ॐ सत्यं मधु ॥

"इदं सत्यं सर्वेषां भूताना मधु। अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु। यथायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथा-यमध्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिद ब्रह्मेद सर्वम् ॥

बृहदारण्यकोपनिषद् २–५–१२

ૐ સત્ય એજ મધુ છે :

"એ સત્ય સર્વ પદાર્થોનું મધુ છે. એ સત્યના સર્વ પદાર્થો મધુ છે. એ સત્યમાં જે તેજોમય, અમૃતમય પુરુષ છે અને તેજોમય અમૃતમય પુરુષ જે અંતરમાં સત્યરૂપ છે તે એ જ છે જે આત્મા છે: એ અમૃત છે: એ બ્રહ્મ છે: એ આ સર્વ છે."

—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ ૨–૫–૧૨.

॥ समर्पणम् ॥

लोकोपकारकरणैकचिनिश्चयैर्यो
विद्वद्वरैः प्रतिभया श्रुतपूतचित्तैः ।
निष्ठापितो विविधसुन्दरतालपत्रा-
यङ्केषु बोधनिकरः खलु पुस्तकेषु ॥ १ ॥

जातः स मानवकदाग्रहलुप्तकल्पः
पाषण्डदम्भकलुषेऽर्थपरे युगेऽस्मिन् ।
तस्योद्धृतिं जनहिताय करिष्यमाणो
ग्रन्थाभिरक्षणपरीक्षणयोजनाभिः ॥ २ ॥

यः प्राकृतादिरचनासु पुरातनीषु
ग्रन्थप्रदानविषमस्थलशोधनैर्माम् ।
प्रावेशयद्गुरुरिवाथ कृतिं ममैतां
पुण्यात्मपुण्यविजयाय समर्पयामि ॥ ३ ॥

मधुसूदन मोदी

સમર્પણ

૧. લોકો ઉપર ઉપકાર કરવો એજ જેમનો વિશિષ્ટ નિશ્ચય છે, વિદ્યાથી જેમનાં ચિત્ત પવિત્ર બનેલાં છે,—એવા ઉત્તમ વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રતિભા-વડે વિવિધ પ્રકારના સુંદર તાડપત્રોથી નિબદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં જ્ઞાનસમુચ્ચય સ્થાપિત કર્યો હતો.

૨. પાખંડ અને દંભથી ભરપૂર અને અર્થ-પરાયણ આ યુગમાં મનુષ્યોના ખોટા આગ્રહથી એ લગભગ નષ્ટ થયો; ગ્રંથોની સાચવણી તથા તપાસણીની યોજનાઓ વડે તે જ્ઞાનસમુચ્ચયનો ઉદ્ધાર જનોના હિતને માટે કરવા ઇચ્છતા,—

૩. એવા જેમણે પ્રાકૃતાદિભાષાઓમાં રચાયલી પુરાતન રચાનાઓમાં, ગુરુની માફક, ગ્રંથો આપીને તથા વિષમ ગૂંચો ઊકેલી આપીને મને પ્રવેશ કરાવ્યો તે, પવિત્ર આત્માવાળા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયને હુ મારી આ કૃતિ સમર્પું છુ.

મધુસૂદન મોદી.

ग्रन्थकर्तुः प्रारम्भोक्तयः।

धृतग्रन्थौघशस्त्रास्त्रैः साहित्यस्याक्षवाटके।
वाग्युद्धे युध्यते वीरैर्यैस्तेभ्यः शतधा नमः॥ १॥
श्रमपीत्स्नुपूर्णचित्तांस्तानन्वेवाहं च शारदाम्।
शुक्लाम्बरधरां सौम्यां नत्वेमं ग्रन्थमारभे॥ २॥
ग्रन्थशस्त्रभृतां मन्योः शमोऽत्यर्थं हि दुष्करः।
सरस्वत्याः सुधावर्षी प्रसादोऽस्ति सनातनः॥ ३॥
गुणमेरुश्च तैः सद्भिः सर्षपीक्रियतेऽचिरात्
भक्ताहृतगुणाणुस्तु हेमाद्रिर्मन्यतेऽनया॥ ४॥
विवेकं वस्तुनो ज्ञात्वा मनोवैक्लव्यभीरुणा
शारदायाः स्तुतिः पश्चात्स्तुतेस्तेषां निधीयते॥ ५॥
यः सुज्ञैः सर्ववित्प्रोक्तः कलिकालेऽपि सूरिराट्
तस्य श्रीहेमचन्द्रस्य प्रमाणं मेऽत्र वर्तताम्॥ ६॥
"श्रेयोऽर्थमयमारम्भः किं तत्रात्मविकत्थनैः
परात्मनिन्दास्तोत्रे हि नाद्रियन्ते मनीषिणः"॥ ७॥
वैदुष्यं दूषयन्त्येके मार्जन्त्येके च दूषणम्
स्वभावो यादृशः पुंसामाविष्कारोऽपि तादृशः॥ ८॥
यः सिषाधयिषुः श्रेयो लोकानां गूर्जरावनौ
निर्मायानन्तशास्त्राणि प्रहसकीर्तिं तिरोदधे॥ ९॥

सारस्वतजलैः पूते रत्नसमृद्धिमण्डिते
विहारारामहर्म्याढये विद्वज्जनविराजिते ॥ १० ॥

अणहिल्लपाटके रेजे यस्य सिद्धकुमारयोः
चन्द्रलेखेव विदुषां संसत्सु शेमुषीप्रभा ॥ ११ ॥

तस्य श्रीहेमचन्द्रस्य पादाब्जद्वयसंनिधौ
मधुलाभाभिलाषं मे भृङ्गीभवतु मानसम् ॥ १२ ॥

सुहृदः सर्वदा सन्तु सज्जनाः सदसद्विदः
आश्रया दुष्करे कार्ये त एव न तु दुर्जनाः ॥ १३ ॥

निर्मिमाणस्य ग्रन्थं मे स्खलनानि स्युरनेकशः
सज्जनाः परिमार्जन्तु तानि सर्वाणि शर्मदाः ॥ १४ ॥

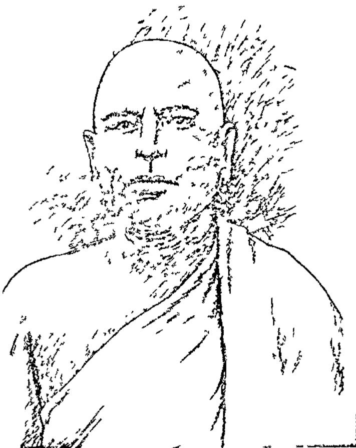
कोऽहं हेमसमीक्षायै भक्त्याहं प्रेरितो यते
आम्रकीर्तिं लघुश्चापि गायति किं न कोकिलः ॥ १५ ॥

हैमसारस्वतस्याहमुत्तितीर्षुमहोदधिम्
भक्त्युत्को लघुपोतस्थः कर्णधार इवाबलः ॥ १६ ॥

"तथापि श्रद्धामुग्धोऽहं नोपालभ्यः स्खलन्नपि
विशृङ्खलापि वाग्वृत्तिः श्रद्दधानस्य शोभते" ॥ १७ ॥

विधाय हृदि सद्वर्णं सत्यं मधु मितं वचः
मया हेमसमीक्षैषा विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ॥ १८ ॥

मधुसूदन मोदी

ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ

બે બોલ

શ્રી. આત્માનંદ જૈનશતાબ્દીના પાંચમા પુષ્પ તરીકે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સમગ્ર ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની પરિચાયક વિવેચના કરતો હેમસમીક્ષા નામે ગ્રંથ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ગૂજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધર અને સંસ્કારસ્વામી હતા. દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે કે તેમની કીર્તિની દુંદુભી સમા તેમના ગ્રંથોનો પરિચય જનતાને તથા કેટલાક વિદ્વાનોને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં કરાવવામાં આવ્યો નથી. આ ઊણપ ઘણાએક વખતથી સૌને સાલતી હતી.

આ જ ગ્રંથમાલાના ચોથા પુષ્પ તરીકે આપણા પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી. ધૂમકેતુ વિરચિત 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય' પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તે સારો આદર પામ્યું હતું. પ્રસ્તુત ગ્રંથની યોજના પણ શ્રી હેમસારસ્વતસત્ર પ્રસંગે વિચારાઈ હતી. આ ગ્રંથનું કાર્ય પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફે. મધુસૂદન મોદી એમ. એ., એલએલ. બી., ને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ગ્રંથ ૨૦૦ પૃષ્ઠનો થશે તેમ ધારણા હતી. સ્વાભાવિક રીતે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનાં અનેક ગ્રંથરત્નોને ન્યાય આપવા આટલાં પૃષ્ઠો પૂરતાં ન હતાં. ગ્રંથનું કદ વધ્યું અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જેવા અદ્વિતીય આચાર્યની કૃતિઓને સારી રીતે ન્યાય અપાવો

જોઈએ એ દૃષ્ટિએ કદ વધારવાને મંજૂરી પણ મળી. આ રીતે ૨૦૦ પૃષ્ઠના ગ્રંથને બદલે લગભગ ૩૪૫ પૃષ્ઠના દળદાર ગ્રંથને સમાજચરણે ધરતાં અમને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર સમા યુગપ્રધાન પ્રકાંડ જૈનાચાર્યોનાં જીવન અને કવન આ રીતે પ્રસિદ્ધ થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

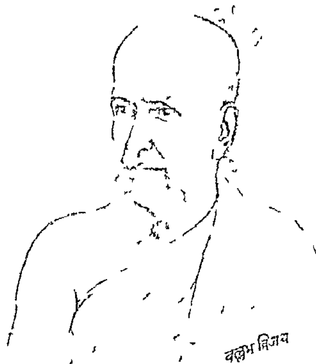
આ શતાબ્દીસ્મારકની યોજનાના પ્રયોજક જૈનધર્મ અને સમાજના કલ્યાણસાધક પંજાબ-કેસરી આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરીશ્વરજી છે. તેમની પ્રેરણા અમારી સમિતિને વખતોવખત ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

આ વખતે પણ ભાઈશ્રી કાન્તિલાલ મગનલાલ ભાવનગરી તથા શ્રી. ફુલચંદ હરિચંદ દોશીએ ગ્રંથપ્રકાશન માટે સારો એવો શ્રમ લીધો છે તેને માટે સમિતિ તે બંને ભાઈઓનો આભાર માને છે.

આ ગ્રંથનું પુરોવચન વિદ્વદ્વર્ય શ્રી. જિનવિજયજીએ પોતાનાં અનેક રોકાણોમાંથી સમય કાઢી લખી આપ્યું છે તે માટે અમો તેમના અત્યંત ઋણી છીએ.

આશા છે કે આ ગ્રંથરત્નને જૈન તેમજ જૈનેતર પ્રજા વધાવી લેશે.

મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી.
મંત્રી.

જૈન સમાજના કલ્યાણસાધક પંજાબકેસરી

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

[શતાબ્દી સ્મારકના પ્રેરક અને સંસ્થાપક]

પુરોવચન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કરાચી મુકામે ભરાયેલા સંમેલનમાં, ગુજરાતના પુરાતન ઉત્કર્ષકાલના સર્વશ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રકાર, સર્વવિદ્યાપારંગત, અસામાન્ય જ્ઞાનજ્યોતિઃસ્વરૂપ અને કલિકાલસર્વજ્ઞ બિરુદધારક આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિનો એક સાર્વજનિક સ્મૃતિઉત્સવ ઊજવવાનો પ્રેરક પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો. તદનુસાર વિ. સં. ૧૯૯૪–૯૫ દરમ્યાન મુંબઈ, અમદાવાદ અને પાટણ જેવી ગુજરાતની નવી–જૂની રાજધાનીઓમાં જુદા જુદા પ્રસંગે એ ઉત્સવની ઊજવણી કરવામાં આવી હતી. મુંબઈમાં ઉજવાયેલા ઉત્સવપ્રસંગે, એ સ્મૃતિ–ઉત્સવના મૂળ પ્રેરક અને વિધાયક શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના સમર્થ સદુદ્યોગથી ભારતીય વિદ્યાભવનની એક ભવ્ય અને ચિરસ્થાયી સ્થાપના પણ કરવામાં આવી, જેમાં પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાના વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છન્દ, કાવ્ય, કોષ આદિ જે વિવિધ અંગોના પરિશીલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક એવાં અનેકાનેક શાસ્ત્રોની હેમચંદ્રાચાર્યે રચનાઓ કરી છે, તેવાં સર્વ શાસ્ત્રોનું વિશિષ્ટ અધ્યયન થાય અને તે સાથે હેમચંદ્રાચાર્યના પુણ્યશ્લોક પુનિત નામનું પણ સંયોજન થાય. એ મહર્ષિના સિદ્ધિદાયક શુભ નામના સંકલ્પાત્મક સંયોજનથી, મુંબઈ સમીપવર્તી

આન્ધ્રગિરિ (અંધેરી) સ્થળમા આજે એ વિદ્યાભવનનુ સ્વકીય સુદર સ્થાન બની ચુકયુ છે એમા મુબઈનિવાસી કેટલાક શ્રીમત અને ઉદારચેતા જૈન બધુઓએ આપેલી સારી સરખી આર્થિક સહાયતાના પરિણામે હેમચન્દ્રાચાર્યનું મનોહર સ્મારક મન્દિર પણ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયુ છે એ ભવ્ય અને પુનિત મન્દિરના એક શ્રદ્ધાળુ પુજારી તરીકે મે મારી જાતને પણ સ્વેચ્છાએ નિયોજિત કરી છે

પાટણ મુકામે તો એ સ્મૃતિ-ઉત્સવ બહુ જ વિશિષ્ટરૂપે ઊજવવામા આવ્યો હતો સાહિત્ય પરિષદે એ નિમિત્તે પોતાનુ એક અસાધારણ સમેલન ત્યા ગોઠવ્યુ હતું અને તેમા ગુજરાતના ઘણાખરા પ્રમુખ વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને સરકારપ્રિય સજ્જનોએ સમ્મિલિત થઈ એ ઉત્સવને શોભા યો હતો એ અવસરે પાટણમા બધાયેલા અભિનવ હેમચન્દ્રજ્ઞાનમન્દિરની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પણ શ્રીયુત મુનશીજીના શુભ હસ્તે કરવામા આવી એ પ્રસગનિમિત્તે ભરાયેલા સમ્મેલનમા અનેક વિદ્વાનો અને લેખકોએ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યના જીવન અને સાહિત્ય વિષે પ્રસગોચિત કેટલાક નિબધો, લેખો અને કાવ્યો દ્વારા પોતાની પુષ્પાજલિઓ અર્પિત કરીહતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે એ વિશિષ્ટ અધિવેશનના અહેવાલ અને નિબધસગ્રહને શ્રીહૈમ સારસ્વતસત્રના નામે, સુન્દરરીતે, ગ્રન્થરૂપે પ્રકાશિત કરી, એ સ્મૃતિ-ઉત્સવને ચિરસ્મરણીય બનાવ્યો છે

અમદાવાદ ખાતે ઉજવાયેલા એ ઉત્સવના મુખ્ય સચાલકો સ્થાનીય જૈનયુવકસઘના સદસ્યો હતા પ્રેમાભાઈ હૅાલમા

અમદાવાદના સંસ્કારપ્રિય સર્વજાતીય નાગરિકોના સુન્દર સમારોહ સામે એ સ્મૃતિ-ઉત્સવનો સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં જુદા જુદા અનેક વિદ્વાનોએ ગુજરાતના એ મહાન જ્યોતિર્ધરની જ્ઞાનજ્યોતિના ભાવપૂર્ણ સ્તુતિ-પાઠો ઉચ્ચાર્યા હતા. પ્રાસંગિક સમારંભ ઉપરાંત, એ સંઘના કેટલાક સદસ્યોએ એ ઉત્સવની સ્મૃતિ ચિરકાલીન બને તે અર્થે કાંઈક ચિરસ્થાયી સાહિત્યિક કાર્ય પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને શ્રીઆત્માનંદ જૈનશતાબ્દી સ્મારકના પ્રેરક આચાર્ય શ્રીવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ આ પ્રયત્નને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેના પરિણામે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના સાધક જીવન અને વાઙ્મય -ઉપાસનાનાં પરિચાયક એવાં બે સુન્દર પુસ્તિકા ગુજરાતી જનતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

એમાંનું પહેલું પુસ્તક જેનું નામ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમ-ચંદ્રાચાર્ય' છે તે આ પૂર્વે પ્રકટ થઈ ગયું છે. તેના પ્રણેતા ગુજરાતના સુવિશ્રુત પ્રતિભાવાન વિચારક, અને સમર્થ લેખક શ્રીધૂમકેતુ છે. એ પુસ્તકમાં શ્રીધૂમકેતુએ પોતાની અનોખી શૈલીમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના અસામાન્ય સાધક જીવનનો જે સુન્દર અને સર્વગ્રાહી પરિચય કરાવ્યો છે, તે ગુજરાતી વાઙ્મયમાં ચિરસ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે આજીવન કરેલી અદ્વિતીય વાઙ્મય ઉપાસનાનો સુન્દર અને સર્વગ્રાહી પરિચય કરાવનાર બીજું પુસ્તક તે પ્રસ્તુત હેમસમીક્ષા. આ સમીક્ષાના લેખક શ્રીયુત મધુસૂદન મોદી પોતાના વિષયના ઉત્તમ પંડિત, પ્રામાણિક વિવેચક, પ્રૌઢ લેખક, મર્મજ્ઞ અધ્યાપક અને ચિન્તનશીલ

અભ્યાસક છે. સંસ્કૃતસાહિત્યવિષયક એમનું અધ્યયન તો ખૂબ વિસ્તૃત અને તલસ્પર્શી છે જ પણ તે સાથે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂર્જર ભાષાનું એમનું અધ્યયન પણ એટલું જ મૌલિક અને અન્તઃપ્રવિષ્ટ છે. હેમચંદ્રાચાર્યરચિત વાઙ્મયની સમીક્ષા કરવા માટે એ સમુચિત અધિકારી છે. યથેષ્ટ શ્રમ અને વિશિષ્ટ અધ્યયન કરી એમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકનું આલેખન કર્યું છે. એ દ્વારા ગૂર્જર જ્ઞાનપિપાસુઓને કલિકાલસર્વજ્ઞની જ્ઞાનોપાસનાનો સર્વાંગીણ અને સુબોધ પરિચય કરાવવાનો અભિનંદનીય પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રાચીનભારતના એક બહુ જ ભાગ્યશાલી ગ્રન્થકાર છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા ગુજરાતના સુવર્ણયુગના સર્વશ્રેષ્ઠ બે નૃપતિઓએ એમને ગ્રન્થપ્રણયનમાં કેવળ ઉદાર એવો રાજ્યાશ્રય જ નહિ આપ્યો હતો પરંતુ અતિભક્તિપૂર્વક પ્રાર્થનાઓ કરીને એમને સાહિત્યસર્જનમાં ભવ્ય પ્રેરણાઓ પણ આપી હતી તથા એમની કૃતિઓને અદ્ભુત રીતે સમ્માનિત કરી લોકપ્રતિષ્ઠિત પણ કરાવી હતી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બનેએ એમના ગ્રન્થોની લાખો-કરોડો રૂપિયા ખર્ચી અસંખ્ય પ્રતિલિપિઓ કરાવી અને આખાય ભારતના સુવિશ્રુત ભારતીભંડારોમાં એ પ્રતિલિપિઓ સ્થાપિત કરાવી. ગુજરાતના એવા ગૌરવસૂચક જ્ઞાનભંડારોમાં સાક્ષાત્ હેમચન્દ્રાચાર્યના જ જીવનકાલમાં લખાયેલી એમની કેટલીક ગ્રન્થકૃતિઓ આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે જે ગુજરાતી પ્રજાની એક મોટામાં મોટી અને અસાધારણ મૂલ્યવાન્ સંપત્તિ ગણી શકાય. રાજ્યાશ્રય ઉપરાંત લોકપ્રિયતા પણ

એમની કૃતિઓને અસામાન્ય રીતે મળી હતી. તેને લીધે, એમના સર્જનસમયથી લઈ આજ સુધીમાં લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળમાં, એ ગ્રંથોની હજારો-લાખો પ્રતિલિપિઓ થઇ છે અને તેને માટે અગણિત એવો દ્રવ્યવ્યય કરવામાં આવ્યો છે. આખાય હિંદુસ્તાનમાં નાના મોટા એવા જે હજારો જૈન ગ્રન્થભંડારો આજે વિદ્યમાન છે તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ એવો ભંડાર હશે જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યની કોઈ ને કોઈ કૃતિની પ્રતિલિપિ ઉપલબ્ધ નહિ થતી હોય. જૈન ગ્રન્થકારોમાં બીજો કોઈ એવો મહાભાગ્ય શાસ્ત્રકાર નથી થયો જેના ગ્રન્થોનો આટલો વિશિષ્ટ પ્રચાર અને પ્રસાર થયો હોય.

હેમાચાર્યની કૃતિઓની આવી લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ તેમાં રહેલી શૈલીની સુપાઠ્યતા, ભાષાની સરલતા, રચનાની પૂર્ણતા, વિષયની વ્યાપકતા, વિવેચનની તટસ્થતા, પ્રમાણની પરિમિતતા અને સંકલનાની સુગમતા આદિ છે. હેમચન્દ્રાચાર્યની શાસ્ત્રરચનાનો મૂળ ઉદ્દેશ અગાધ એવા પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવાનો ન હતો તેમ જ કોઈ નવીન સિદ્ધાન્ત કે તત્ત્વને પ્રતિપાદન કરવાનો ન હતો. તેમનો ઉદ્દેશ તો માત્ર વિદ્યાભિલાષિઓને વત્સલભાવે સુગમ અને સુબોધ રીતે તે તે વિષયોનું સર્વાંગીણ અને સારભૂત આકલન કરાવવાનો હતો. હેમાચાર્યનો એ લોકહિતકર અને વિદ્યાપ્રિય વિશુદ્ધ ઉદ્દેશ સર્વ રીતે સફળ થયો છે; એ આપણે આજ સાતસાત સૈકાઓથી એમના ગ્રન્થોના થતા આવતા અવિરત પઠન

પાઠન અને ટીકા-ટિપ્પણ ઉપરથી તેમ જ પ્રસ્તુત સમીક્ષામાં કરવામાં આવેલા તે તે ગ્રન્થના વિસ્તૃત નિરૂપણ અને વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ છીએ.

પ્રાચીન હસ્તલેખનયુગના સમયને વટાવી આપણે અર્વાચીન મુદ્રણયુગમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે પણ સૌથી પ્રારંભમાં જ આપણને હેમાચાર્યના ગ્રન્થોમાંના કેટલાક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથોનુ પ્રકાશન થએલુ જોવા મળે છે. ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાના જિજ્ઞાસુ એવા પશ્ચિમીય દેશોના વિદ્વાનોને જેવો હેમાચાર્યના ગ્રંથોનો પરિચય થાય છે કે તેવો જ તે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ અને ઉદ્ધારકાર્ય શરૂ થાય છે. હેમાચાર્યની કૃતિઓમાંથી સૌથી વધારે અને વહેલી પ્રસિદ્ધિ બે કૃતિઓને મળી છે. તેમાની પહેલી કૃતિ તે અભિધાનચિન્તામણિ નામે સંસ્કૃત શબ્દકોષ, અને બીજી કૃતિ તે પ્રાકૃત વ્યાકરણના નામે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનો અષ્ટમોધ્યાય. સંસ્કૃત ભાષાના જેટલા જૂના શબ્દકોષો છે તેમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ અમરકોષને મળે છે અને તે પછીનુ બીજું સ્થાન વધુ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ હેમાચાર્યના અભિધાનચિન્તામણિને મળે છે. અભિધાનચિન્તામણિકોષનો, જૈન તેમ જ જૈનેતર બને પક્ષના વિદ્વાનો, સરખો ઉપયોગ અને અભ્યાસ પ્રાચીન સમયથી જ કરતા રહ્યા છે. એ કોષની આવી પ્રસિદ્ધિ જોઈને, સૌથી પ્રથમ કલકત્તામાં, કોલબ્રુક સાહેબની આજ્ઞાથી વિદ્યાકરમિશ્ર નામના વિદ્વાને વિક્રમ સંવત ૧૮૬૪ (ઇ. સ ૧૮૦૮) માં એને છપાવીને પ્રકા-

શિત કર્યો હતો. એની સાથે અનેકાર્થનામમાળાનુ પણ મુદ્રણ કરવામા આવ્યુ હતુ આ રીતે લગભગ આજથી ૧૩૫ વર્ષ પહેલા હેમાચાર્યની કૃતિનુ પ્રથમ મુદ્રણ થયુ હતુ એ પછી એમની બીજી મહત્ત્વની કૃતિ જે પ્રાકૃત વ્યાકરણ તેનુ પ્રથમ પ્રકાશન વિ. સ ૧૯૨૯ મા મુબઈના એક મહાજન કૃષ્ણ નામના મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને કરેલુ એ દરમિયાન, કોલબ્રુક, લાસેન, વેબર વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોએ હેમાચાર્યના બીજા પણ ગ્રન્થોનો કેટલોક પરિચય મેળવ્યો હતો અને તેમના વિષે નાની-મોટી કેટલીક નોંધો વગેરે લખી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ પછી ધીમે ધીમે એમના ગ્રન્થોનો વધારે વિસ્તૃત અભ્યાસ થતો ગયો. અને આપણા દેશના તેમ જ યુરોપના કેટલાય વિદ્વાનોએ એમના અન્યાન્ય ગ્રન્થોને પણ સશોધિત-સપાદિત કરી પ્રકાશમા મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ પ્રયત્નના પરિણામે વર્તમાનમા હેમાચાર્યની પ્રાય બધી ઉપલબ્ધ કૃતિઓ ઓછે-વત્તે અશે સશોધિત-સંપાદિત થઈ મુદ્રિત રૂપમાં પ્રકાશ પામી શકી છે અને તેથી શ્રીયુત મધુસૂદન મોદી જેવા સાક્ષરને પ્રસ્તુત સમીક્ષા જેવા પુસ્તકની રચના કરવામાં ઉચિત સગળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી છે

આ સમીક્ષાના વાચકોને જણાશે કે હેમાચાર્યે કેટલા બધા ભિન્ન વિષયના અને કેવા વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વના ગ્રંથોની રચના કરી છે આટલા વિષયોના, આવા સર્વાંગ પરિપૂર્ણ ગ્રથો રચનાર તરીકે આપણને ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય શાસ્ત્રકારનું નામ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમા, મળી આવશે એમના એ

દરેક ગ્રંથની વિગત, વિશિષ્ટતા અને વિવેચના પ્રસ્તુત સમીક્ષામાં શ્રીયુત મોદીએ સંક્ષેપમાં પણ બહુ જ સુંદર રીતે રજૂ કરી છે એ સમીક્ષાના વાચનથી વાચકને હેમાચાર્યના સમગ્ર વાઙ્મયનો સારગ્રાહી સ્વરૂપાવબોધ ઘણી સરસ રીતે થઈ શકશે આજ સુધીમાં એતદ્દેશીય તેમ જ વિદેશીય વિદ્વાનોએ હેમાચાર્યના જુદા જુદા ગ્રંથો વિષે, જુદી જુદી ભાષામાં નાનામોટા અનેક નિબંધો, લેખો વગેરે લખ્યા છે, પણ પ્રસ્તુત સમીક્ષાના લેખકની જેમ સમગ્ર ગ્રંથોનો, એકધારી શૈલીમાં, એકત્ર પરિચય કરાવવાનો કોઈ વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો ન હતો અલબત્ત, જર્મન વિદ્વાન ડૉ. બ્યુલ્હરે હેમાચાર્યના જીવનનો પરિચાયક એક વિશિષ્ટ નિબંધ જર્મન ભાષામાં લખેલો છે, જેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, મે સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કરાવ્યુ છે તેમાં એમના ઘણાખરા ગ્રંથોનું સિંહાવલોકન જેવું વિવેચન આપવામાં આવ્યુ છે પણ તેમાં પ્રસ્તુત સમીક્ષાની જેમ દરેક ગ્રંથનો પ્રારંભિક પરિચય, વિષયવિભાગ વસ્તુસંકલન, ગ્રન્થપરિમાણ, ટીકા-ટિપ્પણ અને વિશેષત્વનિરૂપણ આદિ જ્ઞાપક કોટીય વિશિષ્ટ વિવરણાત્મક પરિચય આલેખવામાં આવ્યો નથી એ દૃષ્ટિએ શ્રીયુત મોદીની પ્રસ્તુત હેમસમીક્ષા સર્વ પ્રથમ કૃતિ છે અને તે ગુજરાતી ભાષા બોલનારા તેમજ સમજનારા જિજ્ઞાસુવર્ગને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંશય છે.

હેમાચાર્યના ગ્રંથોની આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી સમીક્ષા, વિષયપરિચાયક અને તાત્પર્યદર્શક પૂરતી જ છે એ આપણે એના સંદર્ભથી સમજી શકીએ છીએ આવા સાધારણ કદના

પુસ્તકમાં દરેક ગ્રંથની વિસ્તૃત સમીક્ષાને અવકાશ ન હોઈ શકે. તેના માટે તો દરેક ગ્રંથ દીઠ આવું એક-એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાય તો પણ તે પૂરતું ન થાય તેટલી વિવિધ વિચારણા અને વિસ્તૃત મીમાંસાની અપેક્ષાવાળા હેમાચાર્યના ગ્રંથો છે. વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, સાહિત્ય, છંદ, પ્રમાણ, યોગ, પુરાણ અને સ્તુતિ આદિ વિષય પ્રતિપાદક દરેક કૃતિનો અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી અભ્યાસ કરી શકાય તેમ છે અને તે દરેક ઉપર, જો અભ્યાસીઓ લખવા ઇચ્છે તો, યુનિવર્સિટીની 'પીએચ. ડી.' (Ph. D.)ની ડીગ્રી મેળવવા માટે, કેટલાય મૌલિક ગ્રંથસંદર્ભ (Thesis) લખી શકાય તેમ છે. હેમાચાર્યની એ દરેક કૃતિ તે તે વિષયના વ્યાપક નિરૂપણની દૃષ્ટિએ તો પરિપૂર્ણ છે જ પણ તે ઉપરાંત એમાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી પ્રજાની જે જૂની ભૌગોલિક પરિસીમા છે તેના પ્રાચીન સ્વરૂપ અને સંસ્કાર આદિના જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનન્ય સાધનરૂપ છે. ઉદાહરણ તરીકે એક 'ગૂર્જર' શબ્દ જ લઈયે. ગૂર્જર શબ્દનું ખરું મૂળ શું છે એ હજી સુધી નિર્ણીત થયું નથી. ૫ મા ૬ ઠ્ઠા સૈકા પછી એ શબ્દ આપણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામ્યો હોય તેમ દેખાય છે. પણ એ શબ્દને કોઈ જૂના વ્યાકરણ કે કોષમાં સ્થાન મળ્યું જણાતું નથી. જ્યાંસુધી હું જાણું છું, ત્યાંસુધી હેમાચાર્યે જ સૌથી પ્રથમ એ શબ્દને પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં દાખલ કર્યો અને એ રીતે 'ગૂર્જર' શબ્દને વ્યાકરણસિદ્ધ શબ્દની માન્યતા આપી. પ્રસ્તુત સમીક્ષાના પૃષ્ઠ ૫૫ ઉપર શ્રીયુત મોદીએ એ શબ્દની નોંધ લીધી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે હેમાચાર્યે પોતાના ઉણાદિસૂત્રપાઠમાં ગૂર્જર શબ્દને તદ્દન નવો જ દાખલ કર્યો છે. એ શબ્દની જે

વ્યુત્પત્તિ ત્યાં આપવામાં આવી છે તેની કશી ટીકા કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે સંસ્કૃત વૈયાકરણો હજારો શબ્દોની આવી જ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિઓ આપતા રહે છે. જે શબ્દની કોઈ યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ ન જડી આવે તે માટે એ શબ્દમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતા શબ્દાવયવને, કોઈ એક એને જ મળતા એવા સંસ્કૃત ' ધાતુ 'ને તદ્રૂપસાધક પ્રત્યય લગાડી, તે શબ્દની સિદ્ધિ કરી બતાવવામાં આવે છે. એટલે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નહીં; પણ શબ્દસંગ્રહના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ ઉલ્લેખો અવશ્ય મહત્ત્વના સમજવા જોઈ એ. બાકી 'ગૂર્જર' શબ્દ અસલ કઈ ભાષાનો છે અને એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ હજુ સુધી ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને પુરાવિદો માટે એક વિશિષ્ટ શોધનો વિષય જ થઈ રહ્યો છે, તેથી હેમાચાર્યની વ્યુત્પત્તિને એ દૃષ્ટિએ જોવી-અવલોકવી અપ્રસ્તુત ગણાય. હેમાચાર્યના આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આપણને એ પણ એક વસ્તુ વિચારવા જેવી લાગે કે એમના સમયમાં અને એમના મનમાં ' ગૂર્જર ' દેશની વ્યાખ્યા અને પરિસીમા નિશ્ચિત ન હતી, ' ગૂર્જર ' શબ્દનો અર્થ સમજાવવાની દૃષ્ટિએ એની સાથે એ લખે છે કે ' गूर्जरः सौराष्ट्रादिः ' એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર આદિ દેશ ' ગૂર્જર ' કહેવાય. ખરી રીતે તો ' ગૂર્જર ' દેશ આબુની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે આવેલા મારવાડના ભિન્નમાલ, જોધપુર, ડીડવાણા આદિનો જે પ્રદેશ છે તે અસલ ગૂર્જર દેશ હતો. પણ હેમાચાર્યના સમયમાં તે પ્રદેશનું એ પ્રાચીન નામ લગભગ વિસ્મૃત થઈ ગયું હતું. તેને બદલે એ સામાન્ય મરુભૂમિ અથવા મરુદેશના નામે ઓળખાવા લાગ્યો હતો. અણહિલપુર કે જે હેમાચાર્યના સમયમાં વાસ્તવિક રીતે ગૂર્જર દેશનું પાટનગર હોઈ જેના સ્વામિઓને એમણે

ગૂર્જરેન્દ્ર મહારાજાધિરાજ તરીકે આલેખ્યા છે તે જ 'ગૂર્જર' દેશનું કેન્દ્રસ્થળ હતું; પરંતુ લોકમાં એ પ્રદેશનું તે નામ રૂઢ બન્યું નહોતું અને તેથી એમને 'ગૂર્જર' એટલે 'સૌરાષ્ટ્રાદિ' એવો અસ્પષ્ટ અર્થ આપવો પડયો હતો. આ તો અહિં ઉદાહરણ સ્વરૂપે એક શબ્દ સૂચવવામાં આવ્યો છે. હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાના વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ અને અલંકાર વિષયક ગ્રંથોમાં એવા અસંખ્ય નવા શબ્દો ઉમેર્યા છે જે એમની પૂર્વેના ગ્રન્થોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, છતાં લોકમાં અને સાહિત્યમાં પ્રચલિત હતા. જો કોઈ અભ્યાસી હેમાચાર્યે સંગ્રહેલા એવા નૂતન શબ્દોનો પૃથક્ સંગ્રહ કરવા ઇચ્છે તો તેમનો એક નાનો સરખો કોષ જ જૂદો થાય એટલી એમની વિપુલતા છે.

હેમાચાર્ય એકલા સંસ્કૃત સાહિત્યના જ મહાન ગ્રંથકાર ન હતા પણ તેઓ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશ્ય ભાષાના વાઙ્મયના પણ તેટલા જ સમર્થ અને પારંગત ગ્રંથપ્રણેતા હતા. તેમનું રચેલું પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ તો સમગ્ર ભારતીય વાઙ્મયમાં એક અપૂર્વ અને અનન્ય ગ્રંથ તરીકે સર્વસમ્મત થયેલું છે અને તે સાથે તેમનો રચેલો દેશીનામમાલા તરીકે પ્રસિદ્ધ દેશી શબ્દકોષ પણ તેટલો જ અદ્વિતીય મનાયો છે. એમનું રચેલું છન્દોઽનુશાસન પણ છન્દઃશાસ્ત્રોમાં સર્વોપરિ ગણાય તેટલી ઉચ્ચ કોટિનો અને સર્વાંગપરિપૂર્ણ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મોદીએ, આધુનિક કવિઓને પણ એ ગ્રંથના અધ્યયનથી છન્દોવિષયક કેટલીય નવી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, એવું જે સૂચન, એ ગ્રંથના નિરૂપણપ્રસંગે કરેલું છે તે સર્વથા સત્ય અને તથ્યપૂર્ણ છે.

હેમાચાર્યની કૃતિઓનું આપણે જો આવી દૃષ્ટિએ, વિસ્તૃત રૂપમાં નિરીક્ષણ અને સમીક્ષણ કરીએ તો આપણને એમાંથી આપણા સમાજ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક ઉલ્લેખયોગ્ય વિચારો અને વિધાનો મળી આવે તેમ છે.

શ્રીયુત મોદીની પ્રસ્તુત સમીક્ષામાં આવી કેટલીક ઉલ્લેખનીય વસ્તુઓ તરફ ગર્ભિત દિશાસૂચક અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીઓને અવશ્ય હેમાચાર્યના વાઙ્મયનું અધ્યયન કરવામાં પ્રેરણાદાયક થઈ પડશે; અને આશા રાખીએ કે ભવિષ્યમાં વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓના હાથે એમની દરેક કૃતિ વિષે વિસ્તૃત સમીક્ષા કરતું આવું એકેકું મૂલ્યવાન અને સદૈવ અભ્યસનીય પુસ્તક તૈયાર થઈ ગુજરાતી ભાષાના ભંડારને સમૃદ્ધ બનાવશે.

વૈશાખી પૂર્ણિમા
સંવત ૧૯૯૮

જિ ન વિ જ ય.

પ્ર સ્તા વ ના

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓની સમીક્ષા કરવી એ મહાસાગર ઓળંગવા જેવો વિકટ પ્રયાસ છે. એમની કૃતિઓ અનેકાનેક, વળી વિષયવૈવિધ્ય પણ બહુ જ અને પાંડિત્ય તથા પ્રતિભાના ગંભીર, દ્યોતક અને સામાન્ય અભ્યાસકની બુદ્ધિને ટપી જાય તેવા ઉન્મેષો પણ ઘણા. આ બધાયને જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલો એક અભ્યાસક કદાચ પૂરો ન્યાય ન આપી શકે એ દેખીતું છે. પરંતુ આચાર્યશ્રી તરફની ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, એ જ મારા જેવાને આ વિકટ કાર્ય હાથ લેવા પ્રેરે છે. કોકિલ લઘુ હોવા છતાં શું આંબાનાં યશોગાન ગાતો નથી? કાલ અને સ્થળથી દૂર દૂર રહેલો એક વિનીત શિષ્ય પ્રતિભોજ્જવલ સંસ્કારસ્વામીના તેજના અંબારમાંથી એકાદ કિરણ શું ન ઝીલે? આવું જ કાંઈક શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી ઝીલી વાચક સમક્ષ રજુ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે એ હું મારો ધન્ય ઘડી સમજું છું. આચાર્યશ્રીની કૃતિઓનું મારી બુદ્ધિ અનુસાર મનન કરતાં મારા હૃદયમાં અનેકાનેક ભાવો ઉત્પન્ન થયા છે, આચાર્યશ્રી પ્રત્યેની મારી ભક્તિમાં વધારો થયો છે, અને તે ભક્તિને લીધે એક પ્રકારની

શ્રદ્ધા અને સમભાવ મારામાં જન્મ્યાં છે. ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને સમભાવથી રચાયેલા મારા અમુક પ્રકારના દૃષ્ટિકોણથી આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોની સમીક્ષા કરવા માટે આ પ્રયત્ન મેં આદર્યો છે.

સમભાવ વિના કોઈ પણ બાબતની સમજ પણ શક્ય નથી તો સમીક્ષા તો શક્ય ક્યાંથી જ હોય? પૂર્વગ્રહોથી પીડિત થયેલું માનસ લેખકના હાર્દને સમજી શકતું નથી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોના કેટલાક વિવેચકો આ પ્રકારના છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર પૂર્વગ્રંથોના જ ઉતારા કરી ગ્રંથો રચ્યાના આક્ષેપો આવા કેટલાક વિવેચકોએ કર્યા છે. સમભાવ ન હોવાને લીધે જ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથરચનાના શુભાશયને તેઓ સમજ્યા નથી. એ બધાય માટે કાંઈક ને કાંઈક આ ગ્રંથમાં યથાસ્થાન કહેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો વાંચવા માટે પ્રેરણા થાય તે માટે પણ પ્રત્યેક ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં કેટલાક નૂતન મુદ્દાઓ મેં રજૂ કર્યા છે. પ્રત્યેક ગ્રંથના વસ્તુનો સાર આપવા માટે મેં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. અર્વાચીન યુગમાં હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રકારના ગ્રંથની આવશ્યકતા હતી. તે આવશ્યકતા સંતોષવી એ આ ગ્રંથરચનાનો હેતુ છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોનું વિષયવૈવિધ્ય બુદ્ધિને હચમચાવી દે તેવું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, મહાકાવ્ય–રચના, છંદઃશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, પુરાણરચના અને એવા અનેક શાસ્ત્રીય પ્રકારના વૈવિધ્ય ભરેલા પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રંથો તેમણે લખ્યા છે. તે બધાયની અહીં તો એક જ લેખકે સમીક્ષા

કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલે દરજ્જે તે સફળ થયો છે તે તો વિદ્વાન વાચકોનો વિવેક જ નક્કી કરી શકે. આચાર્યશ્રીના પ્રત્યેક ગ્રંથને સમઝાવવા માટે આવું એક એક પુસ્તક સર્જાવું ઘટે; પણ વિષયને મર્યાદિત કરી જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં પ્રત્યેક ગ્રંથનું મેં અહીં વિવેચન કર્યું છે. આ કારણે એ તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક મુદ્દાઓ આ ગ્રંથમાં લાવી ન શકાયા હોય, કેટલાકનું વિવેચન અધુરું હોય, કેટલાક ઉપર તો માત્ર મેં દષ્ટિશલાકા નાખી હોય, કેટલુંક ન પણ લખી શકાયું હોય. આ બધુંય મારા ખ્યાલમાં છે. છતાં પણ જો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ પ્રત્યે મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન વિદ્વાનોને વધારે ઉંડા અભ્યાસ કરવા પ્રેરશે તો મારો શ્રમ હું સફળ થયો માનીશ.

આ ગ્રંથ ધાર્યા કરતાં ઘણો મોડો બહાર પડે છે. કારણો અનેક છે. પ્રથમ તો આ ગ્રંથના યોજકોએ ધારેલું કે આ ગ્રંથ લગભગ સો દોઢસો પાનમાં પતી જશે. મેં પણ તે સમયે કલ્પના કરી કે બસેં પાનમાં હું આ ગ્રંથને પૂર્ણ કરીશ. બીજી એક મારી કલ્પના હતી કે અન્ય વિદ્વાનોનાં વિવેચનોનો લાભ ઉઠાવી લઈ આ ગ્રંથ હું ઝડપથી લખી નાખીશ. પણ જેમ જેમ હું કાર્યમાં ઉંડો જતો ગયો તેમ તેમ મારો શ્રમ ભાગી ગયો. બસેં તો શું પણ સાડાત્રણસેં પાન રોકતાં પણ મનમાં તો એમ થાય છે કે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોની યોગ્ય સમીક્ષા થઈ શકી જ નથી. બીજાનાં વિવેચનો ઉઠાવી લેવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો તે પણ ઇન્દ્રજાળ જેવો ઠર્યો. બીજાનાં વિવેચનો કેટલાક જ ગ્રંથ ઉપર નીકળ્યાં અને તે પણ અધૂરાં. તેથી મારે પોતે જ મૂળ ગ્રંથોનું પરિશીલન કરી જવું પડયું અને તે ઉપરથી મને·

કાંઈ સૂઝયું તે અહીં મેં નોંધ્યું. કેટલીક વાર તો આચાર્યશ્રીના ગ્રંથો પ્રાપ્ત કરવા એ પણ મુશ્કેલ બનતું. કેટલાક ગ્રંથો મુદ્રણાતીત (out of print) હોઈ, વિદ્વાનો પાસેથી તથા અજાણ્યા ગ્રંથસંગ્રહોમાંથી મહામુશીબતે મેળવવા પડતા અને જાણે આ મુશ્કેલીઓને વધારે વિષમ બનાવવા દૈવે નિર્ધાર્યું હોય તેમ વારંવાર આ ગ્રંથના મુદ્રણ માટે મુદ્રણાલયની ફેર-બદલીનાં સંકટો પણ અનેક આવ્યાં. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના કેટલાક ગ્રંથો મારી નજર હેઠળ પહેલાંથી ન આવ્યા હોત, અનેક શાસ્ત્રોનો મને આછો–પાતળો પરિચય ન હોત, સંસ્કૃત–પ્રાકૃત–અપભ્રંશાદિ ભાષાનું જ્ઞાનનો ન હોત, તો કદાચ આ ગ્રંથ લખવો મારે માટે અશક્ય બનત.

મુનિમહારાજશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ ગ્રંથ છપાઈ રહ્યો ત્યાર પછી વાંચી લીધો હતો. તેમણે નીચેની સૂચનાઓ કરી હતી. તે અત્યંત ઉપયોગી હોઈ, તેમના પત્રમાંથી તેમના જ શબ્દોમાં હું નીચે આપું છું:

૧. તમે પૃષ્ઠ ૪૫ ઉપર લખ્યું છે કે – "આઠમા અધ્યાય ઉપરની બૃહદ્‌વૃત્તિ અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી." મારી સમજ પ્રમાણે આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે આજે જે વૃત્તિ મળે છે એ બૃહદ્‌વૃત્તિ જ છે. નથી મળતી તો લઘુવૃત્તિ નથી મળતી એમ કહેવું જોઈએ. સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ ઉપર જે બૃહદ્‌વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ છે. તેનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે બૃહદ્‌વૃત્તિમાં મૂધાતુનો પ્રયોગ આચાર્યે કર્યો છે અને લઘુવૃત્તિમાં અસ્‌ધાતુનો. આ ઉપરાંત બૃહદ્‌વૃત્તિમાં અન્ય આચાર્યોના મતાંતરો ટાંકેલા છે જ્યારે લઘુવૃત્તિમાં તે નથી. આજે મળતી આઠમા અધ્યાયની વૃત્તિમાં મૂધાતુનો પ્રયોગ અને અન્ય આચાર્યોના

મતાતરો નોંધેલ છે આ સિવાય એક બીજી પણ વાત છે કે લઘુ વૃત્તિમા આચાર્યે ગણોની નોધ અર્થાત્ આકૃતિગણોને લગતા શબ્દોની નોધ નથી આપી; જ્યારે બૃહદ્વૃત્તિમા ગણોને લગતા શબ્દો આપેલા છે જે આજે ઉપલબ્ધમાન વૃત્તિમા છે દાખલા તરીકે માસાદિ વસ્ત્રાદિ વગેરે ગણો આચાર્યે વૃત્તિમા આપેલા છે. આ કારણસર આજે મળતી વૃત્તિ બૃહદ્વૃત્તિ છે

૨. સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન ઉપર ન્યાસ નીચે પ્રમાણે મળેછે.

અધ્યાય	૧	પાદ	૧ નો
અધ્યાય	૨	પાદ	૧-૨-૩-૪ નો
અધ્યાય	૩	પાદ	૪ નો
અ યાય	૭	પાદ	૩ નો

એકદર સાત પાદનો ન્યાસ મળે છે

૩. સિદ્ધહેમમા ચાર વિભાગ ગણવામા આવ્યા છે જેની નોધ ન્યાસકારે કરેલી છે; તે વિભાગ આ પ્રમાણે છે

૧ ચતુષ્કવૃત્તિ ૨ આખ્યાતવૃત્તિ ૩ કૃદ્વૃત્તિ અને ૪ તદ્ધિતવૃત્તિ.
અધ્યાય ૩ પાદ ૨ સુધી ચતુષ્કવૃત્તિ.
અધ્યાય ૩ પાદ ૩ થી અધ્યાય ૪ સપૂર્ણ પર્યંત આખ્યાતવૃત્તિ
અધ્યાય ૫ સપૂર્ણ કૃદ્વૃત્તિ
અ યાય ૬-૭ પર્યંત તદ્ધિતવૃત્તિ
આ રીતે સસ્કૃત વ્યાકરણના વિભાગ છે

૪. હેમચદ્રના સ્વોપજ્ઞ લિંગાનુશાસનની આલોચના નથી થઈ કે જે લિંગાનુશાસનની અપેક્ષાએ મહત્ત્વની છે. લિગાનુશાસનની આલોચના કરી છે હવે જો એ પાછળના ભાગમા શકય હોય તો એ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથેનુ પુસ્તક છપાઈ ચૂકેલુ છે.

૫. બીજી વાત પૃષ્ઠ ૭૮ ઉપર શિલાલેખનો જે પાઠ આપ્યો છે તે અશુદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે એ પાઠ वैक्रमेऽब्दे त्रिविश्वेन्द्रमिते

છે જે આ સાથે હું સટીક ઉતારો કરીને મોકલાવું છું તે વિદિત થાય.

कस्मिन् वर्षे ? इत्याह – विक्रमस्य–विक्रमादित्यनृपतेरयं वैक्रमः, तस्येदमित्यण् , तस्मिन्–विक्रमादित्यनृपतिसम्बन्धिनि अब्दे' संवत्सरे किम्भूते ? 'त्रिविश्वेन्द्रमिते' "अङ्कानां वक्रतो गतिः" इति वचनप्रामाण्यात् इन्द्रशब्देन चतुर्दशसंख्यायाः संज्ञा, यदुक्तम्–"शक्रैर्गुरुः सप्तकभिश्च मन्दः" इत्यत्र शक्रैरिति चतुर्दशभिरित्यर्थः, विश्वशब्देन भुवनम्, भुवनशब्देन त्रीणि, पुनरपि त्रीणि, ततश्च द्वन्द्वे त्रिविश्वेन्द्राः तैर्मितः–प्रमितः त्रिविश्वेन्द्रमितस्तस्मिन् त्रिविश्वेन्द्रमिते १४३३ वर्षे ॥ वल्लभोपाध्यायकृता टीका ॥

મૂલ પાઠ –

वैक्रमेऽब्दे त्रिविश्वेन्द्रमिते પાઠ છે.

આપણા ગૂજરાતના અદ્વિતીય અને પ્રસિદ્ધ પુરાવિદ્ શ્રી. જિનવિજયજીએ અનેક સૂચનાઓ આપી હતી તથા કેટલાંક અપ્રાપ્ય પુસ્તકો પણ તેમના સંગ્રહમાંથી મને ઉપયોગ માટે આપ્યાં હતાં. વળી આ ગ્રંથ માટે પુરોવચન લખવા માટે તેમણે સમય કાઢી આ ગ્રંથનો પુરસ્કાર કર્યો છે. આ બધા માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. પં. બેચરદાસ દોશીએ પણ આ ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ મુદ્રણ માટે જાય તે પહેલાં વાંચ્યો હતો. તેમણે કરેલાં કેટલાંક સૂચનોનો પણ આ ગ્રંથમાં મેં ઘટિત સમાવેશ કરેલો છે. તેમણે પણ કેટલાંક અપ્રાપ્ય પુસ્તકો તેમના સંગ્રહમાંથી આપી મને મદદ કરી હતી. તેમનો હું આ બધી મદદ માટે આભારી છું. મારા અનેક મિત્રોની મદદ પણ

વિસરાય તેમ નથી. શ્રી ધૂમકેતુએ મને અનેક સૂચનાઓ આપી છે. શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહે આ ગ્રંથને સૂચિ (Index) થી અલંકૃત કર્યો છે અને તેની ઉપયોગિતા વધારી છે. શ્રી. ફુલચંદભાઈ દોશી તથા શ્રી. કાન્તિલાલ ભાવનગરીએ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિમાં મને અનેક પ્રકારની મદદ કરી છે. એ માટે એ સર્વ મિત્રોનો હું સહૃદય આભાર માનું છું.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તો ગૂજરાતની પરમ વિભૂતિ હતા, અને તે વિભૂતિની સાહિત્યિક કૃતિઓનો આ ગ્રંથ પરિચય આપવા માત્ર યત્ન કરે છે. તેમની સાહિત્યિક કૃતિઓનો પૂરો પરિચય આપવો કેટલો દુર્ઘટ છે એ તજ્જ્ઞો માટે અપરિચિત વાત નથી. જે કાંઈ આ ગ્રંથમાં આપી શકાયું છે, તે વિદ્વાનોને અને સંસ્કારવાંછતી સામાન્ય જનતાને પ્રેરક થશે તો આ ગ્રંથની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થશે.

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી

અનુક્રમ

Man is in the highest degree a historical being He is situated in history and history is situated in him Between man and history there exists such a deep, mysterious, primordial and coherent relationship, such a concrete interdependence that a divorce between them is impossible It is impossible to detach man from history and to consider him abstractly as it is to detach history from man and to examine it from without, that is from a non-human point of view Nor is it possible to consider man isolated from the profoundest spiritual reality of history

—Prof Nicolas Berdyaev The Meaning of History P 15

પૂર્વરંગ

મહાપુરુષના ઘડતરનું કારણ કેવળ તેની નિસર્ગશક્તિ નથી. તેના જન્મપ્રદેશની સંસ્કૃતિપરંપરાઓ તેની નિસર્ગ-શક્તિને રંગરેખાઓ પૂરી પાડે છે. તેની નિસર્ગશક્તિનો આવિષ્કાર સમકાલીન સંજોગો વચ્ચે થાય છે. આ રીતે મહાપુરુષનું વ્યક્તિત્વ ત્રણ કારણોએ કરીને સ્થૂલ સ્વરૂપમાં—તેના જીવન-કાર્યમાં પરિણમે છે. તે ત્રણ કારણો : મહાપુરુષની નિસર્ગશક્તિ, તેની સંસ્કૃતિપરંપરાઓ, અને તેના સમકાલીન સંજોગો. શ્રીહેમ-ચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવક પુરુષના વ્યક્તિત્વની પ્રતિમા તથા તેમનાં સારસ્વતસર્જનોનાં મૂલ્યાંકન ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ દૃષ્ટિઓની ભૂમિકા ઉપર થવાં જોઈએ. તેમની નિસર્ગશક્તિ અને તેમના સંજોગોના ધ્યાનના પૂર્વરંગરૂપે, તેમના જન્મપ્રદેશ તથા કાર્ય-પ્રદેશ, ગૂજરાતની સાંસ્કારિક પરંપરાનું—ખાસ કરીને સાહિત્ય-વિષયક પરંપરાનું—આલેખન પ્રથમ થવું ઘટે છે.

ગૂજરાત સારસ્વતપ્રદેશ છેઃ સરસ્વતીનાં નીર તેને પાવન કરી રહ્યાં છે તેથી માત્ર નહિ; પણ સરસ્વતીનાં અમૃત ગૂજ-રાતના પ્રતિભાશાળી પુત્રોએ ઝીલ્યાં છે અને બહલાવ્યાં છે તેથી પણ. મૌર્યકાળમાં—વિક્રમસંવત પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં—ઊર્જય-

તની તળેટીમા વસેલુ ગિરિનગર પ્રથમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અશોકના શિલાલેખો ઊર્જયત—અર્વાચીન ગિરનાર—ની પથ્થરની છાટ ઉપર કોતરાયા હતા ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના સુબા પુષ્યગુપ્તે અને અશોકના સુબા તુષાસ્ફે ગિરિનગરનુ સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યુ હતુ [1]

વિક્રમ સવત્ ૧૩૪ થી ૪૫૪ સુધી ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચષ્ટન વશના ક્ષત્રપોનુ શાસન હતુ ક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો લેખ અશોકના લેખ પાસે જ કોતરાયેલો હાલ પણ મોજૂદ છે રુદ્રદામાના લેખની ભાષાપ્રૌઢી સસ્કૃતભાષાના વિકાસ અને પ્રચારનુ દિગ્દર્શન કરાવે છે રુદ્રદામન્, રુદ્રસિંહ જેવાં

૧ જુનાગઢનો રુદ્રદામાનો શિલાલેખ ' इद तडाक **सुदर्शनं गिरिनगरादपि** ૯૦, + + + पर्जन्येन एकार्णवभूतायामिव पृथिव्यां कृताया **गिरेरूर्जयत**' सुवर्णसिकता-पलाशिनीप्रमृतीना नदीनां ૯૦, + + + मौर्यस्य राज्ञ चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रियेण वैश्येन पुष्यगुप्तेन कारित अशोकस्य मौर्यस्य ते यवनराजेन तुषास्फेनाधिष्ठाय प्रनालीभिरलकृतं + + + ઇત્યાદિ . . . જૈનાગમોમા 'ઊજ્જયન્ત' ઉલ્લેખ વિપુલ પ્રમાણમા છે On Yuan Chwang's Travels in India Vol II by T Watters P. 248 'Su-la-cha' નામે પ્રદેશના વર્ણનમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે, "Near the capital was the YUH-SHAN-To hill on the top of which was a monastory with most of its various buildings quarried in cliff, it was densely planted and watered by running streams, it was visited by saints and sages and in it congregated supernatural rishis" "Yuh-Shan-To=ઊજ્જયન્ત" એમ કનિંગહામની માન્યતા છે. Ancient Geography of India P 372

નામો, ક્ષત્રપો માહેશ્વર હોય એમ સૂચવે છે. આજ સમયમાં આભીર વગેરે મધ્ય એશિયાની રખડતી ટોળીઓએ આ પ્રદેશમાં પોતાનું થાણું જમાવ્યું હતું. બૌદ્ધ સ્થવિરોએ આ પ્રદેશમાં ક્યારનુંયે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવા માંડ્યું હતું; અને જૈન આચાર્યોએ ક્યારનોય પોતાના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મતત્ત્વોનો ઉપદેશ પ્રજાના માનસમાં રેડવો આરંભી દીધો હતો. સોમનાથનું સ્થાન અત્યંત પવિત્ર મનાતું. માહેશ્વરોની સંખ્યા તે કાળમાં વિપુલ પ્રમાણમાં હતી.

ધર્મ અને રાજસત્તા સામાન્ય જનતા ઉપર આંતરિક તેમજ બાહ્ય શાસન ચલાવે છે. એ પ્રકારે તે બન્નેય પ્રજાના જીવનને અને સંસ્કારને ઘડે છે. આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તતા વિશાળ સમ્પ્રદાયોનો પ્રચાર તે કાળે સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતમાં થઈ રહ્યો હતો. તેમાં ગુપ્તકાળે ભાગવત–સમ્પ્રદાયના બળને ગૂજરાતમાં આવ્યું. વિક્રમ સંવત ૪૫૫–૪૫૬ માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ આ પ્રદેશ જીત્યો હતો. વિ. સં. ૫૧૩ માં સ્કંદગુપ્તે સુદર્શન સરોવરને ફરીથી સમરાવ્યું હતું.

ગુપ્તકાળમાં સાહિત્ય અને કલાએ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે સુવર્ણકાળમાં આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ શિરોબિંદુએ હતી. ઉજ્જયિની પશ્ચિમ આર્યાવર્તની રાજધાની હતી. એ ઉજ્જયિનીની દેવાંગનાસમી અંગનાઓ અને ગગનચુંબી મહેલાતો, સિપ્રાનદીને કાંઠે આવેલું મહાકાલેશ્વરનું મંદિર અને ત્યાં નૃત્ય કરતી દેવનર્તકીઓ, પોતાની પ્રતિભાએ પૃથ્વીમાં પણ દેવભવનો સર્જતા કવિઓ અને બીજેર કલાઓની નિપુણતાથી પૌરજનોને પ્રેરણા પાતી વારાંગનાઓ—તત્કાલીન સંસ્કૃતિનાં સમૃદ્ધિ, બુદ્ધિ અને કલ્પનાનાં પ્રતીક હતાં. મેઘદૂતમાં કાલિદાસે ઉજ્જયિનીને

અમર કરી છે—તે ઉજ્જયિની, ગૂજરાતને સીમાડે જ પોતાની ફોરમ ફેલાવતી ઊભી હતી. તેની અસર સમકાલીન ગૂજરાતના સંસ્કાર અને સાહિત્ય ઉપર ન થાય એ અસંભવિત હતું.[૨]

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર માલવાની અસર ઠેઠ ચૌલુક્યો સુધી રહી છે. માલવરાજ વિક્રમ અને ભોજ જેવા સંસ્કારસ્વામી બનવાની અભિલાષાએ સિદ્ધરાજની સાંસ્કારિક પ્રેરણાઓને બળ અને વેગ આપ્યાં. પરંતુ તે સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તો ગૂજરાતે મૌર્ય, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના શાસન નીચે કેળવવા માંડી હતી. તે શક્તિ મૈત્રકોના સમયમાં તેજસ્વી બની. મૈત્રકોના સમયમાં ગૂજરાત એક સામ્રાજ્યનો પ્રાન્ત મટી સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. મૈત્રકો તેના શાસક હતા; અને વલભી તેમની રાજ્યધાની હતી. વલભીએ સાહિત્ય અને ધર્મને પોષવા અનેક યત્નો કર્યા હતા. વલભીમાં વિ. સં. ૫૬૫–૮૨૧–૨૨ સુધી મૈત્રકોનું શાસન રહ્યું. વિ. સં. ૬૯૭ ના અરસામાં યુઆન–ચ્વાંગ નામે ચીની મુસાફર આ પ્રદેશમાં આવ્યો હતો. તેણે વલભી અને ભિન્નમાલને પોતાની નજરે જોયાં હતાં. ગૂજરાતના પ્રદેશમાં તેણે પર્યટન

૨. Yuan-Chwang's Travels Vol. II: (Watters) P. 247 માં આનન્દપુર–જેને અર્વાચીન વડનગર કહેવામાં આવે છે તેનુ વર્ણન કરતાં જણાવવામાં આવે છે: "It was rich and flourishing. It was a dependency of Malava and like that country in products, climate, written language and institutions. In it there were more than 10 monasteries with 1000 brethren belonging to the Hinayanist Sammatiya school." વલભી અને આનંદપુરમાં માલવાની સંસ્કૃતિની અસર બહુ જ ધાડી હતી.

કર્યું હતું. તેણે પોતાની મુસાફરીના અહેવાલમાં ગૂજરાતનું ગૌરવભર્યું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરાંત મૈત્રકોના સમયનાં અનેક તામ્રપત્રો પણ મળ્યાં છે. તે તામ્રપત્રો પણ મૈત્રકોના ગૌરવનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

યુઆન-ચ્વાંગ માલવાના પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

"આર્યાવર્તની બે સરહદ ઉપરના પ્રદેશો તેના પ્રજાજનોની વિદ્યા માટે પ્રખ્યાત છે: નૈઋત્યમાં મો-લા-પો અને અગ્નિકોણમાં મગધ પ્રદેશ. આ પ્રદેશમાં લોકો નીતિના પ્રશંસક છે અને માનવપ્રેમને ચાહે છે. તેમનું માનસ અત્યંત બુદ્ધિશાળી છે અને તેઓ અભ્યાસક વૃત્તિના છે; છતાં પણ આ પ્રદેશના લોકોમાં કેટલાક પાખંડોને અને કેટલાક સાચા ધર્મને માને છે. આ પ્રદેશમાં સેંકડો સંઘારામો છે અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ ભિક્ષુકો રહે છે. તેઓ હીનયાન સંપ્રદાયના સમ્મતીયમતનો અભ્યાસ કરે છે. જુદાં જુદાં ત્યાં સેંકડો દેવમંદિરો છે. પાખંડીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે અને તેઓ મુખ્યત્વે પાશુપત સંપ્રદાયના છે."[3]

તે જ પ્રખ્યાત મુસાફર વલભીનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે :

"આ પ્રદેશ (ફ-લ-પિ) ૬૦૦૦ લિના ચકરાવામાં છે; અને તેના મુખ્ય શહેરનો ઘેરાવો ૩૦ લિ છે. પેદાશ, આબોહવા, લોકોની રીતભાત માલવાના રાજ્ય જેવી જ છે. પ્રદેશ બહુ ફળદ્રૂપ અને સમૃદ્ધ છે. ૧૦૦ કરતાં વધારે સંઘારામો છે; અને ૬૦૦૦ હીનયાન સમ્મતીય સંપ્રદાયના ભિક્ષુકો તેમાં રહે છે.'

૩. Yuan-Chwang's Travels: Vol. II. P. 242 Mo-la-po (Malava). પાશુપત સંપ્રદાયના વિસ્તૃત ખ્યાલ માટે અને મૈત્રકોના ધર્મસંબંધે જુઓ : Bom. Gaz. I. i. P. 83.

અહીં સેંકડો દેવમંદિરો છે અને વિવિધ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં છે."[૪] યુઆન-ચ્વાંગ ત્યાર પછી વલભીરાજ ધ્રુવપટનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિએ આ શહેરમાં પોતાની પ્રખ્યાત કૃતિઓની રચના કરી હતી તેમ જણાવે છે.[૫] ધ્રુવસેનનું ઈ. સ. ૫૭૮નું તામ્રપત્ર પણ, યુઆન-ચ્વાંગે રજૂ કરેલી છેલ્લી હકીકતને ટેકો પૂરે છે.[૬] મૈત્રકવંશના રાજાઓ પણ વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. તેમણે બ્રાહ્મણોને અને બૌદ્ધોને પણ દાન કર્યાં હતાં. ધર્મની બાબતમાં ધરસેન બીજો પરમ ભાગવત હતો; ધરપટ્ટ પરમાદિત્યભક્ત હતો; ગુહસેન બીજો પરમોપાસક હતો; જ્યારે બીજાઓ પરમમાહેશ્વર હતા. ધરસેન ચોથાના વખતમાં ભટ્ટિકાવ્યની રચના વલભીમાં

---

૪. Yuan-Chwang's Travels. Vol. II. P. 246. Fa-la-hi (Valabhi).

૫. પાદનોંધ ૪ના અનુસંધાનમાં જ તે ગ્રંથ જણાવે છે: "The reigning sovereign was Kshtriya by birth, a nephew of S'iladitya the former king of Malava and a son-in-law of S'iladitya reigning at Kanyakubja. His name was Tu-lo-po-po-ta. . . . Not far from the capital was a large monastery erected by Achara in which the P'us'as Gunamati and Sthiramati had lodged and composed treatises which had great vogue."

૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો: પુસ્તક ૧: વલભીનો શિલાલેખ. નં. ૪૫. (પાન ૯૩: વલભીના લેખોનું) वलभ्यां आचार्य-भदन्तस्थिरमतिकारितश्रीबप्पपादीयविहारे भगवतां बुद्धानां पुष्पधूपगन्ध-

થઈ.[૭] વિ. સં. ૫૧૦માં દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે સ્થવિરોની પરિષદ જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વલભીમાં બોલાવવામાં આવી હતી.[૮] મલ્લવાદીએ જૈન સંપ્રદાયને પોતાના કાર્યથી વલભીમાં વેગ આપ્યો.[૯] વલભીનું પતન વિ. સં. આઠમા સૈકામાં થયું, અને તેના સંસ્કારોનો પમરાટ અણહિલપુરને મળ્યો.

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને પોષણ આપનાર વલભી અને ભિન્નમાલ એ બે શહેરો. વલભી ભાગ્યું; ભિન્નમાલ ભાગ્યું—અને તે બન્નેય શહેરોના સંસ્કારો અણહિલવાડે અપનાવ્યા અને બહલાવ્યા. ભિન્નમાલનાં બીજાં નામ શ્રીમાલ અને ભિલ્લમાલ. ભિલ્લ અને માલ નામની જંગલી પ્રજાઓના નામ ઉપરથી આવું તેનું નામ પડ્યું

दीपतैलादिक्रियोत्सर्पणार्थम् ઇ૦; આ તામ્રપત્રમાં ઉલ્લેખેલ સ્થિરમતિ પ્રખ્યાત આચાર્ય વસુબંધુનો સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો; અને યુવાન-ચ્વાંગનો ઉલ્લેખ પણ આ જ સ્થિરમતિને અનુલક્ષીને છે.

૭. ભટ્ટિકાવ્ય: સર્ગ ૨૨. શ્લો. ૩૫:

काव्यमिद विहित मया वलभ्या श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य प्रेमकर क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥

Bombay Gazeteer: I. 1. P. 92. ભટ્ટિએ ધરસેન ૪ થાના કાળમાં ઈ. સ. ૬૪૦-૬૪૯માં આ કાવ્ય લખ્યું.

૮. જુઓ: मुनिश्री कल्याणविजय: वीरनिर्वाण सवत् और जैनकालगणना: પાન ૧૧૨ ઇ૦ વિસ્તૃતચર્ચા માટે. વીરનિર્વાણ સંવત ૯૮૦=વિ. સ. ૫૧૦.

૯. જુઓ પ્ર. ચ. પાન ૧૨૩-૧૨૭ હેમચંદ્રાચાર્યે મલ્લવાદીની વાદી તરીકે પ્રશસ્તિ કરી છે. જુઓ સિ. હે. ૨ ૨. ૩૯ ઉપર ટીકા: अनुमल्लवादिन तार्किकाः ।

હોય એ સંભવિત છે. એ ભિલ્લમાલના રાજાઓ એક મતે–ચાપો અને બીજે મતે ગુર્જરો હોવા સંભવ છે. ભિન્નમાલનાં ખંડેરો આબુની ગિરિમાલાની પશ્ચિમે પંદર માઈલને છેટે આવેલાં છે. વલભીથી, કર્નિંગહામના મતે, ૩૦૦ માઈલ છેટે ભિન્નમાલ આવેલું છે.[૧૦] યુઆન–ચ્વાંગ વિ. સં. ૬૯૬ માં આ નગરમાં આવ્યો હતો. એ ચીની મુસાફર ભિન્નમાલને ગુર્જરોની રાજધાની કહે છે. સરસ્વતીમાહાત્મ્ય, પ્રભાવકચરિત વગેરે આ પ્રસિદ્ધ નગરનાં તેજસ્વી વર્ણનો આપે છે. યુઆન–ચ્વાંગના વર્ણન પ્રમાણે ૭ માઈલનો તો તેનો ઘેરાવો હતો અને વસ્તી અત્યંત ઘાડી હતી. મહાકવિ માઘ તે નગરમાં થઈ ગયો. પ્રખ્યાત વણિકકુલો—જેમકે શ્રીમાલી, પોરવાડ વગેરેનું તે નિવાસસ્થાન હતું. પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી બ્રહ્મગુપ્ત ભિલ્લમાલકાચાર્ય કહેવાતા હતા. વિ. સં. ૯૬૨ માં જૈન મુનિ સિદ્ધર્ષિએ 'ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા' આ નગરમાં લખી હતી. ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ' કુવલયમાલા ' નામે પ્રાકૃત ભાષામાં કથા અહીં જ નિવાસ કરી પૂરી કરી હતી. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રસૂરિનો વિહાર આ નગરમાં ઘણી વાર થતો; અને તેમણે પોરવાડોને પોતાના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મમાં આણ્યા. શ્રીમાલમાં—સરસ્વતીમાહાત્મ્યને આધારે—જૈનધર્મનો પ્રચાર સારો હતો. યુઆન–ચ્વાંગના કથન પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનો પણ કાંઈક પ્રચાર આ નગરમાં ખરો. અન્ય ધર્મોનો પ્રચાર આ નગરમાં હતો જ, અને તે તેનાં

૧૦. Watters: Yuan-Chwang: Vol. II. P, 249: Ku-che-lo=ગુર્જરપ્રદેશ.

ખડેરો ઉપરથી માલૂમ પડી આવે છે. શ્રીમાલ વિદ્યાનું ધામ હતું. અનેક વિદ્યાશાળાઓમાં વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ત્યાં થતો. સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર, અને ખગોળશાસ્ત્ર જેવાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોને પણ આ નગર પોષણ આપતું. ભિન્નમાલની જાહોજલાલી વિક્રમના ૧૧ મા સૈકાના આરંભ સુધી હતી. ત્યારપછી ભીમસેન નામે રાજાના સમયે ૧૮૦૦૦ ગુર્જરોએ ભિન્નમાલ છોડ્યું. શ્રીમાલપુરાણના અભિપ્રાયે, વિ. સં. ૧૨૦૩ માં શ્રીએ શ્રીમાલનો ત્યાગ કર્યો.

વલભી અને શ્રીમાલ ભાગ્યાં—અને તેમની ભવ્યતાના, કીર્તિના અને વિદ્યાના અંશો ધીમે ધીમે અણહિલવાડમાં આવ્યા. વિન્સેંટ સ્મિથના અભિપ્રાયે : "After the overthrow of Valabhi, its place as the chief city of Western India was taken by Anhilwad, which retained that honour until the fifteenth century, when it was superseded by Ahmedabad."[૧૧] ભિન્નમાલના વિનાશ પછીની સ્થિતિ માટે બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે : "An important result of this abandonment of Bhinnamala was the transfer of overlordship from Bhinnamala to Anhilavada."[૧૨]

૧૧. Vincent Smith: Early History of India: P. 314-315.

૧૨. Bombay Gazetteer: Vol. I. Part i. 'History of Gujarata' P. 469.

ગૂર્જરાતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ધર્મ અને સાહિત્યના પોષકો અને રક્ષકો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા ક્ષત્રપો અને મૈત્રકો હતા. ગૂર્જર, માલ વગેરે પરદેશમાંથી આવેલા હતાં; તેમણે સત્તા અને શક્તિ કેળવ્યાં હતા. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકારણીય ક્ષેત્રોમાં તેમણે અદ્ભુત વીર્ય અને તેજસ્વિતા વ્યક્ત કર્યાં હતાં. વિ. સં. ૮૦૨માં અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થઈ, અને પરંપરા પ્રમાણે વનરાજે આ નગરની સ્થાપના કરી. વિ. સ. ૬૮૪માં ભિન્નમાલમાં વ્યાઘ્રમુખ 'ચાપ' રાજ્ય કરતો હતો. અવનિજનાશ્રય પુલકેશી પોતાના તામ્રપત્રમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે વિ. સં. ૭૯૫માં આરબોએ 'ચાવોટક' (ચાવડાઓ) ઉપર હુમલો કર્યો. પ્રતિહારોએ ભિન્નમાલ જીતી લીધું; એટલે ચાવડાઓ પ્રચાસરમાં આવ્યા. પ્રતિહારોએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને કાન્યકુબ્જને પોતાની રાજધાની બનાવી. ચાવડાઓનો રાજા પ્રતિહાર સાથેના યુદ્ધમાં હણાયો હશે, અને ચાવડાઓએ કનોજના પ્રતિહારો સામે બહારવટું લીધું હશે. ચાવડાઓને ગૂર્જરાતમાંથી કેટલાક સાધનસંપન્ન અને સમર્થ માણસોએ ટેકો આપ્યો હશે, અને તેમની મદદથી અને પોતાના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી સમૃદ્ધિથી અણહિલવાડની સ્થાપના કરી નાનકડું રાજ્ય ચાવડા વનરાજે સ્થાપ્યું હશે.

'ગુર્જરોનું આ રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈનમંત્રીઓએ દૃઢ કર્યું છે'—એ મેરુતુંગનું કથન અવાસ્તવિક નથી.[૧૩]

૧૩. પ્ર. ચિં. પાન ૧૩.
गूर्जराणामिदं राज्य वनराजात्प्रभृत्यपि ।
जैनैस्तु स्थापितं मन्त्रैस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥

ભિન્નમાલના પતન પછી ઓસવાલ, પોરવાડ અને શ્રીમાલીઓ અણહિલવાડ તરફ આવ્યા. તેમનાં સાહસિકતા અને શક્તિ, તેમનાં બુદ્ધિ અને ગૌરવ, તેમનાં પ્રતાપ અને તેજસ્વિતાએ ગૂજરાતના મંત્રીપદને શોભાવ્યું. વનરાજના મંત્રી જાંબ અને નિનયથી માંડી વસ્તુપાલ સુધી—ઠેઠ શેઠ શાંતિદાસ સુધી ગૂજરાતને તેમણે શૌર્ય, વીર્ય તથા વિદ્વત્તાથી દીપાવ્યું છે, જૈનપ્રાસાદોના સુંદર સ્થાપત્યથી શણગાર્યું છે અને ચિત્રકલાને વિકસાવી ગૂજરાતને વિશિષ્ટતા આપી છે.

ચાવડાઓના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થોડો હતો. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને વેગ આપનાર સોલંકીઓ હતા. સોલંકીવંશનો આદિ પુરુષ રાજિ ભિન્નમાલની આસપાસના પ્રદેશનો, કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારોનો સામંત હોવો જોઈએ; અને ચાવડાઓની સમૃદ્ધિ મોટા ઠાકોરોની સમૃદ્ધિથી વધારે નહિ હોય. પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે છેલ્લા ચાવડા રાજા સામંતસિંહે પોતાની બેન લીલાને રાજિ સાથે પરણાવી. તેનાથી તેને મૂલરાજ નામે પુત્ર થયો. મૂલરાજ પ્રતાપી, મહત્ત્વાકાંક્ષી અને પરાક્રમી હતો. ચાવડાઓ પાસેથી તો નાનો પ્રદેશ જ તેના હાથમાં આવ્યો હતો. કાન્યકુબ્જ, માળવા, માન્યખેટ વગેરે રાજવંશોનું વર્ચસ્વ જોઈ મૂળરાજના મનમાં ચક્રવર્તીપદની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી. અને ચક્રવર્તીપદ કેવળ મુલક જીતવાથી કે મુલકનો વિસ્તાર વધારવાથી જ આવતું નથી. મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજાઓ સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને એવાં અનેક સાંસ્કારિક અંગો ઉપર પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે. દાનથી પોતાના રાજ્યના યોગ્ય જનોને ટેકો આપે છે, પ્રત્યેક સમ્પ્રદાયને સંતોષે છે, તેમનું આંતરિક ઘર્ષણ શમાવે છે,

તેમનાં શુભ તત્ત્વોને બહલાવે છે. આ પ્રકારે મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા પોતાના રાજ્યને રોનક અને વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

મૂલરાજનું શાસન વિ. સં. ૯૯૮ થી ૧૦૫૩ સુધી ગૂજરાત ઉપર રહ્યું. મૂલરાજનાં કાર્યો ઉપરથી તેના માનસનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. તેણે માળવાના પ્રતાપી, વિદ્યાપ્રિય અને પોતાની શક્તિઓથી માનવહૃદયોને મુગ્ધ કરનાર મુંજનો સામનો કર્યો. તેમાં મૂલરાજને પાછા હઠવું પડ્યું, પણ ત્યારથી માલવા અને ગૂજરાતની સ્પર્ધા તીવ્ર બની. મૂળરાજે રુદ્રમહાલય આરંભ્યો; ઔદિચ્યોને ઉત્તરમાંથી ગૂજરાતમાં આણ્યા; દાનથી દારિદ્રયને હણ્યું; શૌર્યથી દુર્જનોને જીત્યા; માલવપતિ મુંજ, શાકંભરીનાથ વિગ્રહરાજ અને દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા તૈલપ જેવા બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચે રહી ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો; અને દેવભક્તિમાં મગ્ન બની શ્રીસ્થળમાં પોતાના દેહની આહુતિ અગ્નિને આપી. તેના પુત્ર ચામુંડના હાથીઓના મદની ગંધથી માળવાનો સિંધુરાજ પાછો ફર્યો. ચામુંડે પણ શુક્લતીર્થમાં વિ. સં. ૧૦૬૬ માં અનશન વ્રતથી દેહત્યાગ કર્યો. દુર્લભરાજ અને વલ્લભરાજ—ચામુંડના ઉત્તરાધિકારીઓ—શૂરવીર હતા. માળવા-ગૂજરાતની ઝપાઝપીનો આસ્વાદ તેમણે પણ કર્યો હતો.

દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ વિ. સં. ૧૦૭૮ માં ગાદીએ આવ્યો. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિની ભવ્યતાના સવિતાનો ઉદય મૂળરાજના સમયમાં થયો; તેનાં બધાં કિરણોનો આવિષ્કાર ભીમદેવના સમયમાં થયો; સિદ્ધરાજના સમયમાં તે મધ્યાહ્ને પહોંચ્યો; કુમારપાલના સમયમાં તેમાં મધ્યાહ્ન પછીની સુકુમારતા પ્રવેશી; અને કર્ણ વાઘેલાના સમયમાં તે અસ્ત પામ્યો.

ભીમદેવના સમયમાં ગૂજરાત–માળવાનું ઘર્ષણ ચાલુ હતું. ધારાપતિ ભોજ સાથે ભીમને અનેક યુદ્ધો થયાં હોવાં જોઇએ. મેરુતુંગ એક પ્રબંધમાં જણાવે છે કે સિંધુ દેશને જીતવામાં ભીમ રોકાયો હતો ત્યારે ભોજે કુલચંદ્રને સેનાપતિ બનાવી અણુહિલપુર ઉપર વિજય કરવા માટે મોકલ્યો. તેણે અણુહિલપુર ભાંગી રાજપ્રાસાદના દ્વાર આગળ કોડીઓ દાટી જયપત્ર લીધું.૧૪ ભોજથી હાર્યા પછી ભીમે તેની સાથે સારો સંબંધ કેળવ્યો. તે સંબંધ કેળવવામાં ડામર–દામોદર–નામે ભોજના દરબારમાં રહેતો ભીમનો મંત્રી કારણભૂત હતો. ભોજને તેણે ભીમ ઉપર ચઢાઈ કરતાં પોતાની ચતુરાઇથી અટકાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ભોજ તરફથી ભેટ મોકલાવી ગૂર્જરરાજ ભીમદેવને તેણે સમ્માનિત કરાવ્યો હતો. ડામર સારો કવિ પણ હતો. તેનાં સુભાષિતો વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલી વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તેને નાગર બ્રાહ્મણ કહ્યો છે. ધારાધીશ મુંજ અને ભોજ વિદ્યાપ્રેમી હતા. તેમની વિદ્વત્તાની અસર પણ ગૂજરાત ઉપર થઈ.

સોલંકીઓના સમયમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર જૈનધર્મની અસર વિપુલ પ્રમાણમાં થવા લાગી. વલભી અને ભિન્નમાલનું જૈન-ગૌરવ અણુહિલવાડ રાજધાની બનતાં, અણુહિલવાડમાં પણ આવ્યું. "મૂળરાજના સમય પહેલાંના બે ત્રણ સૈકાઓ દરમિયાન ભિલ્લમાલ મારવાડમાં જૈનધર્મનો સારો પ્રચાર હતો એમ એ સૈકાઓનો જૈન–ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે."૧૫ ચામુંડ

૧૪. પ્ર. ચિં. પાન ૩૨.

૧૫. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી: ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિ-

ઉપર જૈનાચાર્ય વીરસૂરિનો પ્રભાવ હતો; અને તેમણે કૃપા કરીને આપેલા વાસક્ષેપથી તેની રાણીને વલ્લભરાજ વગેરે પુત્ર થયા.[૧૬] ચામુંડ યુવરાજ હતો ત્યારે તેણે જૈનમંદિરને ધૂપ, દીપ અને ફુલહારના નિભાવ માટે ક્ષેત્રનું દાન કર્યું હતું, એવું ચામુંડરાજનું તામ્રશાસન શ્રી. જિનવિજયજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.[૧૭] શ્રી શાંતિસૂરિ અણહિલપુરમાં ભીમદેવના દરબારમાં કવીંદ્ર અને વાદિચક્રી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા; અને અવન્તીદેશના મહાકવિ, અને મુંજરાજે જેને 'સરસ્વતી' નું બિરુદ આપ્યું હતું, તે ધનપાલે પોતાની 'તિલકમંજરી' નામે કથાનું સંશોધન શાંતિસૂરિ પાસે કરાવ્યું હતું. ભીમદેવના સમયમાં થયેલા કૌલમતના પ્રખર પંડિત ધર્મને પણ તેમણે અણહિલપુરમાં જીત્યો હતો. ભીમદેવના મામા દ્રોણાચાર્ય મોટા જૈનાચાર્ય હતા અને

હાસ (વિભાગ ૧ લો) પાન ૨૨૨; તેમ જ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ: જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૨. પ્રકરણ ૭.

૧૬. પ્ર. ચ. વીરપ્રબન્ધ: (પાન ૨૧૪) શ્લો. ૧૩૯–૧૪૩.

૧૭. ભારતીયવિદ્યા: ઈ. સ. ૧૯૩૯, નવેમ્બર. પાન ૯૦.

श्रीमान् सुन्दरशीलताप्रविदितः सच्चाह्मानान्वय-
श्रीमद्भोजनराधिपोत्तमसुताश्रीमाधवीकुक्षिभूः ।
औद्धत्यास्पदयौवराज्यपदवीलाभेऽप्यनुत्सेकवान्
तस्यानेकगुणाकरः समभवच्चामुण्डराजः सुतः ॥
भोगत्यागसुधर्मसाधनफला नैताः श्रियः शाश्वता
मत्वैवं वरुणादिशर्म्मकपुरे तेनात्मनः श्रेयसे ।
श्रीमज्जैनगृहाय चेतनकृते धूपप्रदीपस्रजां
क्षेत्रं दत्तमुदग्दिशिस्थितमदः सामान्यकेदारकम् ॥

દ્રોણાચાર્યના ભાઈ સંગ્રામસિંહના પુત્ર એટલે ભીમદેવના માતુલપક્ષે ભાઈ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સૂરાચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પણ પોતાની અદ્ભુત વિદ્વત્તાનો પરિચય ભોજરાજને કરાવ્યો હતો. તેમના વિજયની વાત સાંભળી, હર્ષથી રોમાંચિત થયેલો ભીમરાજ કહેવા લાગ્યો: "મારા બંધુએ ભોજરાજને જીતી લેતાં હવે તેના જય માટે મને શી ચિંતા છે?" પછી ગજરાજ ઉપર પોતાની પાસે શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેસાડીને રાજાએ સૂરાચાર્યનો પ્રવેશમહોત્સવ કરાવ્યો.૧૮

ભીમદેવનો પૂર્વાધિકારી દુર્લભરાજ પણ જિનેશ્વરસૂરિનો પ્રશંસક હતો. દુર્લભરાજના તથા ભીમદેવના સમયમાં જૈન અને શૈવ વિદ્વાનો કેટલા ઉચ્ચાશયી અને પરસ્પરસહિષ્ણુ હતા તેનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત પ્રભાવકચરિત નોંધે છે. સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર અને હેમચંદ્ર—માનવ તરીકે વિશાળ હૃદયના, સૌમ્ય, સર્વધર્મને સત્યશોધકની દૃષ્ટિએ અવલોકનારા હતા. તેજ પ્રમાણે અન્ય સંપ્રદાયીઓમાં પણ જૈનશ્રમણો પ્રત્યે દ્વેષરહિત દૃષ્ટિથી જોનારા ઘણા વિદ્વાનો હતા. દુર્લભરાજના રાજ્યકાલમાં બે સુવિહિત સાધુઓ—જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ પાટણમાં આવ્યા. રાજપુરોહિત સોમદેવને ત્યાં તેઓ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: "વેદ અને જૈનાગમનો અર્થ

---

૧૮. પ્ર. ચ. શ્રીસૂરાચાર્ય પ્રબન્ધ : પાન ૨૬૦, શ્લો. ૨૫૧-૨૫૨.

श्रीभीमः प्राह तच्छ्रुत्वा पुलकोद्भेदमेदुरः
मद्बन्धुना जिते भोजे क्व मे चिन्ताऽस्ति तज्जये ॥
स्वगजीपे समारोप्य गजराजवरासने
सूराचार्यस्य भूपालः प्रवेशोत्सवमातनोत् ॥

સારી રીતે જાણીને અમે દયામાં અધિક એવા જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે." પુરોહિતે તેમને પૂછ્યું: "તમે કયાં ઊતર્યા છો?" તેમણે ઉત્તર આપ્યો: "અહીં ચૈત્યવાસીઓને લીધે અમને કોઈ જગાએ ઉતારો મળતો નથી." આ સાંભળી નિર્મળ મનવાળા પુરોહિતે તેમના નિવાસ માટે પોતાના પ્રાસાદનો ઉપરનો ભાગ કાઢી આપ્યો; અને તેમને માટે શુદ્ધ આહારની યોજના કરી. બપોરે પુરોહિતે બધા વિદ્વાનોને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. બ્રહ્માની સભામાં ચાલે તેમ વિદ્યાવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં ચૈત્યવાસીઓ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમણે આવીને જણાવ્યું: "તમે જલદી નગર બહાર ચાલ્યા જાવ: ચૈત્યબાહ્ય શ્વેતાંબરોને અહીં સ્થાન નથી." ચૈત્યવાસીઓએ આ વાત રાજા પાસે રજૂ કરી. પુરોહિતે જણાવ્યું: "એ બે મુનિઓને, તેમના પક્ષમાં સ્થાન ન મળવાથી, ગુણગ્રાહકતાને લીધે મેં નિવાસ આપ્યો છે: આ બાબતમાં મારી ગફલત થઈ હોય, તો આપ મને ઉચિત દંડ કરો." ચૈત્યવાસીઓએ પોતાનો હક રજૂ કર્યો. છેવટે એ બે મુનિઓને નગરમાં રહેવા દેવા એવો રાજાએ નિર્ણય આપ્યો. પુરોહિતે તેમને માટે નિવાસભૂમિની માગણી કરી. એટલામાં જ્ઞાનદેવ નામે શૈવાચાર્ય ત્યાં આવ્યા. રાજાએ તેમનો સત્કાર કરી તેમને આસન આપ્યું. રાજાએ તેમને એ મુનિઓના ઉપાશ્રય માટે જમીન આપવા કહ્યું. શૈવાચાર્યે જણાવ્યું: "નિષ્પાપ ગુણીજનોની તમે અવશ્ય પૂજા કરો. અમારા ઉપદેશનું એ જ ફળ છે. બાલભાવનો ત્યાગ કરી પરમપદમાં સ્થિર થનાર શિવ એ જ જિન છે. દર્શનમાં ભેદ રાખવો એ મિથ્યામતિનું લક્ષણ છે." તેમણે પુરોહિતને તે મુનિઓના

ઉપાશ્રય માટે જમીન કાઢી આપી; અને સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષથી થતા સમસ્ત વિઘ્નનું નિવારણ કરવા વચન આપ્યું.[૧૯]

આ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણ વ્યાકરણ રચ્યું. તેમનું વ્યાકરણ તે શ્વેતાંબર પરંપરામાં આદ્ય જૈન વ્યાકરણ છે.[૨૦] હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ પછીથી રચાયું. વિ. સં. ૧૦૮૦માં એટલે ભીમદેવ ગૂજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે, જબાલિપુરમાં તેમણે આ વ્યાકરણનું સર્જન કર્યું. તેમના સાથીદાર જિનેશ્વરે પ્રમાલક્ષણ–નામે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથની રચના કરી.

---

૧૯. પ્ર. ચ. પાન ૨૬૧–૨૭૨ અભયદેવપ્રબંધ: શ્લો. ૪૨–૮૯. જ્ઞાનદેવ નામે શૈવાચાર્યના શબ્દો: (શ્લો. ૮૫–૮૬):

गुणिनामर्चनां यूय कुरुध्व विधुतैनसाम्
सोऽस्माकमुपदेशान्त फलपाकश्रियां निधि.।
शिव एव जिनो बाह्यत्यागात्परपदस्थित.
दर्शनेषु विभेदो हि चिह्न मिथ्यामतेरिदम् ॥

૨૦. પ્ર. ચ. પાન ૨૬૭: શ્લો૦

श्रीबुद्धिसागरः सूरिश्चक्रे व्याकरण नवम्।
सहस्राष्टकमान तत् श्रीबुद्धिसागराभिधम् ॥

શ્રી બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણની અંત–પ્રશસ્તિ:

श्रीविक्रमादित्यनरेन्द्रकालात् साशीतिके याति समासहस्रे।
सश्रीकजावालिपुरे तदाद्यं दृब्ध मया सप्तसहस्रकल्पम् ॥

ઉપરનો 'આદ્ય' શબ્દ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. વધારે પરિચય માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ: પુ. ૪. અ. ૧–૨. પાન ૮૩–૮૪. પં. બેચરદાસનો લેખ. 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ.'

તેમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિએ—ભીમદેવના સમયમાં સન્મતિતર્ક નામે મહાન તર્કગ્રંથની વાદાર્ણવ નામે ટીકાની રચના કરી.

ભીમદેવના સમયની આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બતાવે છે કે ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો ઘણાં તેજસ્વી બન્યાં હતાં. વિચાર અને આચારનું ઔદાર્ય એ સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે. પુરોહિત સોમેશ્વર અને શૈવદર્શની જ્ઞાનાચાર્યનું કથાનક વિચારનું ઔદાર્ય બતાવે છે. આ સમયમાં માળવા અને ગૂજરાતનો સાંસ્કારિક વિનિમય ધુરંધર વિદ્વાનો મારફતે થાય છે. દામોદર અને ધનપાલ આ સંસ્કારસંબંધને કેળવે છે. ભીમદેવના સમયમાં ગૂજરાતની સીમા વિસ્તરે છે. વિમલ જેવો પ્રતાપી મંત્રી ભીમદેવના સમયમાં પ્રવર્તમાન થયો. વિમલવસહિની આબુ ઉપર રચના, ઉદયામતિએ બંધાવેલી રાણીની વાવ, ભીમદેવે બંધાવેલ સોમનાથનું પથ્થરનું મંદિર, વગેરે શિલ્પસર્જનો ભીમદેવના સમયમાં થયેલા સ્થાપત્યનો વિકાસ બતાવે છે. વિમલનાં દહેરાંઓની રચના વિ. સં. ૧૦૮૮ માં થઈ. ભીમદેવે સૂરાચાર્યના આગમન વખતે કહ્યું હતું. "મારા બંધુએ ભોજરાજાને જીતી લેતાં હવે તેના જય માટે મને શી ચિંતા છે?" અને સંજોગો પણ તેવા જ હતા. "મૂળરાજે જીતેલો ઉત્તરનો આબુ સુધીનો પ્રદેશ ભીમે પોતાને કબજે રાખ્યો એટલું જ નહિ પણ નડૂલના રાજાને સામંત બનાવ્યો, તથા પૂર્વમાં ભોજ જેવા એ વખતના ભારતપ્રખ્યાત પરાક્રમી રાજા સામે વારંવાર લડીને તથા છેવટ ચેદીના કર્ણને મદદ કરીને ગૂજરાતની એ તરફની સરહદ વધારી સિદ્ધરાજના માલવવિજય માટે રસ્તો કરી આપ્યો એ ભારે કામ કર્યું."[૨૧]

૨૧. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી : ગૂજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ: પાન ૨૮૦.

ભોજ વૃદ્ધાવસ્થામા નમળો પડતા, ચેદીના રાજા, કર્ણાટકના રાજા અને ભીમદેવે મળી તેને દબાવ્યો, ધારા લૂટાયુ, અને સભવ છે કે તેમાનો કેટલોક ભાગ ભીમદેવને મળ્યો પણ હશે સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા ભીમદેવનો સમય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સુવર્ણયુગની તેજસ્વી પૂર્વપીઠિકા છે

સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણના સમયમા માળવા અને ગૂજરાતના ઘર્ષણો પાછા ચાલુ થયા લાટ ઉપર કર્ણે વિજય મેળવ્યો આશા ભીલને હરાવ્યો અને આશાપલ્લીને સ્થાને કર્ણાવતી વસાવ્યુ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન આપ્યુ કર્ણાટકના રાજા જયકેશીની કુવરી મયણલ્લા સાથે લગ્ન કર્યું મયણલ્લા અને ત્રિભુવનમલ્લ કર્ણદેવનો પુત્ર તે સિદ્ધરાજ. કર્ણના સમયમાં ગૂજરાતનુ સાસ્કારિક જીવન ઊંચી કક્ષાનુ હતુ. વાદિદેવસૂરિ, નવાગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ વગેરે કર્ણના સમયમાં પ્રવર્તમાન થયા હતા સ. ૧૧૫૦ મા કર્ણદેવનુ અવસાન થયુ

ગાદીારૂઢ થતી વખતે સિદ્ધરાજની ઉમર આઠ વર્ષની હતી વિ સ ૧૧૪૩મા તેનો જન્મ થયો તેના રાજસી સ્વભાવના પાયામા સત્ત્વને ઢાળનાર શ્રી હેમચદ્રસૂરિનો જન્મ વિ સં ૧૧૪૫ કાર્તિકમાસની શુક્લપક્ષ પૂર્ણિમાને દિવસે થયો હતો કુમારપાલનો જન્મ વિ સ ૧૧૪૯મા થયો હતો શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજ જયસિંહથી બે વર્ષ નાના અને કુમારપાલથી ચાર વર્ષ મોટા હતા તેમની જ્યોતિર્વિભાએ એક પક્ષે સિદ્ધરાજને મુગ્ધ કર્યો હતો અને બીજે પક્ષે કુમારપાલને પરમાર્હત બનાવ્યો હતો હેમચદ્રના તેજકિરણો એ સમસ્ત યુગને વ્યાપી રહ્યાં હતાં.

હેગલ નામના જર્મન તત્ત્વવેત્તાએ સસ્કૃતિની વ્યાખ્યા

આપતાં કહ્યું છે: "Culture is the measure of things taken for granted." સંસ્કૃતિનું માપ પ્રજાની સ્વભાવગત બની ગયેલી બાબતો ઉપરથી નીકળી શકે છે. જે પ્રજાના કારણ-દેહને સુંદર અને ભવ્ય વૃત્તિઓ ઘડે છે, તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ ઉન્નત બને છે. પ્રજાના ઇતિહાસને તેના અપૂર્વ પુરુષો સર્જે છે. તેજ રીતે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ઓજસ પણ તેના મહાપુરુષો ઉપર જ નિર્ભર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હેમચંદ્રાચાર્ય યુગપ્રધાન સંસ્કારમૂર્તિ હતા. અશોકે કરેલી અહિંસા અને ધર્મપાલનની ઘોષણા હેમચંદ્રાચાર્યે ગૂર્જરભૂમિમાં સ્વભાવગત બનાવી દીધી; અને સાહિત્ય મારફતે માનસસુલભ બનાવી. ઇન્દ્ર-પાણિનિ-કાત્યાયન-પતંજલિ, અને શાકટાયન તથા અમરસિંહ અને ધનપાલ જાણે આ એક મહાપુરુષ મારફતે વ્યક્ત થયા અને પંચાંગી વ્યાકરણ—સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાનું—ગૂજરાતને મળ્યું. પતંજલિના યોગસૂત્રના સિદ્ધાન્તો તેમણે યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યા—એમની પોતાની રીતે અને દૃષ્ટિએ. મૈત્રકવંશનો રાજા ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની રચનાઓમાં નિપુણ હતો,[૨૨] પણ હેમચંદ્રાચાર્યે એ ત્રણેય ભાષામાં કાવ્યરચના તથા વ્યાકરણ અને કોષની રચનાથી ગૂજરાતના ગૌરવને બહલાવ્યું.

---

૨૨. ગૂજરાતના ઐતિહાસિક લેખો: ભાગ ૧. પાન ૧૦૭: પં. ૫. संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धप्रबंधरचनानिपुणतरांतःकरणः +++ श्रीगुहसेनः। ડૉ. ભાઉ દાજી આ તામ્રપત્રને બનાવટી કહે છે. પ્રો. ચાકોબીએ 'ભવિસત્તકહા'ની પ્રસ્તાવના પાન ૫૫ ઉપર 'અપભ્રંશ' સાહિત્યભાષા ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં હતી તે પૂરવાર કરવા આ ઉલ્લેખ પ્રમાણ તરીકે ટાંક્યો છે.

મૈત્રકકુલના રાજા ધરસેન ચોથાના આશ્રિત કવિ ભટ્ટિએ પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રોના નિદર્શનરૂપ બનતું ભટ્ટિકાવ્ય સર્જ્યું; હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણને અને ગૂજરાતના ઇતિહાસને ગૂંથીને દ્વયાશ્રય કાવ્યની રચના કરી;—અને તેમ કરીને વલભીની વિદ્વત્તા સવાઈ બનીને અણહિલપુરમાં વસી છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. મહાકવિ કાલિદાસે રઘુકુલની કીર્તિ રઘુવંશમાં અમર કરી; આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે સોલંકીઓની કીર્તિને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં સનાતન જ્યોતિ આપી. હરિભદ્રસૂરિની ઉપદેશશક્તિએ ભિન્નમાલને પાવન કર્યું હતું; અને તે જ ઉપદેશશક્તિ અણહિલપુરને પાવન કરવા માટે જાણે હેમચંદ્રાચાર્યમાં ઊતરી હતી. સોમપ્રભાચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રતિભાનું વર્ણન કરતાં કહે છેઃ—

> क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छंदो नवं द्व्याश्रया-
> लंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितं श्रीयोगशास्त्रं नवम् ।
> तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
> बद्धं येन न केन केन विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥[२३]

"નવું વ્યાકરણ કલ્પ્યું; નવું છંદશાસ્ત્ર રચ્યું; દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્રને વિસ્તાર્યાં અને નવાં જ પ્રકટ કર્યાં. શ્રીયોગશાસ્ત્રને પણ નવું રચ્યું; નવા તર્કશાસ્ત્રને જન્મ આપ્યો; જિનવરોનાં ચરિત્રોનો નવો ગ્રંથ રચ્યો : કઈ કઈ રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અજ્ઞાનને દૂર કર્યું નથી !"

---

૨૩. સોમપ્રભવિરચિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિયુક્ત શતાર્થકાવ્યઃ (પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર ગ્રંથાવલિઃ ગ્રંથ ૨. મુનિશ્રી ચતુરવિજય સંપાદિતઃ પ્રકાશક સારાભાઈ નવાબ) પાન ૧૨૪.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના સાક્ષરજીવનનો પૂરો ઉલ્લેખ સોમપ્રભનો શ્લોક આપી દે છે ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિતત્ત્વો તેમના સમસ્ત વ્યક્તિત્વમા ઓતપ્રોત હતા ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ તેમના થકી વર્તમાનમા ઉજ્જ્વલ બન્યા હતા

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનુ વ્યક્તિત્વ અદ્‌ભુત હતુ તેમનો વર્ણ હેમ જેવો તેજસ્વી હતો તેમની મુખમુદ્રામા ચન્દ્રની શીતળતા વસી હતી તેમના નેત્રો કમળસમા રમણીય હતા તેમની દેહકાંતિ લોકોના લોચનમા હર્ષના વિસ્તારને પલ્લવિત કરે તેવી હતી તેઓ બાલબ્રહ્મચારી હતા તેમનુ શુદ્ધ ચારિત્ર લોકોને ચમત્કાર ઉપજાવે તેવુ હતુ બાવીસ પ્રકારના પરિષહોને સહન કરી શકે તેવુ અને તીવ્ર તપથી કમાયેલુ તેમનુ ખમીર હતુ તેમની બુદ્ધિ જગપ્રસિદ્ધ હતી પરવાદીઓનો તેમણે પરાજય કર્યો હતો તેમની કીર્તિ દિગન્તમા વ્યાપી હતી ગભીર અર્થના શાસ્ત્રોમા તેમણે અવગાહન કર્યું હતું હેમસૂરિના આ લોકોત્તર લક્ષણો દેખી કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માનવીને આસ્થા બેસતી કે આપણે તીર્થંકર કે ગણધરોને જોયા નથી, છતા પણ ખરેખર પુરાતન કાળમા તેમનુ વ્યક્તિત્વ જગતમા સૌરભ ફેલાવતુ હશે [૨૪] તેમની ઉપદેશશક્તિ તો અનન્ય હતી અને

૨૪ कुमारपालप्रतिबोध स श्री जिनविजय (G O S XVI) प्रस्ताव १ गा २०–२४

तुलियतवणिज्जकंती सयवत्तगवत्तनयणरमणिज्जा
पल्लवियलोयणहरिसप्पसरा सरीरसिरी ॥ २० ॥
आबालत्तणओ वि हु चारित्तं जणियजणचमक्कारं
बावीसपरीसहसहणदुद्धर तिव्वतवपवरं ॥ २१ ॥

તેમના ઉપદેશે કુમારપાળ પરમાર્હત બન્યો ૨૫ તે યુગપ્રધાન મૂર્તિનું તેજ તે પ્રતાપી કાળને શોભાવી રહ્યું હતું અને હજુય તેનો સનાતન પ્રવાહ વર્તમાન ભવ્યજનોના હૃદયોમાં વહી રહ્યો છે

હેમચન્દ્રાચાર્યની દીક્ષાના સમયથી સ્તંભતીર્થમાં વસતો ઉદયન મંત્રી તેમના જીવનમાં રસ લેતો થયો હતો ઉદયન મંત્રીએ ચંગદેવને સોંપવા તેના પિતા ચાચિગને સમજાવ્યો હતો દેવચન્દ્રે તે અપૂર્વ બાળકને દીક્ષા આપવા માટે નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેમણે સ્તંભતીર્થ જઈ બધીય બાબત ઉદયન મંત્રીને સોંપી દીધી હતી ઉદયન મંત્રી ચુસ્ત જૈન હતો, સમૃદ્ધ હતો—અને સમૃદ્ધ બંદરનો દંડનાયક હતો આ ઉદયન મંત્રીએ મૂળથી જ આ બાળદીક્ષિત-ચંગદેવમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો દીક્ષિત ચંગદેવનું નામ સોમચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું હતું

सुणियविसमत्थसत्था निम्मियवायरणपमुहगंथगणा
परवाइपराजयजायकित्ती सई जयपसिद्धा ॥ २२ ॥
धम्मपडिवत्तिजणण अतुच्छमिच्छत्तमुच्छिआणपि
महुखीरपमुहमहुरत्तनिम्मिय धम्मवागरण ॥ २३ ॥
इच्चाइगुणोह हेमसूरिणो पेच्छिऊण छेयजणो
सद्दहइ अदिट्ठे वि हु तित्थयरगणहरप्पमुहे ॥ २४ ॥
२५ कुमारपालप्रतिबोध प्रस्ताव ५ पान ४७६
स्तुमस्त्रिसन्ध्य प्रभुहेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ।
अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि य क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥
सत्त्वानुकम्पा न महीभुजा स्यादित्येप क्लृप्तो वितथ प्रवाद ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यो न केपा स कुमारपाल ॥

પ્રથમ તો સોમચંદ્રે પોતાના ગુરુ પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો મોટે ભાગે સ્તંભતીર્થ–ખંભાતમાં જ તેમનો અધ્યયનકાલ ગયેલો હોવો જોઈએ. સોમચંદ્રમુનિએ પોતાના ચંદ્રસમાન ઉજ્જ્વળ પ્રજ્ઞાબળથી સત્વર તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને સાહિત્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી દીધો હતો[26] તે સમયે કાશ્મીર સંસ્કૃત વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન ગણાતું હતું તેજસ્વી પ્રતિભાવાળા સોમચંદ્રે કાશ્મીર જઈ સરસ્વતીની આરાધના કરવા અને અધ્યયનમાં સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ઉદયનમંત્રીએ અને દેવચંદ્રે તેમને માટે કાશ્મીરના ગ્રંથો અને કાશ્મીરી પંડિતોની ગોઠવણ કરી હોય એ સંભવિત છે.[27] ઉત્સાહ, કક્કલ, બિલ્હણ વગેરે ગૂજરાતના આશ્રિત બન્યા હતા મમ્મટ, અભિનવગુપ્ત વગેરે આચાર્યોની અસર ગૂજરાતના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર પડી હતી એટલે જ, કાશ્મીરીપંડિતોની યોજના ઉદયનની સમૃદ્ધિથી થઈ શકી હશે, અને જેમ બિલ્હણ મહામાત્ય સંપત્કરનો આશ્રિત થઈ રહ્યો હતો, તે પ્રમાણે ઉદયન મંત્રીએ કેટલાક કાશ્મીરી પંડિતોને સોમચંદ્રના

---

૨૬ પ્ર ચ. હેમચંદ્રસૂરિપ્રબન્ધ પાન ૨૯૮ શ્લો. ૩૭
सोमचन्द्रस्ततश्चन्द्रोज्ज्वलप्रज्ञाबलादसौ
तर्कलक्षणसाहित्यविद्या पर्यच्छिनद्द्रुतम् ॥

૨૭ પ્ર ચ. હેમચંદ્રસૂરિપ્રબન્ધ પાન ૨૯૮, ૨૯૯. શ્લો. ૩૮–૪૫માં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કાશ્મીરવાસિની દેવી–સરસ્વતીનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ સરસ્વતી સાક્ષાત્ ધ્યાનમાં આવી કહે છે કે, "તમે પરદેશ–કાશ્મીર જશો નહિ, અને હું તુષ્ટ થઇ છું." આમાં મને તો કાશ્મીરની શાસ્ત્રવિદ્યા માટે સ્તંભનતીર્થમાં જ પ્રબન્ધ થયો હોય અને હેમાચાર્યને આથી કાશ્મીર જવું ન પડ્યું હોય–એ જ ફલિતાર્થ લાગે છે

અભ્યાસ માટે પોતાના આશ્રિત બનાવ્યા હોય ઉદયનનો રસ આ બાલ વિદ્વાન સોમચદ્રમા વધ્યો હતો ઉદયનપુત્ર વાગ્ભટની ભક્તિ હેમચદ્રમા અચલ હતી તે કુમારપાલપ્રતિબોધ નોધે છે

શાસ્ત્રાવગાહનમા સોમચદ્રે એકવીસ વર્ષ ગાળ્યા સરસ્વતીના પ્રસાદથી સોમચદ્ર મુનિ સિદ્ધસારસ્વત, વિદ્વાનોના અગ્રેસર, અને ઉદ્ભવતા અતરશત્રુઓ માટે અગોચર થયા[28] વિ સ ૧૧૬૬ વૈશાખ સુદ તૃતીયાને દિવસે તેમના ગુરુ શ્રીદેવચદ્રે તેમને આચાર્યપદે સ્થાપિત કર્યા આ જ અરસામા હેમચદ્રાચાર્યને વારવાર પાટણ તરફ વિહાર કરવાનુ પ્રાપ્ત થયુ હતુ ઉદયન પણ એક અગ્રગણ્ય મત્રીશ્વર તરીકે વારવાર પાટણ જતો હતો પાટણની રાજસભા અને રાજમાતા મયણલ્લા સાથે ઉદયને હેમચદ્રાચાર્યનો પરિચય ક ો હશે વાદિદેવસૂરિનો સહવાસ તો આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા અને પછીથી પણ થયો હોય એમ પુરાવાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે હેમચદ્રાચાર્યની છત્રીસ વર્ષની ઉમર થઈ ત્યારે દિગબર કુમુદચદ્ર અને શ્વેતામ્બરાચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે પાટણની રાજસભામા વાદ થયો હતો પ્રભાવકચરિતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે 'સોમચદ્ર દેવસૂરિના એક વિદ્વાન મિત્ર હતા'[29] કલ્પના થાય છે કે એ

૨૮, પ્ર ચ પા ૨૮ શ્લો ૪૬

सिद्धसारस्वतोऽश्लेषात्सोम सीमा विपश्चिताम्
अभूदभूमिरनिद्रातरवैरिक्तद्रुह ॥

૨૯ પ્ર ચ પાન ૨૮૦ શ્લો ૪૩ ૪૪

विद्वान् विमलचन्द्रोऽस्य हरिचन्द्र प्रभानिधि
सोमचन्द्र पार्श्वचन्द्रो विबुध कुलभूषण ॥

સોમચંદ્ર—મુનિ સોમચંદ્ર—એટલે કે હેમાચાર્ય હોય એ સંભવિત છે મુદ્રિતકુમુદચંદ્રમાં સિદ્ધરાજની અજોડ રાજસભાનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે,[30] અને એ રાજસભાના એક અદ્વિતીય પંડિત હેમાચાર્ય પણ હતા ઉદયન, દેવસૂરિ વગેરે મિત્રોએ, તેમના અનુપેક્ષ્ય વ્યક્તિત્વે, અને તેમની પ્રકાંડ વિદ્વત્તાએ, સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજસભામાં તેમના ગૌરવને પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, વિકસાવ્યું હતું અને સ્થિર કર્યું હતું

प्राज्ञ शान्तिस्तथाऽशोकचन्द्रश्चन्द्रो ऽमदयशा
अजायत ससायोऽस्य [देवसूरे] मेरोरिव कुलाचला ॥

३० यशश्चन्द्रविरचित मुद्रितकुमुदचन्द्रप्रकरणम् (જૈન યશોવિજય ગ્રંથમાળા ગ્રન્થાંક ८) પાન ४० અંક ५ શ્લો. १८-१८

कवि—भगवन्, इदमेव गुर्जरेश्वरस्य सभा । तथा हि

तावद् व्याकरणप्रवीणभणिति प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते
तावत्काव्यविचारभारधरणे धीरायते धुर्यता ।
तावत्तर्ककथाऽनुबन्धविषये बद्धभिलाष मनो
यावन्नो जयदेवसिंहसदसि प्रेक्षावतामागम ॥

देवसूरि—सा किं कलाऽप्यस्ति या न प्रेमाकुला चौलुक्यचन्द्रमसि ।

कवि—भगवन् एवमेवैतन् । तथा हि,

ऊढा प्रौढिर्न मन्त्रोद्धरणपरिणतै कर्पितो न प्रकर्ष-
स्तन्त्रोत्तानै रसेन्द्राभ्युदयविधिबुधैर्धारित नोच्चुरत्वम् ।
स्मार्तै स्फुर्तिर्वितेने न न पटिमगुण स्फोरितो वेदविद्भि-
श्चर्चा चाणक्यनाचा व्यरचि न सचिवर्यत्र सिंहासनस्थे ॥

देवसूरि—कविकुञ्जर विदुषामखण्डपुण्यखेलितमिद यदयमेवविध क्षिति पति सभापति ।

સિદ્ધરાજ જયસિંહ એક વાર નગરમાં ગજારૂઢ થઈ રાજમાર્ગે જતો હતો શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને તેણે સામે આવતા જોયા તેમની મુખમુદ્રાની સ્ફૂર્તિ જોઈ, તેનું અંતર પ્રમોદ પામ્યું તેણે પોતાના હાથીને અટકાવ્યો અને પૂછ્યું "કંઈક વચન અમને કહો" રાજાને હાથી રોકતો જોઈ બિલકુલ ક્ષોભ પામ્યા વિના તે સમયને ઉચિત વચન બોલ્યા

> सिद्धराज गजराजमुच्चकैः कारय प्रसरमेतमग्रत ।
> सत्रसन्तु हरितां मतङ्गजास्तैः किमद्य भवतैव भूर्धृता ॥ ३१

"હે સિદ્ધરાજ, ગજરાજને ઝડપથી આગળ ચલાવ દિગ્ગજો ભલે ત્રાસ પામે, પણ તેમનું કામ પણ શું છે? આજે તો તું જ પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યો છે"

સિદ્ધરાજનો હેમાચાર્ય સાથે પરિચય રાજસભાના એક પંડિત તરીકે હતો, પણ આ પ્રસંગ પછી પંડિત તરીકેનો આ સંબંધ નિકટના મિત્ર જેવો બન્યો તે અદ્ભુત વચનથી વિસ્મિત બનેલા રાજાએ કહ્યું "હે પ્રભો, મારી પાસે આપ હમેશ આવજો" પછી તો બપોરે સિદ્ધરાજ પાસે હેમાચાર્ય હમેશા જતા અને અમૃત જેવા મીઠા વચનોથી તેને રંજિત કરતા હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજ—પ્રતિભા અને સમૃદ્ધિ બન્ને એ ધન્યપળે સાથે મળ્યા ગૂજરાતનું ગૌરવ એ પુનિત ક્ષણે અનુપમ બન્યું

---

૩૧ જયસિંહસૂરિ વિરચિત કુમારપાલભૂપાલચરિત્ર મહાકાવ્ય સર્ગ ૧ નો ટાંકેલો શ્લોક ૨૭૭ છે પ્ર ચ પા ૩૦૦ શ્લો ૬૭

> कारय प्रसरं सिद्धहस्तिराजमशङ्कितम् ।
> त्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैवोद्धृता यत ॥

૧

સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન

भ्रात ! संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा
मा कार्षीः कटु शाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।
किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥[1]

“હે ભાઈ, જો અર્થમધુર સિદ્ધહેમનાં વચનો સંભળાય–તો પાણિનિના પ્રલાપને બંધ થવા દે, કાતન્ત્ર વ્યાકરણરૂપી કથાને નકામી ગણ, શાકટાયનના વ્યાકરણનાં કટુ વચનો કાઢ નહિ, ક્ષુદ્ર ચાંદ્રવ્યાકરણનો શો ઉપયોગ છે? અને કંઠાભરણાદિ અન્ય વ્યાકરણોથી શા માટે આત્માને જડ કરે છે?”

વિ. સં. ૧૧૯૩નો સમય હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહે માલવરાજ યશોવર્માનો પરાજય[2] કરી અણહિલ્લપુર પાટણમાં

---

૧. પ્ર. ચિં. પાન ૬૧.

૨. હિમાંશુવિજય 'સિદ્ધહેમચંદ્રવ્યાકરણનો રચનાસંવત્' બુદ્ધિપ્રકાશ અમદાવાદ' માર્ચ ૧૯૩૫ નો અંક. ગૌરીશંકર ઓઝા राजपुतानेका इतिहास भा १–१९६ ઉપર લખે છે કે સિદ્ધરાજ

પ્રવેશ કર્યો. તેને માલવરાજનો પ્રદેશ એકલો જ હાથ કરવો ન હતોઃ તેને તો માલવાના સંસ્કારનાં, સાહિત્યનાં અને કલાનાં બધાંય પ્રતીકોને અને સાધનોને ગૂર્જરાતમાં વસાવવાં હતાં. ગૂર્જરરાજ્યને સામ્રાજ્યની ભવ્યતા અને બૃહસ્પતિનો વિવેક આપવાં હતાં; પોતાનું ચક્રવર્તિત્વ સિદ્ધ કરવું હતુંઃ અને પાટણને માનવસમુદ્ર બનાવવું હતું.[3] સિદ્ધરાજના નગરપ્રવેશ પછી બધાય સંપ્રદાયના વિદ્વાનો તેને આશીર્વચન દેવા માટે રાજસભામાં જવા લાગ્યા.[4] અનેકકલાકોવિદ શ્રીહેમાચાર્ય પણ રાજસભામાં ગયા અને તેમણે સરળ શૈલીમાં રાજાને આશીર્વાદ આપ્યોઃ

भूमिं कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा:
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुम्भीभव ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥[4]

"હે કામધેનુ, તું તારા ગોમયરસથી ભૂમિને સીંચી દે; હે રત્નાકર, તું મોતીઓથી સ્વસ્તિક પૂરી દે; હે ચંદ્ર, તું પૂર્ણ-

---

જયસિંહે યશોવર્માને વિ. સં. ૧૧૯૨ થી ૧૧૯૫ વચ્ચે હરાવ્યો હશે. ઉજ્જેનનો શિલાલેખ જણાવે છે કે માલવા સં. ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ને દિને સિદ્ધરાજના અમલ નીચે હતુ.

૩ જિનવિજયઃ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ (સિંઘી સીરીઝ. ગ્રથાંક ૨.) गुर्जरत्रायाः विवेकबृहस्पतित्वम्, नृपस्य सिद्धचक्रित्वम्, पत्तनस्य नरसमुद्रत्वमसहन् विवदते ।; મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર અંક ૩. શ્લોક ૧૭. પાનઃ ૩૧ પછીથી अत्र विवेकबृहस्पतिरपि राजा એમ વર્ણન આવે છે.

૪. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૦ શ્લોક ૭૨; પ્ર. ચિં. પાન ૫૯.

કુંભ બની જા; હે દિગ્ગજો, તમે સૂંઢ સીધી કરી કલ્પવૃક્ષનાં પત્રો લઈ તોરણો રચો; ખરેખર, સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જીતીને અહીં આવે છે!"

આ સુંદર શ્લોકથી અન્યદર્શનીઓ ઝંખવાઈ ગયા; સિદ્ધરાજ ખુબજ ખુશ થયો; અને હેમચંદ્ર ઉપર એની પ્રીતિ અત્યંત વધી.[૫] બીજા દર્શનીઓ ટોણો મારવા લાગ્યા કે હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા અમારા વ્યાકરણગ્રંથોને લીધે છે.[૬] પણ એટલામાં જ એક સુંદર પ્રસંગ બન્યો. સિદ્ધરાજે ધારાનો ધ્વંસ કરી ત્યાંનો અણમોલો પુસ્તકભંડાર પાટણ આણ્યો હતો તેમાં ભોજરાજવિરચિત સરસ્વતીકંઠાભરણ નામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ હાથ લાગ્યો. ગૂજરાતમાં તેવા વિદ્વાનના હાથે લખાયેલો વ્યાકરણ-ગ્રન્થ ન હોય એ તેના દિલને હાડોહાડ લાગી ગયું.[૭] હેમચંદ્ર ઉપર પણ પરધર્મીઓનો ધા તાજો હતો. સિદ્ધરાજની નજર વ્યાકરણની

---

૫. પ્ર. ચિં. પાન ૬૦.

૬. પ્ર. ચિં. પાન ૬૦; પ્ર. ચ. પાન ૩૦૧, શ્લોક ૮૩–૮૪:

पाणिनेर्लक्षण वेदस्यांगमित्यत्र च द्विजा'
अवलेपादसूयन्ति कोऽर्थस्तैरुन्मनायितैः ॥
यशो मम तव ख्यातिः पुण्य च मुनिनायकः
विश्वलोकोपकाराय कुरु व्याकरण नवम् ॥

૭. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૧ શ્લોક ૭૯ ભોજનું વ્યાકરણ જોઇ સિદ્ધરાજ આ શબ્દો બોલે છે:

भूपालोऽप्यावदत् किं नास्मत्कोशे शास्त्रपद्धति' ।
विद्वान् कोऽपि कथ नास्ति देशे विश्वेऽपि गुर्जरे ॥

યોજના સિદ્ધ કરવા માટે હેમાચાર્ય ઉપર પડી હેમાચાર્યને તો આ પ્રેરણાની જ જરૂર હતી તેમણે કાર્ય માથે લીધુ ૮

હેમચદ્રાચાર્યે કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણો મગાવ્યા, અને તે વ્યાકરણોની મદદથી અને પોતાની પ્રતિભાથી નૂતન વ્યાકરણનુ સર્જન કર્યું ૯ પ્રબધચિંતામણિકારના કહેવા પ્રમાણે એક વર્ષમા સવાલાખ શ્લોકપ્રમાણ વ્યાકરણ હેમાચાર્યે લખ્યુ ૧૦ આ કથનમા કેટલીક અતિશયોક્તિ છે વિ સ ૧૧૯૩ મા હેમચદ્રાચાર્યને સિદ્ધરાજે વ્યાકરણ રચવા પ્રેરણા કરી. વિ સ ૧૧૯૯મા સિદ્ધરાજ દેવલોક પામ્યો વ્યાકરણની રચના પૂરી થયા પછી સિદ્ધરાજ સાથે હેમાચાર્ય સોમનાથ ગયા ૧૧ કેટલાક પ્રતિસ્પર્ધી વિદ્વાનોની ટીકાથી, અને પોતાના ઉમગથી દરેક

૮ પ્ર ચ પાન ૩૦૧ શ્લોક ૮૫

इत्याकर्ण्याधिपात् सूरि हेमचन्द्र सुधीनिधि ।
कार्येषु न किलोक्तिर्वि स्मरणायैव केवलम् ॥

૯ પ્ર ચ પાન ૩૦૧ શ્લોક ૮૬–૮૮

श्रीहेमसूरयोऽप्यात्रालोक्य व्याकरणव्रजम्
शास्त्र चक्रुर्नव श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥ ९६ ॥

૧૦ પ્ર ચિ પાન ૯૦ प्रावेशिकमगलानन्तर नृपेण स्मारिते व्याकरणकरणवृत्तान्ते बहुभ्यो देशेभ्यस्तत्तद्वेदिभि पण्डितै सम सर्वाणि व्याकरणानि पत्तने समानीय श्रीहेमचन्द्राचार्यै श्रीसिद्धहेमाभिधान अभिनव पञ्चाङ्गमपि व्याकरण सपादलक्षग्रन्थप्रमाण संवत्सरेण रचयाचक्रे ।

૧૧ Dr Buhler Life of Hemachandra (Singhi Series No 11) P 11 ડૉ બુલ્હરની ચર્ચા પણ વિચારણીય છે

પાદને છેડે ચૌલુક્યવંશના રાજાઓની પાંત્રીસ શ્લોકમાં તેમણે પ્રશસ્તિ રચી અને દરેક પાદને છેડે એક શ્લોક અને છેલ્લા પાદને છેડે ચાર શ્લોક મૂક્યા. આમ આઠ અધ્યાય અને દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ, એટલે કુલ બત્રીશ પાદમાંના પ્રત્યેકને છેડે એક અને તદ્દન છેવટના પાદને છેડે ચાર શ્લોક એમ પાંત્રીસ શ્લોક યોજાઈ ગયા.[12] ત્યારપછી 'ત્રણ વર્ષ' વિદ્વાનો અને રાજપુરોહિતોએ તેનું અધ્યયન કર્યું. બિલકુલ પ્રમાદ વિનાનું માલમ પડતાં, રાજાએ ત્રણસેં લહિઆઓ રોકી તે વ્યાકરણની નકલો કરાવી અને દરેક દર્શનના વિદ્વાનને તે વહેંચી અને આર્યાવર્તના દરેક દેશમાં તેની નકલ મોકલાવી.[13] એક વર્ષ સોમનાથયાત્રાનું, ત્રણ વર્ષ તેના અવલોકનનાં અને એક વર્ષ લખાવવા મોકલાવવાનું, એમ ગણતરી કરીએ તો હેમાચાર્યને એકાદ વર્ષ જ વ્યાકરણની રચના માટે મળે છે. એમ લાગે છે કે સૂત્રો અને લઘુવૃત્તિ-એટલું તેમણે એક વર્ષમાં રચ્યું હશે. આમ વિ. સં. ૧૧૯૪ને અંતે કે, વિ. સં. ૧૧૯૫ ના આરંભમાં આ ગ્રંથ શ્રીહેમાચાર્યે પૂરો કર્યો હોય એ જ શક્ય છે. મેરુતુંગનું કથન,—એક વર્ષમાં વ્યાકરણનું સર્જન થયું—એટલે દરજ્જે ખરું છે. પણ તેની બૃહદ્‌વૃત્તિ અને બીજાં અંગોનું સર્જન તેમણે

---

૧૨. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૨. શ્લોક ૧૦૧-૧૦૨:

मूलराजप्रभृतिभी राजपूर्वजभूभृताम्
वर्णवर्णनसम्बद्ध पादांते श्लोकमेककम् ॥
तदनुक्तं च सर्वांते श्लोकैश्चिनन्दिदस्तुतम्
पचायकैः प्रशस्तिश्च विहिता विहितैस्तदा ॥

૧૩. પ્ર. ચ. પાન ૩૦૨. શ્લોક ૧૦૩-૧૧૦.

પછીથી કર્યું હશે. આ અંગે વગેરેનું શ્લોકપ્રમાણ ગણીએ તો લાખેક શ્લોક જેટલું થવા જાય. આ દૃષ્ટિએ સમગ્ર વ્યાકરણના શ્લોક પ્રમાણની બાબતમાં મેરુતુંગ બહુ અંશે ખોટા નથી.

હેમચંદ્રના વ્યાકરણગ્રંથનું આખું નામ સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન છે. આખા ગ્રંથમાં આઠ અધ્યાય છે. છેલ્લો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની ચર્ચા કરે છે.[૧૪] કુલ સૂત્રોની સંખ્યા ૪૬૮૫ છે. પ્રાકૃતવ્યાકરણને લગતાં સૂત્રો બાદ કરીએ તો સંસ્કૃતવ્યાકરણનાં ૩૫૬૬ સૂત્રો ગણી શકાય.

વ્યાકરણની સમસ્ત યોજના નીચે પ્રમાણે છેઃ—

---

૧૪. S. K. Belvalkar : Systems of Sanskrit Grammar: P. 73–81. §56–§62. The Hemachandra School. પાન ૭૫ ઉપર લખે છે. "Regarding Hemchandra's grammar (the full title of which is सिद्धहेमचन्द्राभिधस्वोपज्ञशब्दानुशासन)...આના ઉપર પાદ–નોંધ લખતાં તે જણાવે છેઃ A certain commentator explains the first part of the title thus— सिद्धराजेन कारितत्वात् सिद्धम् । हेमचन्द्रेण कृतत्वात् हेमचन्द्रम् ।

જુઓ પ્ર. ચ. પાન ૨૯૩ શ્લો. ૨૫૦.

श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने
सूत्रधारः प्रभुः श्रीमान् हेमचन्द्रप्रभुर्जगौ ॥

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ-સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૧ સૂત્ર ૨૪૧	૧	સૂત્ર ૪૨	સંજ્ઞાપ્રકરણ
	૨	સૂત્ર ૪૧	સંધિપ્રકરણ (સ્વરસંધિ)
	૩	સૂત્ર ૬૫	સંધિપ્રકરણ (વ્યંજનસંધિ)
	૪	સૂત્ર ૯૩	સ્યાદિ પ્રકરણ (નામના વિભક્તિના રૂપોની નિષ્પત્તિ)
૨ સૂત્ર ૪૬૦	૧	સૂત્ર ૧૧૮	સ્યાદિ પ્રકરણ (ચાલુ) (નામના વિભક્તિના રૂપની ચર્ચા)
	૨	સૂત્ર ૧૨૪	કારકપ્રકરણ [વિભક્તિનો કયા અને કયા અર્થમાં પ્રયોગ થાય તેની ચર્ચા]
	૩	સૂત્ર ૧૦૫	ષત્વણત્વ પ્રકરણ–શબ્દની અંદરના સ, ન, ર, પ અને ક ના ફેરફારોની ચર્ચા દા. ત. પુર+कृत्य पुरस्कृत्य, हरि+सेन =हरिषेण, परिघ =पलिघ ઈત્યાદિ जपा=जवा, ऋफिड = ऋफिल
	૪	સૂત્ર ૧૧૩	સ્રીપ્રત્યયપ્રકરણ (Feminine Bases)
૩ સૂત્ર ૫૨૧	૧	સૂત્ર ૧૬૩	સમાસ પ્રકરણ= (સમાસના સામાન્ય નિયમો)
	૨	સૂત્ર ૧૫૬	સમાસપ્રકરણ– (સમાસને અંગે થતા ખાસ ફેરફારના નિયમો)
	૩	સૂત્ર ૧૦૮	આખ્યાતપ્રકરણ [વર્તમાન હ્યસ્તનભૂત

અધ્યાય અને સૂત્ર-સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			આજ્ઞાર્થ : વગેરે દસ કાળના પ્રત્યયો : કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવેપ્રયોગ, : આત્મનેપદ પરસ્મૈપદ અને ઉભયપદનો અધિકાર ઇત્યાદિ]
	૪.	સૂત્ર : ૯૪	આખ્યાતપ્રકરણ : (ચાલુ) [ધાતુઓનાં રૂપાખ્યાનોની વિશિષ્ટતાઓ. પ્રેરકરૂપ, સન્નન્તરૂપ, યઙન્તરૂપ, નામધાતુ, વિકરણ પ્રત્યય વગેરે]
૪. સૂત્ર : ૪૮૧.	૧.	સૂત્ર : ૧૨૧	આખ્યાતપ્રકરણ : (ચાલુ) [ક્રિયાપદની સાધનિકા : દ્વિર્ભાવ, લોપ વગેરેની ચર્ચા]
	૨.	સૂત્ર : ૧૨૩	આખ્યાતપ્રકરણ (ચાલુ) [ક્રિયાપદની સાધનિકા: ધાતુના આદેશો, ધાતુના ફેરફારો વગેરે]
	૩.	સૂત્ર : ૧૧૫	આખ્યાતપ્રકરણ: (ચાલુ) [ગુણવૃદ્ધિનિષેધ વગેરેની ચર્ચા]
	૪.	સૂત્ર : ૧૨૨	આખ્યાતપ્રકરણ (ચાલુ) [સેટ્–અનિટ્–વેટ્ વગેરે ધાતુના ભેદોની ચર્ચા]
૫. સૂત્ર : ૪૯૮.	૧.	સૂત્ર : ૧૭૪	કૃદંત પ્રકરણ: [કૃત્પ્રત્યયની ચર્ચા વિસ્તૃત અને જટિલ છે: કર્તરિ અને કર્મણિ ભૂતકૃદંત તથા ધાતુદ્વારા નિષ્પન્ન થતાં કુમ્ભ-

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			कार, वाचयम વગેરે નામોની નિષ્પત્તિ વગેરેની ચર્ચા]
	૨	સૂત્ર ૯૩	કૃદંત પ્રકરણ [કાળના પ્રત્યયોની ચર્ચા, કૃદંતના પ્રયોગો, ધાતુ ઉપરથી गत्वर, पवित्र, नेत्र, लवित्र વગેરે વિશેષણો અને નામો બનાવવાની પ્રક્રિયા, વગેરે · આ ચર્ચા આ પાદમા પૂરી થાય એવી ન હોવાથી उणादय (૫–૨–૯૩) सदर्थाद्धातोरुणादयो बहुल स्यु આ ઉપરની વિસ્તૃત ચર્ચા ઉણાદિ સૂત્રોમા કાળના પ્રયોગોની ચર્ચા . ख्याते दृश्ये ॥ ૫–૨–૮ ની લઘુ-વૃત્તિમા अरुणत् सिद्धराजो-ऽवन्तीम् । એ દૃષ્ટાંત હ્યસ્તન ભૂતકાળનો ઉપયોગ બતાવે છે, અને સમકાલીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત હોઈ, આ વ્યાકરણ ધારાના ધ્વંસ પછી હેમાચાર્યે લખેલુ એ સિદ્ધ કરે છે
	૩.	સૂત્ર : ૧૪૧	ધાતુના કાળના રૂપ બદલે કૃદંતના રૂપોનો પ્રયોગ · અને બીજા કૃદંતોની ચર્ચા.
	૪.	સૂત્ર : ૯૦	કૃદંત ચર્ચા.

અધ્યાય અને સૂત્ર સંખ્યા	પાદ	પાદ સૂત્ર સંખ્યા	વિષય
૬. સૂત્ર : ૬૯૨.	૧.	સૂત્ર : ૧૪૩	તદ્ધિત પ્રકરણ ત્વદીયમ્ મત્કીયમ્ વગેરે રૂપોની નિષ્પત્તિ
	૨.	સૂત્ર : ૧૪૫	,,
	૩.	સૂત્ર : ૨૧૯	,,
	૪.	સૂત્ર : ૧૮૫	,,
૭–સૂત્ર : ૬૭૩.	૧.	સૂત્ર : ૧૯૭	તદ્ધિત પ્રકરણ ,,
	૨.	સૂત્ર : ૧૭૨	
	૩.	સૂત્ર : ૧૮૨	તદ્ધિતની ચર્ચા : સમાસાન્તે થતા ફેરફારની ચર્ચા.
	૪.	સૂત્ર : ૧૨૨	તદ્ધિતમાં થતી વૃદ્ધિનું પ્રકરણ દા. ત. દ્વાર દૌવારિક; પ્લુ-પની ચર્ચા તથા પરિભાષાનાં ચાર પાંચ સૂત્રો.

ઉપર પ્રમાણે હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં વિષયગૂંથણી છે. એક રીતે જોવા જતાં અભ્યાસની સુગમતાની દૃષ્ટિએ પાણિનિનાં સૂત્રોની યોજના કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યનાં સૂત્રોની યોજના વિશિષ્ટ અને સરળ છે.[૧૫] એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે: પાણિનિના નામપ્રકરણને લગતાં કેટલાંક સૂત્રો છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે; કેટલાંક બીજા અધ્યાયમાં

૧૫. પુરાતત્ત્વ : પુ. ૪. અં. ૧–૨. પા. ૭૫. પં. બેચરદાસનો લેખ 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ લેખમાં ભટ્ટોજી દીક્ષિતની સિદ્ધાંતકૌમુદી અને હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ–એ બન્નેયના વિષય-ક્રમની ચર્ચા સંક્ષેપમાં કરવામાં આવી છે. પાણિનિના વિષયક્રમની યોજના સરળ નથી તે પણ ત્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

છે અને કેટલાક સાતમા અધ્યાયમા છે આ ક્રમ અપ્રવિષ્ટ વાચકને ગૂચવી નાખે તેવો છે જ્યારે હેમચદ્રાચાર્યના વ્યાકરણનો ક્રમ એક રીતે વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે વળી વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા માટે એ ક્રમ સુગમ અને સુબોધ છે

વળી પાણિનિના વ્યાકરણની સજ્ઞાઓ ક્લિષ્ટ છે પાણિનિની આ ક્લિષ્ટ પરિભાષા સૂત્રના લાઘવને સિદ્ધ કરવા હોવી જોઈએ—પરતુ તેથી ગ્રથ વિદ્યાર્થીઓને ઘણો દુર્ગમ બની જાય એ સભવિત છે દા ત (પા) अच् = (હે) स्वर (પા) हल् = (હે) व्यञ्जनम् (પા) स्वर् = (હે) अघाप ઇત્યાદિ હેમચદ્રની સરળ પરિભાષા વિદ્યાર્થીને માટે વ્યાકરણનો સામાન્યત શુષ્ક વિષય પણ સરળ બનાવી દે છે

હેમચદ્રાચાર્યના ગ્રથો વિશેષત અભ્યાસક્રમના દષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે વિદ્યાવાછુને વસ્તુ સરળ રીતે મૂકી આપવુ એ તેમનો મુખ્ય હેતુ છે [૧૬] આ દષ્ટિએ એમણે પૂર્વાચાર્યોનો શબ્દશ ઉપયોગ કર્યો છે, તેમાય શાકટાયનના વ્યાકરણનો ઉપયોગ વિપુલ પ્રમાણમા કર્યો છે દા ત (શા) क्रियार्थो धातु १ = (હે) क्रियार्थो धातु (સિ હે ૩ ૩ ૩), (શા) प्रादिर्नाप्रत्यये = (હે) न प्रादिरप्रत्यय (સિ હે ૩ ૩ ૪), (શા) गत्यर्थवदोऽच्छ = (હે) गत्यर्थवदोऽच्छ (સિ હે ૩ ૧ ૮) વગેરે શાકટાયન અને હેમચદ્રના સૂત્રોનુ વિપુલ સામ્ય પ બેચરદાસે એક સ્થળે વિસ્તૃત રીતે બતાવ્યુ છે [૧૭]

---

૧૬ પ બેચરદાસનો ઉપરનો લેખ પા ૭૮ હિમાંશુવિજય સિદ્ધહૈમવ્યાકરણની પ્રસ્તાવના પાન ૧૧

૧૭ પ બેચરદાસનો ઉપરનો લેખ પા ૭૮

જ્યાં સુધી પૂર્વાચાર્યોનાં સૂત્રોથી કામ સર્યું ત્યાં સુધી હેમચંદ્રાચાર્યે તે સૂત્રોને કાયમ રાખ્યાં છે; પરંતુ ત્રુટી જણાતાં તે સૂત્રોને સર્વગ્રાહી બનાવવા તેમણે યત્ન કર્યો છે.[૧૮] દા. ત. (પાણિનીય સૂત્ર) पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।; (જૈનેન્દ્રસૂત્ર) पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।; (શાકટાયન) पारे मध्येऽन्तः षष्ठ्या वा ।; (હેમચંદ્ર) पारे मध्येऽग्रेऽन्तःषष्ठ्या वा ।;—(પા.) दिवसश्च पृथिव्याम् ।; (જૈ.) दिवश्च; (હે.) दिवमृदिवः पृथिव्यां वा ।; (પા.) अलङ्कृञ्......; (જૈ.) अलङ्कृञ्...।; (હે.) भ्राजिअलंकृञ्...।. ઇત્યાદિ.

પ્રો. પાઠકના અભિપ્રાયે શાકટાયન એ શ્વેતાંબર વૈયાકરણ હતો; કારણકે દિગંબરો આગમગ્રંથોને માનતા નથી; જ્યારે શાકટાયન પોતાનાં દૃષ્ટાંતોમાં 'આવસ્યક સૂત્ર' અને 'નિર્યુક્તિ'નું અધ્યયન કરવું—એમ જણાવે છે. અને તેમના અભિપ્રાયે 'ગણરત્નમહોદધિ'ના કર્તા શ્રી વર્ધમાનસૂરિના અભિપ્રાયે પણ શાકટાયન શ્વેતાંબર જૈન છે.[૧૯] તે અભિપ્રાય પણ બરોબર

---

૧૮. હિમાંશુવિજય: સિ. હૈ. વ્યા. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૧.

૧૯. Indian Antiquary: October: 1914: Vol. XLIII. P. 208. Prof. Pathak: "Jain S'akatayana, contemporary with Amoghvars'a I."

"Vardhamana also assures us that this S'akatayana was not a Digambara but a S'wetambera writer:

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमी-
दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

Vardhamana tells us that he restricts the term दिग्वस्त्र to Devenandin the Author of the Jainendra-

નથી તે યાપનીયસંપ્રદાયી દિગંબર હતો—એ સિદ્ધ કરે એવા પુરાવાઓ મળી આવે છે. આ સંપ્રદાય આગમગ્રંથોને અને નિર્યુક્તિ વગેરેને માને છે.[૨૦] શાકટાયનના સૂત્રો ઉપરની અમોઘવૃત્તિમાંથી હેમચંદ્રે શબ્દશ સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્‌વૃત્તિમાં ઉતારાઓ લીધા છે.

न नृपूजार्थध्वजचित्रे। (શાકટા, ૩. ૩. ૩૪)

(અમોઘવૃત્તિ) नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे चित्रकर्मणि चाभिधेये क प्रत्ययो न भवति। तत्र सोऽयमित्येवाभिसम्बध। सज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासभव प्राप्ति। नरि। चचासदृश चचा- मनुष्य। वर्ध्रिका। खरकुटी दासी। पूजार्थे अर्हन् शिव। स्कद। पूजार्था- प्रतिकृतय। ध्वजे गरुड। सिंह। तालो ध्वज। चित्र- कर्मणि। दुर्योधन। भीमसेन॥[२१]

न नृपूजार्थध्वजचित्रे। (સિ. હે. ૭ ૧. ૧૦૯.)

(બૃહદ્‌વૃત્તિ) नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे च चित्रकर्मणि अभिधेये क प्रत्ययो न भवति। तत्र सोऽयमित्येवाभिसबध। संज्ञा

Vyakarana. From this we are to infer that the other Jain Grammarian शकटाङ्गज–S'akatayana mentioned in the above verse was a S'wetembara

બહેચરસૂરિ અને વર્ધમાનના વ્યાકરણનો પરિચય પં. બેચરદાસે પોતાના ઉપરના લેખ પા. ૮૧–૮૨. ઉપર આપ્યો છે

૨૦. જુઓ : નન્દીસૂત્ર પત્ર ૧૬૦ (૧) : (આગમોદ્ધાર સમિતિ આવૃત્તિ) : शकटायनोऽपि यापनीययतिग्रामाग्रणी स्वोपज्ञ- शब्दानुशासनवृत्तावादौ भगवत स्तुतिमेवमाह।

૨૧ Ind. Ant XLIII. P. 209. Prof. Pathak's Art referred to above

•

प्रतिकृत्योरिति यथासंभवं प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । न चञ्चा तृणमयः पुरुषः । यः क्षेत्ररक्षणाय क्रियते । चञ्चातुल्यपुरुषः चञ्चा । एव वध्रिका । खरकुटी । पूजार्थे अर्हन् । शिवः स्कन्दः । पूजार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते । ध्वजे गरुडः सिंहः तालो ध्वजः । चित्रे दुर्योधनः भीमसेनः ॥

ઉપરના જેવા અન્ય ઉતારાઓ અનેક આપી શકાય એમ છે. પ્રો. પાઠક કેટલાક ઉતારાઓ ટાંકી કહે છે: "These passages show that Hemchandra copies the Amoghavritti to such an extent that no claims to originaiity can be put forward on his behalf."[૨૨] પરંતુ, પ્રો. પાઠકના અભિપ્રાયના જવાબમા, હેમચંદ્રનું કેળવણીવિષયક દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરી શકીએ. મૌલિકતા કરતાંય વિષયને સરળ કરવો એ હેમચંદ્રનો પ્રધાન-હેતુ હતો.[૨૩] અને તે હેતુ તેમના વ્યાકરણથી સિદ્ધ થયો છે તે સહજ માલમ પડી આવશે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યાકરણ લઘુવૃત્તિ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વ્યાકરણસૂત્રની રચના સમયે જ રચી હશે. ત્યારપછી બૃહદ્‌વૃત્તિની તેમણે રચના કરી હોય એ સંભવિત છે. બૃહદ્‌વૃત્તિ સાત

૨૨. Ind. Ant. XLIII. P. 209. Prof. Pathak's Art.

૨૩. સરખાવો હેમચદ્રના સિ. હે. ના આઠમા અધ્યાય ચોથા પાદના અતનો પ્રશસ્તિનો શ્લોક:

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-
शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवम विधिवद् व्यधत्त
शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥

અધ્યાય ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે. આઠમા અધ્યાય ઉપરની બૃહદ્‌વૃત્તિ અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણ ઉપર પતંજલિના મહાભાષ્યની સ્પર્ધામાં બૃહન્ન્યાસની રચના કરી હતી. બૃહન્ન્યાસના આરંભમાં પતંજલિનું અત્યંત માનપૂર્વક તે સ્મરણ કરે છે.[૨૪] આખો બૃહન્ન્યાસ ઉપલબ્ધ નથી. ભંડારોમાં તેનો શરૂઆતનો કેટલોક ભાગ મળે છે. બૃહન્ન્યાસના એ થોડા ભાગમાંથી અને બૃહદ્‌વૃત્તિમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો એકત્રિત કરી પં. બેચરદાસે આપેલા છે.[૨૫] બૃહદ્‌વૃત્તિ અધ્યાય ૨. પૃ. ૩૯ ઉપરથી 'सरस्वतीकण्ठाभरणे' માં ભોજ વ્યાકરણનો[૨૬] ઉલ્લેખ

---

૨૪. બૃહન્ન્યાસ પૃ. ૧.

श्रीमन्तमजितं देवं श्रीमत्पार्श्वजिनोत्तमम्
शेषं निःशेषकर्तारं स्मृत्वा टीका प्रतन्यते ॥

'શેષ' એજ 'પતંજલિ' બૃહન્ન્યાસ પા. ૮, પા. ૪૨ ઉપર પણ પતંજલિનો માનપૂર્વક ઉલ્લેખ છે.

૨૫. પં. બેચરદાસનો લેખ. પાન ૬૭–૬૯. સિદ્ધહેમચંદ્રની બૃહદ્‌વૃત્તિ અને ઉદયપ્રભના ઉપદેશથી કનકપ્રભે રચેલ 'ન્યાસસાર સમુદ્ધાર' મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે. બૃહદ્‌વૃત્તિના આરંભનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

प्रणम्य परमात्मानं श्रेयः शब्दानुशासनम् ।
आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किंचित् प्रकाश्यते ॥

હેમચન્દ્રના બૃહન્ન્યાસનો કેટલોએક ભાગ પં. ભગવાનદાસે અનુવાદથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ગ્રંથ પૂરો ભંડારોમાથી ઉપલબ્ધ થયો નથી.

૨૬. સિદ્ધહેમની બૃહદ્‌વૃત્તિ. અ. ૨. પૃ. ૩૯: सरस्वतीकण्ठाभरणे कर्मादिकारककारणं इन्द्रचान्द्राभ्यां करणप्राधान्यं श्रुतपालेन.

ધ્યાન ખેંચે તેવો છે હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપર તેમના શિષ્ય રામચંદ્રે લઘુન્યાસનું સર્જન કર્યું હતું.[૨૭]

આ પ્રમાણે સૂત્ર, સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ—બૃહદ્વૃત્તિ—અને બૃહન્યાસ સહિત વ્યાકરણની રચના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરી. મેરુતુંગના અભિપ્રાયે ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકપૂરનું આખુંય સિદ્ધહેમ બન્યું. આ વિષયમાં શ્રી જિનવિજયજીના શબ્દો ટાંકવા યોગ્ય થઈ પડશે. "ડૉ. બુહ્‌લરનો હેમચંદ્રના વ્યાકરણના શ્લોકપ્રમાણનો અડસટ્ટો ભ્રાન્તિપૂર્ણ છે તે જણાવે છે—' મેરુતુંગ આપણને

कलापके चापादानस्य प्राधान्यं शक्त्याभिप्रायेण स्वमते च कर्तुः प्राधान्यम्। દંડનાથ નારાયણ ભટ્ટની વૃત્તિ સહિત શ્રી ભોજરાજની સરસ્વતી કંઠાભરણ નામે કૃતિ Trivendrum Sanskrit Series No CXVII Part I, CXXVII Part II, CXL Part III માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ ગ્રંથમાં સાત અધ્યાય છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી માફક કે સિદ્ધહેમચન્દ્રના આઠ અધ્યાયની માફક આના પૂરા આઠ અધ્યાય નથી. સંભવ છે કે લુપ્ત થઈ ગયેલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃતભાષાની ચર્ચા કરતો હોય. શ્રી ભોજ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનો પક્ષપાતી હતો તે તેના અલંકારગ્રંથ-સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપરથી માલૂમ પડી આવે છે. આ ભોજવ્યાકરણના સંપાદક નોંધ કરે છે: "*With an aim to dictate the Grammatical principles for all words in seven chapters this work adopts Sutras to serve the purpose of Vartika and Ganapatha and thus avoids an eighth chapter unlike the work of Panini.*"

૨૭. પં. બેચરદાસનો લેખ પા. ૮૦

૨૮. Buhler's Life of Hemachandra (Singhi Series XXI)ની શ્રી જિનવિજયજીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના

માનવા પ્રેરે છે તે પ્રમાણે વ્યાકરણનું શ્લોકપ્રમાણ, ખરેખર જ ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકનું નથી. પરંતુ ટીકાઓ, પરિશિષ્ટો અને વળી પરિશિષ્ટોની ટીકાઓ એ બધાંયનું સમગ્ર શ્લોકપ્રમાણ કાઢીએ તો ૨૦૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ થવા જાય છે.' [Buhler's Life of Hemachandra P. 18] સિદ્ધહેમના ૧૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણના મેરુતુંગના અભિપ્રાયના ટેકામાં આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો છે પતંજલિના મહાભાષ્યના જેવો બૃહન્યાસ તેમણે રચ્યો છે. કેટલાક બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે આ ન્યાસ એકલામાં જ ૮૦૦૦૦ થી ૮૪૦૦૦ શ્લોકપૂર લખાણ હતું. દુર્ભાગ્યે, ન્યાસનો મોટો ભાગ ખોવાઈ ગયો છે. એના કેટલાક ખંડો જૂના જૈનભંડારોમાં માલમ પડે છે. આ ખંડોની જ શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦ થવા જાય છે. સૂત્રપાઠ, લઘુટીકા, બૃહટ્ટીકા, ધાતુપાઠ, ઊણાદિપાઠ, લિંગાનુશાસન–વગેરે વ્યાકરણનાં અંગો મોટે ભાગે છપાઈ ગયાં છે. તે બધાંની શ્લોક સંખ્યા કોઈ રીતે ય ૫૦૦૦૦ થી ઓછી નથી."

લઘુવૃત્તિસહિત વ્યાકરણસૂત્રો બરોબર તૈયાર થયાં ત્યાર પછી કક્કલ નામે કાયસ્થ વિદ્વાનને તેના અધ્યાપનનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાનપંચમીને દિવસે આ કક્કલ પોતાની મુશ્કેલીઓ હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછી લેતો. આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણનો પ્રચાર થયો. અધ્યાપક કક્કલ પણ મોટો વિદ્વાન હતો. એક ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં તેને 'ષટ્તર્કકર્કશમતિ', 'કવિચક્રવર્તી' 'શબ્દાનુશાસનમહામ્બુધિપારદૃશ્વા '[૨૯] કહેવામાં

૨૯. Buhler's Life of Hemachandra (Singhi Series, II.) P. II. Note 37 :

આવ્યો છે. હેમાચાર્યના વ્યાકરણ ઉપર પણ, કહેવાય છે કે, તેણે એક પ્રકરણ લખ્યું છે.[30]

હેમચંદ્રાચાર્યના તેજસ્વી વ્યાકરણગ્રંથે, વર્ધમાનસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિના ગ્રંથોને પશ્ચાત કરી દીધા.[31] હૈમવ્યાકરણ ઉપર અનેક ટીકાઓ અને ગ્રંથો લખાયા છે. તે ગ્રંથોની સૂચિ પં. બેચરદાસે તેમના લેખમાં આપી છે.[32]

पट्तर्कतर्कशमति र्कविचक्रवर्ती
शब्दानुशासनमहाम्बुधिपारदृश्वा ।
शिष्याम्बुजप्रकरजृम्भनचित्रभानुः
कक्कल एव सुकृती जयति स्थिरायाम् ॥

इति पण्डितपुण्डरीकेन श्रीकक्कलोपदेशेन तत्त्वप्रकाशिका वृत्तिः श्रीदेवसूरिपादपद्मोपजीविना गुणचन्द्रेण स्वपरोपकारार्थं श्रीहेमचन्द्राभिप्रायेण प्राणायि ।

'કક્કલ'નો ઉલ્લેખ પ્ર. ચ. પાન ૩૦૩ શ્લો. ૧૧૨–૧૧૩

काक्लो नाम कायस्थः कुलकल्याणशेखरः
अष्टव्याकरणाध्येता प्रज्ञाविजितभोगिराट् ।
प्रभुस्त दृष्टमात्रेण ज्ञाततत्त्वार्थमस्य च
शास्त्रस्य ज्ञापक चाशु विदधेऽध्यापकं तदा ॥

૩૦. પં. બેચરદાસનો લેખ : પા. ૮૩. હૈમ લઘુવૃત્તિ કાકલ (કક્કલ) કાયસ્થ (હેમચંદ્રનો સમસમયી) એમ નોંધ છે.

૩૧. પં. બેચરદાસનો લેખ : પા. ૮૩–૮૪.

૩૨. પં. બેચરદાસનો લેખ : પા. ૮૦–૮૧ : S. K. Belvalkar : Eight Systems of Sanskrit Grammars in Hemchandra School ઉપરના વિવેચનમાં પણ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ ઉપર લખાયેલા ગ્રન્થોની સૂચિ આપી છે.

સિદ્ધહેમચંદ્રની લોકપ્રિયતા, પાછળથી વિદ્વાનોમાં તેનો આદર, પછીના ઇતિહાસની ચર્ચા તથા હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણસંપ્રદાયનાં વહેણો વગેરે ડૉ. બેલ્વલકરે તેમના ગ્રન્થમાં નિરૂપ્યાં છે.[33] અહીં તેની પુનરુક્તિ અનાવશ્યક છે. અત્યારે પણ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન જૈન વિદ્વાનોમાં તો ઘણું જ લોકપ્રિય છે અને તેની સરળતા ભવિષ્યમાં પણ તેનું અનોખું સ્થાન સાચવી રાખશે.

33. S. K. Belvalkar : Systems of Sanskrit Grammar : P. 81-86.

२

સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનનાં અંગો:

श्रीहेमसूरयोऽप्यत्रालोक्य व्याकरणव्रजम् ।
शास्त्रं चक्रुर्नवं श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥
द्वात्रिंशत्पादसंपूर्णमष्टाध्याय्युणादिमत् ।
धातुपारायणोपेतं रम्यलिङ्गानुशासनम् ॥
सूत्रसद्वृत्तिमन्नाममालानेकार्थसुन्दरम् ॥
मौलिं लक्षणशास्त्रेषु विश्वविद्वद्भिरादृतम् ॥

—प्रभावकचरित[1]

"વ્યાકરણોના સમૂહને શ્રીહેમસૂરિએ અવલોકી શ્રીસિદ્ધહૈમ નામે અદ્ભુત અને નવું શાસ્ત્ર રચ્યું. બત્રીસ પાદ અને આઠ અધ્યાયથી પૂર્ણ, ઉણાદિસૂત્ર સહિત, ધાતુપારાયણથી યુક્ત, લિંગાનુશાસનથી મંડિત, સૂત્ર અને ઉત્તમવૃત્તિઓથી શોભતું અને નામમાલા તથા અનેકાર્થકોષોથી સુંદર—તે વ્યાકરણ વ્યાકરણશાસ્ત્રોના મુકુટ સમું અને બધાય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર બન્યું."

---

૧. પ્ર. ચ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધ: પાન ૩૦૨: શ્લોક ૯૬–૯૮.

શ્રી પ્રભાચન્દ્રસૂરિ પ્રભાવકચરિતમાં વ્યાકરણનાં અંગોના વિસ્તારને ઉપર નોંધેલા શ્લોકમાં ગણાવે છે. તે શ્લોકોમાં પાંચ અંગોની ગણતરી સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવી નથી. પરંતુ વ્યાકરણનાં પાંચ અંગોની તેમણે કરેલી રચનાનો ઉલ્લેખ આગળ એક શ્લોકમાં તે જ લેખકે કરેલો છે.[2] વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો પરંપરામાન્ય છે.

સિદ્ધહેમની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનાં પાંચેય અંગો હેમાચાર્યે પોતે જ લખ્યાં છે; જ્યારે અન્ય વૈયાકરણોએ વ્યાકરણસૂત્રો અને બહુ તો તેના ઉપર વૃત્તિની રચના કરી છે; અને તેનાં અંગોની રચના બીજા લેખકોએ કરી છે.

વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો તે : (૧) સૂત્રપાઠ; (૨) ઉણાદિ-ગણસૂત્ર; (૩) લિંગાનુશાસન; (૪) ધાતુપારાયણ; અને (૫) ગણપાઠ.

૧. ઉણાદિગણસૂત્ર

સૂત્રપાઠની ચર્ચા તો પહેલી કંડિકામાં થઈ ગઈ છે. એટલે ઉણાદિ વગેરે બીજાં ચાર અંગોની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત છે: સિ. હે. ૫. ૨. ૯૩. उणादयः। સૂત્ર ઉપર વૃત્તિમાં: सद्यर्थाद्धातोरुणादयो बहुल स्युः। આ 'ઉણાદિ' પ્રત્યયોની બહુલતાને પહોંચી વળવા માટે ૧૦૦૬ સૂત્રોની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી છે. 'ઉણાદિ' એટલે उण् વગેરે પ્રત્યયો. 'ઉણાદિ' સૂત્રોમાં પ્રથમ उण् પ્રત્યયથી સૂત્રારંભ થાય છે: कृ–वा–पा–जि–स्वदि–साध्य–शौ–दृ–स्ना–मनि

---

૨. પ્ર. ચ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધ પાન ૩૪૬ : શ્લોક. ૮૩૨.

–जानि–रद्द्–इण्भ्य उण्। દા. ત. कृ+उण् = कारुः = 'कारुर्नापितादिः'; वा + उण् = वायुः= 'नभस्वान्' 'પવન' વગેરે.

સામાન્યતઃ નિરુક્તકાર યાસ્કના સમય પહેલાંથી સંસ્કૃતવ્યાકરણના તત્ત્વદર્શનમાં બધાં નામોને ધાતુ ઉપરથી જ સિદ્ધ કરવાં એવો સંપ્રદાય ચાલુ છે; જો કે યાસ્કના સમયમાં ગાર્ગ્ય નામે આચાર્ય તથા વૈયાકરણનો એક પક્ષ બધાં નામોનો અવતાર ધાતુમાંથી જ સાધતો ન હતો.[3] પાણિનીયદર્શનના વૈયાકરણો સામાન્ય રીતે નામોને આખ્યાતજન્ય જ ગણે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ વૈયાકરણોના મન્તવ્યને અનુસરી શબ્દસ્વરૂપનિર્ણય માટે ધાતુને મૂલપ્રકૃતિ તરીકે ગણ્યો છે; અને એ મૂલપ્રકૃતિને 'ઉણાદિ' વગેરે પ્રત્યયો લગાડી તેમાંથી નામને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

ભાવદર્શક ધાતુ ઉપરથી સત્ત્વદર્શક નામની[4] સાધના હંમેશાં શક્ય નથી; એટલે નામોને સંપૂર્ણ રીતે ધાતુજન્ય કહેવાં એમાં એક પક્ષ ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકી દેવા જેવું છે. પરંતુ એ વૈયાકરણોના વિવાદને આ સ્થળે ઘસડી લાવવો એ ઉપયોગી નથી. ધાતુ ઉપરથી બધાંય નામને સિદ્ધ કરવાનાં અશાસ્ત્રીય પરિણામો તો જરૂર આપણે 'ઉણાદિગણપાઠ' અને હેમચન્દ્રાચાર્યની પોતાની વિવૃતિ ઉપરથી જોઈ શકીશું. બીજું

૩. યાસ્ક : નિરુક્ત : અધ્યાય ૧. ખંડ ૧૨ : तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके ॥

૪. યાસ્ક : નિરુક્ત : અધ્યાય ૧. ખં. ૧. तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥ तानीमानि भवन्ति ॥ तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥

વિગતિમાં આપેલા શબ્દો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી છે તે સિદ્ધ કરી આપવાનો પણ અહીં હેતુ છે

૧ કેટલાક શબ્દો અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દોના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે દા ત

સૂ. ૯ कक्कर क्षुद्राश्मा, ગૂ કાકરો
, बबरी कर्णाविभेष ગૂ બાબરી
,, गर्गरा मन्दुम्भ ગૂ ગાગર
સૂ ૧૫૫ उक्करुड वचकारपुञ्ज ગૂ ઉકરડો–કચરાનો સમૂહ કચાર–ચરો
સૂ ૧૭૧ चोरड चोर ગૂ ચોરટો
સૂ ૧૭૨ वरण्ड कुड्य ગૂ વંડો
સૂ ૨૯૬ रम्पा चमसरोपकरणम् ગૂ રાપડી
સૂ ૩૯૮ दवरो गुण ગૂ દોરો
સૂ ૪૦૩ गोर्वर करीष ગૂ ગોબર

૨ કેટલાક શબ્દો પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત કરી લેવામાં આવ્યા છે, અને તે શબ્દોને સંસ્કૃત ગણી તેમની વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે દા ત

સૂ ૩૩ क्षुक्क-क्षुम्प क्षुद्र (स) = क्षुद्द = क्षुप क्षुद्र ને સ ગણી क्षुम्पा त्वचेवे–એમાંથી યોગ્ય રીતે અર્થ કાઢી ‘क्षुप त्वति’ એવી બીજી વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરવામાં આવી છે ખરી રીતે પ્રાકૃતપ્રક્રિયાથી સિદ્ધ થયેલ એ શબ્દને સંસ્કૃતમાં ઘસડી લેવામાં આવ્યો

સૂ ૩૪ पगारा वैतयन्तो–पताग्नी સાથોસાથ पगारा શબ્દનુ

અસ્તિત્વ પ્રાકૃતપ્રક્રિયા બતાવે છે, એજ પ્રમાણે સૂ ૨૯૨ માં पट्टननी સાથોસાથ पत्तन પણ એજ બતાવે છે, અને पट्टन તથા पत्तन વચ્ચેના ભેદ હેમચદ્ર જુદી જ રીતે સમજાવે છે पट्टन शकटैर्गम्य घोटकैर्नाभिरेव च । नौभिरेव तु यद्गम्य पत्तन तत्प्रचक्षते ॥

સૂ जम्भा मुखविदारणम् ખરી રીતે સસ્કૃત શબ્દ जृम्भा હોવો જોઈએ પરતુ जृम्भा ઉપર પ્રાકૃત अ < સસ્કૃત ऋ जम्भा ઉપરથી પ્રાકૃત जम्भा બન્યુ, અને તે પ્રાકૃતસ્વરૂપ સસ્કૃતમા લઈ લેવામા આવ્યુ

સૂ ૩૭૯ रमण्य शोभनम् । વૈદિક કાળમા વિધ્યર્થ કૃદ તના પ્રત્યય नीय ને સ્થાને न्यનો પ્રયોગ થતો એ દૃષ્ટિએ रमण्य શબ્દ ઘણા જૂના શબ્દ તરીકે લેખી શકાય પરતુ સસ્કૃતના સામાન્ય પ્રયોગમા रमणीयनो જ વપરાશ છે પ્રાકૃતમા रवण्ण 'સુદર' શબ્દ છે એ પ્રાકૃત શબ્દ નજર આગળ રાખી रमण्यने અહીં સસ્કૃત શબ્દ તરીકે સ્થાન આપવામા આવ્યુ હોય તો નવાઈ નવી

સૂ ૧૫૪ मकुटो मुकुटश्च किरीट । પ્રા अ < સ उ-मुकुट પ્રાકૃતમા मउड થાય છે આ मउड સામે હોઈ સસ્કૃતમા પણ मकुट રૂપ દાખલ થયુ એ જ પ્રમાણે સૂ ૪૨૪મા मुकुर आदर्शो मुकुल वा मकुर आदर्श ।

ઉપરના શબ્દો કેવળ દૃષ્ટાન્તરૂપે આપ્યા છે, પરતુ જો ઉણાદિગણસૂત્રોમા આપેલા સમગ્ર શબ્દસમૂહની પરીક્ષા કરવામા આવે તો આપણી અર્વાચીન ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્ર (Lexicography) ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે

૩ જવવે—પણ અસ્તિત્વ તો ખરુ જ—આર્યાવર્ત બહારના

શબ્દો પણ આવા સંગ્રહમાં માલમ પડે છે દા. ત.

સૂત્ર ૨૬૯ जिं अभिभवे । जयनमूर्णापट । ગૂ. જીન આ ફારસી શબ્દ છે, અને દેના મા મા દેશ્ય શબ્દ તરીકે લેવામા આવ્યો છે અહીં સસ્કૃત શબ્દ તરીકે તેને ગણવામા આવ્યો છે, અને વળી તેનો સસ્કૃતધાતુમા અવતાર સાધવા માટે યત્ન કરવામા આવ્યો છે

૪ નીચેના શબ્દો ચોક્કસ સસ્કૃત નથી છતાય તેમનો અવતાર સસ્કૃત ધાતુમાથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે દા. ત.

સૂ. ૮૬ तुरुष्को वृक्षो म्लेच्छश्च । ગૂ. તૂર્ક, આ શબ્દ પરદેશી છે, છતા પણ હેમચદ્રે तुरचि त्वरायाम् । માથી સિદ્ધ કર્યો છે

સૂ. ૧૮૩ हूग स्पर्धास्पर्धायो । हूण म्लेच्छजाति । 'હૂણ' શબ્દ પરદેશી છે, છતા રચયિતાએ સસ્કૃત ધાતુમાથી તેને સિદ્ધ કર્યો છે

સૂ. ૧૯૦ कुके स्वरातोऽन्तश्च। कुङ्कणा जनपद । ગૂ. કોકણ —કોકણ પ્રદેશ—એને ધાતુમાથી સિદ્ધ કરવો એ અયોગ્ય છે

સૂ. ૪૦૪ गूरैचि गतौ गूर्जर सौराष्ट्राद । गूर्जरी स्त्री । આ પ્રમાણે 'ગૂર્જર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ન થવી જોઇએ એ તો પુરાવિદો અને અભ્યાસકોને જણાવવાની જરૂર નથી

૫ કેટલાક શબ્દો સસ્કૃતમા પ્રાકૃતસ્વરૂપમાથી સસ્કૃત મની ક્યારનાય ઘૂસી ગયા છે દા. ત.

સૂત્ર. ૨૦૧ नच पूर्वात् आप्लृ ट् व्याप्तौ । इत्यस्मादित प्रत्ययो

भवति । नापित काष्ठविशेष । गृ नाई,

'ઉણાદિગણસૂત્ર' ઉપર હેમચંદ્રે સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ લખી છે વિવૃતિના આરંભનો શ્લોક તે બતાવે છે श्री सिद्धहेमचन्द्र व्याकरणनिवेशिनामुणादिनाम् । आचार्यहेमचन्द्र करोति विवृतिं प्रणम्यार्हम् ॥ આ રીતે 'ઉણાદિગણસૂત્ર' એક પ્રકારે સિદ્ધહેમવ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ગણી શકાય પ્રો જ્હોન કીર્સ્ટે આ ગ્રન્થનું સંપાદન કર્યું છે એ ગ્રંથની પાછળ પ્રો ટોમસ ઝેચારીએ ઉણાદિના શબ્દોની સૂચિ પરિશિષ્ટ રૂપે 'ઉણાદિગણસૂત્ર'ના સૂત્રોની ક્રમસંખ્યા સહિત મૂકી છે તે પરિશિષ્ટ અભ્યાસક માટે અત્યંત ઉપયોગી છે, અને જ્યારે ગૂજરાતી ભાષાનો શાસ્ત્રીય શબ્દકોશ તૈયાર કરવાના કોડ સેવાઈ રહ્યા છે, ત્યારે આ દુષ્પ્રાપ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા વિદ્વાનોએ પોતાનું ધ્યાન દોરવું આવશ્યક છે અહીંની કોઈપણ સંશોધન સંસ્થાએ આ ઉપયોગી ગ્રંથની પદ્ધતિસરની આવૃત્તિ કાઢી તેને સુપ્રાપ બનાવવાની જરૂર છે

૨. લિંગાનુશાસન

'લિંગાનુશાસન' એ પણ 'ઉણાદિગણસૂત્ર' માફક સિદ્ધહેમવ્યાકરણનું પરિશિષ્ટ કહી શકાય 'લિંગાનુશાસન'ની રચના હેમચંદ્રે પોતે કરેલી છે તે ગ્રંથના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે

निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य संक्षेपात् ।
आचार्यहेमचन्द्रः समदृभदनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥

"બધાય નામલિંગના અનુશાસનોને સારી રીતે જોઈને સંક્ષેપથી આચાર્ય હેમચંદ્રે લિંગોના અનુશાસનોનો સંદર્ભ કર્યો છે"

'લિંગાનુશાસન' નો ઉપયોગ નામના લિંગ (Gender) નો નિર્ણય કરવા માટે છે. અંગ્રેજી ભાષા માફક પ્રાકૃતિક સ્ત્રી-પુરુષ ભેદ અથવા તો પ્રાકૃતિક ચેતન-અચેતનના ભેદને આધારે લિંગ-નિર્ણય થતો નથી સંસ્કૃત ભાષાનાં નામોનો લિંગભેદ લેટિન અને ગ્રીક ભાષાની માફક પારંપરિક છે, એટલે વૈયાકરણો-અને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસકે તે લિંગભેદ સ્મૃતિમાં રાખ્યે જ છૂટકો આ કારણે લિંગાનુશાસન એ વ્યાકરણનો એક ઉપયુક્ત ભાગ છે લિંગાનુશાસનનો વિભાગ બધાય નામલિંગાનુશાસનોને જોઈને રચ્યો છે—એ બતાવે છે કે આવા ગ્રંથો રચવાનો હેમચંદ્રનો ઉદ્દેશ, શિષ્યહિત ખાતર જ હોય નામલિંગનો નિર્ણય કરવામાં એમ પણ બને કે બધા નામોનો સમાવેશ ન પણ કરી શકાય ભાષાને બાંધવી એ તો વાચસ્પતિને પણ દુર્લભ બાબત છે એટલે જ અવચૂરિ જણાવે છે કે. "વાણીના વિસ્તૃત પ્રદેશનો લિંગવિધિ અહીં સંક્ષેપમાં જ જણાવ્યો છે જે અહીં કહેવામાં આવ્યું નથી, તે સુજનોએ લોકપ્રયોગ મારફતેજ જાણવું."[૫]

આખાય ગ્રંથના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે ગ્રંથને શ્લોકબદ્ધ રચવામાં આવ્યો છે, એટલે દરેક વિભાગની શ્લોકસંખ્યા નીચે આપી છે :

પ્રકરણ ૧ પુલિંગ શ્લોકસંખ્યા ૧૭.

આરંભના શ્લોકમાં કયા અંતના નામ પુલિંગમાં ગણાય

૫ લિંગાનુશાસનની અવચૂરિને અંતે આ શ્લોક છે:

वाग्विषयस्य तु महत सक्षेपत एव विधिरुक्त ।
यन्नोक्तमत्र सद्भि तल्लोकत एव विज्ञेयम् ॥

તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે पुलिङ्ग कटणथपभमयरषसस्वन्तनिमनलौ त्रिस्तित् । ननद्दौ घयनौ द रिमोरि सोऽकर्तरि च द स्यात् ॥"

શ્લોક ૨–૧૭ મા પુંલિંગના નામોની ગણતરી આપવામા આવી છે

પ્રકરણ ૨ સ્ત્રીલિંગ શ્લોકસખ્યા ૩૩

પ્રકરણ ૩ નપુંસકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૨૪ પહેલો શ્લોક કયા અતના શબ્દો નપુંસકલિંગમા ગણવા જોઈએ તે જણાવે છે नखस्तुतक्तमयुक्तरम्यान्त नपुंसकम् । येयआदीन विना सन्त द्विस्वर मन्नन्तेरि ॥ १ ॥ બાકીના શ્લોકોમા નપુંસક નામોનો સમૂહ આપ્યો છે

પ્રકરણ ૪ પુંસ્ત્રીલિંગ શ્લોક ૧૨ જે નામો પુંલિંગ છે તેમજ સ્ત્રીલિંગમા છે તેનો સમૂહ આપવામા આવ્યો છે દા ત अयं शङ्कु, અને સ્ત્રીલિંગમા इयं शङ्कु । કેટલાક શબ્દનો એક અર્થ થતા તે પુંલિંગમા આવે છે, બીજો અર્થ થતા તે સ્ત્રીલિંગમા આવે છે એ ઉપરાંત वल्लर, वल्लरी 'મંજરી' मसूर, मसूरी 'મસૂરની દાળ' વગેરેનો નોંધ પણ લેવામા આવ્યો છે

પ્રકરણ ૫ પુંનપુંસકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૩૬ દા ત तल्प तल्प 'પલંગ' એટલે કે અર્થ એક હોય છતાય તે શબ્દને બે લિંગ હોય, स्तबक, स्तबक 'ગુચ્છ' વગેરે

પ્રકરણ ૬ સ્ત્રીનપુંસકલિંગ શ્લોક સખ્યા ૬ स्थलम् 'સામાન્યસ્થળ' स्थली 'સુંદર સ્થાન', सरस, सरसी 'સરોવર' स्थाली, स्थाल 'થાળી, થાળ'

પ્રકરણ ૭ સ્વતસ્ત્રિલિંગ શ્લોક સખ્યા ૬ सरक, सरका, सरकम् 'સરકો, મદ્ય' જેવા શબ્દોનો સગ્રહ

આપવામાં આવ્યો છે એ પ્રકારના શબ્દો ત્રણેય લિંગના સ્વરૂપ લે છે

પ્રકરણ ૮ પરલિંગ શ્લોક સખ્યા ૪ કેટલીકવાર તત્પુરુષના લિંગ સમાસમા કેટલીકવાર બદલાઈ જાય છે ગુણદર્શક શબ્દોનુ લિંગ વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાઈ જાય છે—વગેરે નિયમોનુ વિવેચન આ વિભાગમા કરેલુ છે

આ રીતે હેમચદ્રાચાર્યના લિંગાનુશાસનનુ વસ્તુ છે હૈમ લિંગાનુશાસન ઉપરની અવચૂરિ કોઈ અન્ય લેખકની છે, અને તે અત્યત ઉપયોગી છે હૈમલિંગાનુશાસન શ્રી જૈન યશોવિજય ગ્રન્થમાલાના બીજા મણકા તરીકે સને ૧૯૦૫ મા બનારસથી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે અત્યારે પ્રાપ્ય થવુ મુશ્કેલ છે

૩. હૈમધાતુપારાયણ

'ધાતુપારાયણ'[૬] એ વ્યાકરણનુ એક અત્યત ઉપયોગી અગ છે, અને જ્યા સુધી તે વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ન યોજાય ત્યા સુધી વ્યાકરણ અધુરુ રહે શ્રી હેમાચાર્યે વ્યાકરણની તેમની યોજનામા ધાતુપારાયણનો સાર્થ ધાતુસગ્રહ અને સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિને સ્થાન આપ્યુ છે પ્રારભનો શ્લોક श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणनिवेशितान् स्वकृतधातून् । आचार्यहेमचन्द्रो विवृणोत्यर्हं नमस्कृत्य ॥ સાર્થ ધાતુઓનો સગ્રહ પણ પોતે જ કર્યો છે ધાતુપારાયણના હેતુ તરીકે આરભમા હેમાચાર્ય

૬ 'ધાતુપાઠ' બૃહદ્વૃત્તિમા સમાવી દેવામા આવ્યો છે પરતુ વિસ્તૃત ચર્ચા વિવૃત્તિ સહિત ધાતુપારાયણ નીચે સ્વતત્ર પરિશિષ્ટ ગ્રથમા હેમચાર્ય કરી છે

જણાવે છે કે ભાષાથી વ્યક્ત થતા પદાર્થજ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન વ્યાવહારિક સ્વરૂપમા ભાષા મારફતે પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દસમૂહ નામ, ધાતુ, અને પદાર્થ અભિવ્યક્ત થાય છે નામ અને સામાન્ય પદ પોતાનુ મૂળ ધાતુમાથીજ સાધે છે એટલે ધાતુ એ જ ભાષાની મૂલ પ્રકૃતિ છે ધાતુની પ્રકૃતિ શુદ્ધ હોય કે પ્રત્યયાન્ત હોય દા ત ભૂ શુદ્ધ પ્રકૃતિ છે બોભૂય એ પ્રત્યાયાન્તા પ્રકૃતિ છે પ્રતયાન્તા ધાતુપ્રકૃતિનુ મૂળ પણ શુદ્ધધાતુપ્રકૃતિ છે એટલે સૂત્રમા શુદ્ધ ધાતુપ્રકૃતિની નોધ લેવામા આવી છે પ્રત્યેક ધાતુના વિશિષ્ટ અનુબન્ધ, સબધ અને ક્રમ આપવામા આવેલા છે[7] દા ત પા ભૂવાદિગણનો એટલે પ્રથમગણનો ધાતુ છે એને માટે ગણસૂચક અનુબન્ધ નથી, પરતુ પા અનિટ્ ધાતુ છે અનિટ્ ધાતુનો અનુબન્ધ અનુસ્વાર

---

७ ધાતુપારાયણ વિવૃત્તિના આરભમા કરેલી ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે

इह तावत्पदपदार्थज्ञानद्वारोत्पन्न हेयोपादेयज्ञान च नयनिक्षेपादिभिरधिगमोपायै परमार्थत । व्यवहारतस्तु प्रकृत्यादिभिरिति । पूर्वाचार्य प्रसिद्धा एव सुखग्रहणस्मरणकार्यससिद्धये विशिष्टानुबन्धसबधक्रमा सहार्थेन प्रकृतय प्रस्तूयन्ते । तत्र यद्यपि नाम धातुपरभेदात् राजा जयति पूर्वाह्णेतरा पचतितरामित्यादौ प्रकृतिस्तथापि नामपदयोर्धातुमूलत्वात् धातुप्रकृतिरेवैका प्रधानम् । अव्युत्पत्तिपक्षवादिनामपि व्युत्पत्तिपक्षानुसारेणैव शब्दस्वरूपनिर्णय इति तत्रापि धातुमूलत्वमेव । धातुमूलत्वमेव धातुप्रकृति । धातुप्रकृतिस्तु द्वेधा शुद्धा प्रत्ययान्ता च । शुद्धा भू इत्यादि । प्रत्ययान्ता गोपाय कामि ऋतीय जुगुप्स कण्डूय, बोभूय, बोभू, चोरि, भावि बुभूष इत्यादि । तत्रापि शुद्धमूलैवेति शुद्धैवोदाह्रियते ॥

છે, એટલે પા ધાતુને માથે ધાતુસૂત્ર પા પાને મા અનુસ્વાર મૂક્યુ છે બીજો દાખલો ब्रूग् व्यक्तायां वाचि। (ધા પા ૨ ૬૭) ब्रू અનિટ્ ધાતુ છે એટલે તેનો અનુબન્ધ અનુસ્વાર આવતા ब्रूं થયુ, ब्रू ધાતુ ઉભયપદ છે—ઉભયપદનો અનુબન્ધ ग् છે—એટલે ब्रूग् થયુ, અને ब्रू ધાતુ બીજા ગણનો છે અને બીજા ગણનો અનુબન્ધ क् છે એટલે સૂત્રમા ब्रूग् એમ નોધ લેવામા આવ્યો છે અનુબધ, મબધ, ક્રમ વગેરે યુક્ત ધાતુ અર્થ સહિત સક્ષેપમા આપવામા આવ્યો છે તેનુ કારણ એ જ કે સહેલાઈથી તે ધાતુનુ સર્વગ્રાહી સ્વરૂપ સમજી શકાય તેમ જ યાદ રાખી શકાય હેમાચાર્યે પાણિનીય અનુબન્ધોમા સહજ ફેરફાર કરેલો છે તે ફેરફાર નીચે પ્રમાણે છે

હેમચન્દ્રના અનુબન્ધ		પાણિનિના અનુબન્ધ
इ के ह्		क्
इ के ग्		ञ्
उ	=	इ
ऊ		उ
ऋ		इर्
ए		ई
औ		ऊ

હેમચદ્ર પોતે જ જણાવે છે કે ધાતુનો સગ્રહ પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને જ તેમણે કર્યો છે હેમચદ્રાચાર્યે કેટલાક પ્રાચીન વૈયાકરણોને અનુસરી ધાતુસગ્રહના નવ વિભાગ કર્યા છે ત્રીજા ગણને બીજા ગણના પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી દેવામા આવ્યો છે

ધાતુપારાયણ શબ્દશાસ્ત્રનો વિભાગ હોઈ તેની ચર્ચા પણ શબ્દના ઇતિહાસ અને પરંપરાની દૃષ્ટિથી જ થઈ શકે પૂર્વાચાર્યની રૂઢિને અનુસરીને ધાતુપારાયણની રચના થયેલી છે—એ તો પૂર્વે જણાવવામાં આવેલું છે[૮] કેટલાક આચાર્યોને એ નામ દઈને ટાંકે છે દા ત ૧ ૨૮૩ માં कौशिक અને द्रमिल એ બે આચાર્યોના પ્રમાણને ટાંક્યા છે આ આચાર્યોના પ્રમાણને ઘણીવાર ટાંકેલા છે, ઉપર તો કેવળ નિદર્શન જ આપ્યું છે ૨૯૫ માં वप्प નામના આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરાંત કોઈ કોઈ સ્થળે ભગવદ્ગીતા, માઘ અને કાલિદાસને પણ ટાંક્યા છે ધાતુઓ અને શબ્દો તો ભાષાજિજ્ઞાસુને ખરેખર હેરત પમાડે તેવા છે નીચેના દાખલાઓ તે બતાવવા બસ થશે

१ ५९५ डुवपी बीजसन्ताने । उणादौ मागाचणीति प । वप्प पिता ॰ सरखावो અપ. वप्प, ગૂ બાપ.

१ ५० फक्कित निगीर्णम् । ગૂ ફાકવું

१ १८२ झाट । झटसघाते । घञि झाट । ગૂ ઝાડ

१ २४४ तुड्ड २४५ तूड्ड २४६ तोड्ड तोडने । तोडन दारण । ગૂ તોડવું આ જ સૂત્રો ઉપર વિવૃતિમાં तुड्डति નો પ્રયોગ પણ નોંધે છે, અને દાખલો ટાંકે છે: तुड्डयद सकरम्मचिरात्तोडत्यथिय च ।

१ २५१ खोड्ड प्रतिघाते । खोड पङ्गु । ગૂ ખોડો

૮ દા ત ધાતુપારાયણ ૧ ૯૮૦ ની વિવૃત્તિને છેડે तत्रापि पूर्वाचार्यानुरोधेनादौ ઇ૦ પૂર્વાચાર્યોના પ્રમાણો અનેક સ્થળે હેમાચાર્યે આપ્યા છે

मुरालक्षेपहुमारस्तोमैः कलमखण्डिनि ।
कुचविष्कम्भमुत्तम्भनिष्टुभ्नातीव ते स्मरः ॥

"હે કલમી ડાંગર ખાંડનારી, સાંબેલાના પડવાની સાથે થના હુંકારાની પરંપરા સાથે તારા સ્તનના વિસ્તારને ઉંચા કરતો કામદેવ જાણે (તને) અટકાવી રહ્યો છે."

नीपाम्नान्दोलयन्नेष प्रेङ्खोलयति मे मनः ।
पवनो वीजयन्नाशा ममाशामुच्चुलुम्पति

"નીપ વૃક્ષોને ઝોલે ચઢાવતો એ પવન મારા મનને ઝોલે ચઢાવી રહ્યો છે; અને આશાઓને (=દિશાઓને) વીંજતો પવન મારી આશાઓ સાફ કરી રહ્યો છે."[૯]

'ધાતુપારાયણ'નો ગ્રંથ, જ્હોન કીર્સ્ટ નામના વિદ્વાને સંપાદિત કરી, વીએનાથી પ્રકાશિત કર્યો છે. ગ્રંથ અત્યારે દુષ્પાપ છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન સંસ્કૃત શબ્દકોશના સંપાદનનાં ઉપયુક્ત સાધનોમાંના એક તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. એ આવૃત્તિમાં ધાતુઓનો કોશ અને ગ્રંથમાં આવતા શબ્દોનો કોશ એમ બે કોશ આપવામાં આવ્યા છે. આપણી ભાષાના શબ્દકોશની રચના માટે આ ગ્રથની ઉપયુક્તતા ઘણી જ છે.

૯. ધાતુપારાયણ ૧૦. વિવૃતિ પાન ૨૮૭ ઉપર આ શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે. ધાતુની બહુલતા વિષે આજ પાન ઉપર નીચેના ઉદ્ગારો વિવૃતિમા આપવામાં આવેલા છે : बहुलमेतन्निदर्शनम् । यदेतद्भ्वत्यादिधातुपरिगणन तद्बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनात्रा-पठिता अपि क्लविप्रभृतयो लौकिकाः स्तम्भ-प्रभृतयः सौत्रा चुलुम्पा-दयश्च वाक्य (वैया ?) करणीया धातव उदाहार्याः । वर्धते हि धातुगणः।

૪. ગણપાઠ

કેટલાક શબ્દસમૂહને એક પ્રકારનો વ્યાકરણ નિયમ લાગુ પડતો હોય તેનો જ્યારે વ્યાકરણસૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે તેના પ્રથમ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરી શબ્દલાઘવ સૂત્રમાં સાધવામાં આવે છે. દા. ત. સિ. હે. ૩. ૧. ૬૨. श्रितादिभिः । આ સૂત્રમાં જે શબ્દો દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસ લે છે તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્રમાં તો આપણે श्रित શબ્દ એકલાનો જ ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ; પરંતુ 'ગણપાઠ' મારફતે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે : श्रितादिभिः । સૂત્રમાં : श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गामिन्, आगामिन् इति श्रितादयः । એ સર્વ શબ્દો અભિપ્રેત છે. लघुवृत्तिમાં કેવળ श्रित અને गतનાં જ દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે; એટલે 'ગણપાઠ'ના જ્ઞાન સિવાય लघुवृत्ति પણ પાંગળી જ કહેવાય. એ જ પ્રમાણે સિ. હે. ૨. ૫. ૩. नाप्रियादौ । એ સૂત્રમાં प्रियागणથી प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, स्वा, क्षान्ता, कान्ता, वामना, समा, सचिवा, चपला, बाला, तनया, दुहितृ, भक्ति इति प्रियादिः । એટલા શબ્દોનો ગણ સમજવાનો છે. बृहद्वृत्तिમાં સમસ્ત ગણપાઠનો સમાવેશ કરવાનાં આવ્યો છે. આ શબ્દગણો જાણ્યા વિના વ્યાકરણનો સંપૂર્ણ પરિચય અધુરો રહે. એટલે ગણપાઠ પણ વ્યાકરણનું ઉપયુક્ત અંગ છે. બૃહદ્વૃત્તિમાંથી ગણપાઠને છૂટા પાડી શ્રી સિદ્ધહેમબૃહત્પ્રક્રિયા નામે વિ. સં. ૧૯૭૭માં શ્રી વિજયનીતિસૂરિની યોજનાથી મયાશંકર ગિરિજાશંકર શાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા ગ્રંથમાં પાન ૯૫૭-૯૯૧ સુધીમાં આપવામાં શિષ્યહિતાર્થે આપવામાં આવ્યો છે.

૪

સંસ્કૃત શબ્દકોશો

एकार्थानेकार्था देश्या निर्घंट इति च चत्वारः ।
विहिताश्च नामकोशा भुवि कवितानट्युपाध्यायाः ॥

—પ્ર. ચ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૮૩૩.

વ્યાકરણથી શબ્દના પ્રયોગનું જ્ઞાન થાય; પરંતુ શબ્દસમૂહના જ્ઞાન વિના વ્યાકરણનું જ્ઞાન બીનઉપયોગી નિવડે છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત જેવી સાહિત્યભાષાના શબ્દભંડોળનું જ્ઞાન વાતચીતમાંથી કે વ્યવહારમાંથી આવે એમ નથી. સાહિત્યના બહુ વાચનથી અને કોશોના અભ્યાસથી સંસ્કૃત શબ્દોનો સમૂહ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે :

कोशस्येव महीपानां कोशस्य विदुषामपि
उपयोगो महान् यस्मात् क्लेशस्तेन विना भवेत् ॥

"રાજાઓને (દ્રવ્ય) કોશનો અને વિદ્વાનોને પણ (શબ્દ) કોશનો ઘણો ઉપયોગ હોય છે: તેના વિના તે બન્નેને અત્યંત વિટંબણા પડે છે."

વ્યાકરણના જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા અને વિદ્યાર્થીઓ માટે

ભાષાજ્ઞાન સુલભ કરવા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત અને દેશ્ય ભાષાના કોશોની રચના કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે: (૧) (૧) अभिधानचिन्तामणि, (૨) अनेकार्थसंग्रह; (૩) निघण्टुसंग्रह અને પ્રાકૃત દેશ્યશબ્દોના જ્ઞાન માટે, (૪) देशीनाममाला અથવા रयणावली આ કોશગ્રંથોનું વિવેચન અને વસ્તુચર્ચા નીચે અનુક્રમે આપવામાં આવ્યાં છે દેશીનામમાલાની ચર્ચા સિદ્ધહેમવ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં અન્તર્ગત થયેલા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશવ્યાકરણની ચર્ચા પછી આપવામાં આવશે

૧. અભિધાનચિંતામણિ

'અભિધાનચિન્તામણિ'ની રચના સામાન્ય રીતે અમરકોશની યોજના પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. અમરકોશમાં ગ્રંથને કાંડોમાં વિભક્ત કરી તે તે કાંડને લગતા જુદા જુદા પદાર્થોના સમાન શબ્દો (Synonyms) એકત્રિત કરીને તેમાં આપવામાં આવ્યા છે. હેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિન્તામણિમાં આજ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. આરંભના શ્લોકમાં —

प्रणिपत्यार्हत सिद्धसाङ्गशब्दानुशासन
रूढयौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यहम् ॥

"અર્હંતોને નમસ્કાર કરીને, પાંચેય અંગ સહિત શબ્દાનુશાસન પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી, રૂઢ, વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અને મિશ્ર નામોની માલાને હું વિસ્તારું છું."

આ પ્રકારના કોશની ઉપયોગિતા વિષે હેમાચાર્યે આ શ્લોક ઉપરની વિવૃતિમાં નોંધ લીધી છે

वक्तृत्वं च कवित्वं च विद्वत्तायाः फलं विदुः
शब्दज्ञानादृते तन्न द्वयमप्युपपद्यते ॥

જૈનસિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી કુમારપાલે હેમાચાર્યનો ઉપદેશ સ્વીકાર્યો ત્યારપછી કે તે અરસામા આ ગ્રથની રચના કરવામાં આવી હોય તેમ ઉપર ટાંકેલા શ્લોકથી સહજ વિદિત થાય છે આ સૂચવે છે કે વિ સ.૧૨૦૭–૮ ની આસપાસ આ ગ્રથની યોજના થઈ હોવી જોઈએ. એક બાજુએ યોગશાસ્ત્ર, બીજી બાજુએ વીતરાગસ્તુતિઓ અને પ્રકાડ પુરાણગ્રથ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર એમ અનેકાનેક ગ્રંથોની રચના થઈ રહી હશે તે અરસામા આ ગ્રથ રચાયો હોય. વિવૃતિની રચના પણ તે સમયમા થઈ હોય તેમ સભવે છે વિવૃતિ સહિત ગ્રથનુ પુનરાલોચન પણ તે સમયમા જ થયુ હોવુ જોઈએ, અને તેથી કેટલાક વધારાના નામોનો ઉમેરો પણ અ ચિં મા કરવામા આવેલો દા ત અ ચિં ર ૧૨ સૂર્યના નામોના ત્રણ શ્લોક શેષશ્રાત્ર કરીને મૂકવામા આવ્યા છે એજ રીતે અ ચિં. ર ૧૯. ચદ્રના નામોમાં શેષશ્રાન[૧]કરીને ત્રણ શ્લોકોનો ઉમેરો છે આવા સ્થાનો અનેક

૧ 'શેષાખ્યનામમાલા' એ અ ચિં ની પૂરવણી છે અ ચિં. ના પુનરીક્ષણ સમયે કેટલાક રહી ગયેલા શબ્દો ઉમેરાયા, અને એ શ્લોકો. અ ચિં ની પૂરવણી રૂપ બન્યા સરખાવો 'Life of Hemachandra' (Singhi Series Vol 11) P. 91. ટિપ્પણ ૭૩ "The Ses'akhya-Namamala is reprinted in Bohtlingk and Rieu's edition of Abhidhana Chintamani As regards the Berlin Mss see Weber Katalog Vol. II Sect 1 pp 25 88. The work agrees to a very remarkable extent with the older Vaijayanti of Yadava-Prakas'a from which a number of rare words have deen drawn

છે વિવૃતિમા અ ચિં. ગ્રથ હેમાચાર્યે પોતે લખેલો છે એની ખાસ નોધ લેવામા આવેલી છે

આ ગ્રથની રચનામા ઉપયોગમા લીધેલા સાધનોનો ઉલ્લેખ હેમાચાર્યે સ્વય પોતાની વિવૃતિના આરભના શ્લોકમા કર્યો છે

प्रमण्य वासुकिव्याडव्युत्पत्तिर्धनपालत्त
पपञ्चश्च वाचस्पतिप्रमृतरिह लक्ष्यताम् ॥

'વાસુકિ અને વ્યાડિનુ પ્રામાણ્ય, ધનપાલમાથી વ્યુત્પત્તિ અને વાચસ્પતિ વગેરેનો પ્રપચ—આમા ધ્યાનમા લેવાના છે"

વ્યાડિનો કોઈ શબ્દકોશ હેમાચાર્ય સમક્ષ છે તેમાથી કેટલાક શ્લોકો તેમણે વિવૃતિમા કોઈ વાર ટાક્યા છે દા ત અ ચિં. ૨ ૧૨ ની ટીકામા વ્યાડિના કોશમાથી શ્લોકો ટાકયા છે અ ચિં ૨ ૧ ની ટીકામા વાચસ્પતિના કોશમાથી વિવૃતિમા શ્લોક ટાકવામા આવ્યા છે અ ચિં ૩ ૧૧ મા હલાયુધનુ પ્રમાણ આપવામા આવ્યુ છે અ ચિ ૩ ૬૪ ની વિવૃતિમા અમરનુ પ્રમાણ ટાકવામા આવેલુ છે અ ચિ ૩ ૪૬૪ યાદવપ્રકાશની વૈજયન્તી કોશનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે અ ચિ ૪ ૧૩ 'કાત્ય નામના કોશકારનુ પ્રમાણ ટાકવામા આવ્યુ છે અમરકોશના કેટલાક શ્લોકો શબ્દશ અભિધાનચિતામણિમા અતર્ગત છે અને સભવ છે કે વ્યાડિ વાચસ્પતિ અને વૈજયન્તીના કેટલાક શ્લોકો શબ્દશ અતર્ગત કરી લેવાયા પણ હોય [3] હેમચન્દ્રના ગ્રથનુ મૂલ્ય

૩ નીચેના લેખકો તથા ગ્રથોનો ઉલ્લેખ વિવૃતિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે

તેની સર્વગ્રાહિતામાં છે, તેની અભ્યાસકના ઉપયોગ માટેની વ્યાપકતામાં છે.

અ. ચિં. ૧. ૧. મા શબ્દોના બે વિભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે. રૂઢ અને યૌગિક. રૂઢ શબ્દ—જેમ કે 'आखण्डल' ='ઈન્દ્ર'—ને વ્યુત્પત્તિ હોતી નથી; જ્યારે યૌગિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય છે. વ્યુત્પત્તિ–અથવા યોગ– ગુણ, ક્રિયા અને સબંધથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.[૪] લિગ (gender)

अमरसिंह, उग्र, कात्य, कात्यायन, कौटल्य, क्षीरस्वामिन्, गौड, धनपाल, दुर्ग, द्रमिड, द्रमिडा (द्रमिલ માટે માનવાચક બહુવચન) धन्वन्तरि, भागुरि, बुद्धिसागर (હેમાચાર્ય પૂર્વેનો પ્રથમ શ્વેતાબર વૈયાકરણ), माल, वाचस्पति, वैजयन्ती, वैजयन्तीकार, व्याडि, हलायुध, हलायुधटीका, कालिदास, त्रिलोचन, दशरूपक, धनुर्वेद, प्राच्या, भरत, भास्कर, मनु, मेंठिन्, विष्णुपुराण, शाकटायन, संहिता., महेश्वर, विश्वशंभु, જુઓ અભિધાનચિંતામણિની આવૃત્તિ. ૨. Otto Boehtlingk and Charles Rieu: Introduction. યશોવિજય ગ્રંથમાળાની અ. ચિં. ની આવૃત્તિનુ પરિશિષ્ટ. તેમા આ લેખકો અને ગ્રંથોની નોંધ આપવામા આવી છે.

૪. અ. ચિં. શ્લો. ૨:

> व्युत्पत्तिरहिता शब्दा रूढा आखण्डलादयः
> योगोऽन्वय. स तु गुणक्रियासबधसभव ।

શ્લો. ૩ મા ગુણ અને ક્રિયાનો અર્થ અને તેનો દાખલો આપે છે.

શ્લો ૪–૧૮ મા વિવિધ પ્રકારના સબધથી શબ્દો કેવી રીતે બને છે તેનુ વિવેચન કરવામા આવ્યું છે.

લિંગાનુશાસન પ્રમાણે જાણવું-એમ અ. ચિં. ૧. ૩૯. માં જણાવવામાં આવ્યું છે. આ યોજનામાં હેમાચાર્ય અમરકોશથી જુદા પડે છે.[૫] અમરકોશમાં લિંગવિચાર કોશમાં જ અંતર્ગત કરી દેવામાં આવ્યો છે.

અ. ચિં. ૭ કાંડમાં વિભક્ત છે.[૬]

કાંડ	કાંડનામ	શ્લોકસંખ્યા	નોંધ.
૧	देवाधिदेवकाण्ड	८६	ચોવીસ જિન; તેમના અતિશય વગેરેની નોંધ આ કાંડમાં છે.

૫. અ. ચિં. શ્લો. ૧૯. પાદ. ૨: लिङ्गं तु ज्ञेय लिंगानुशासनात् । વિવૃતિમાં: लिङ्गमिति.. अस्मदुपज्ञलिङ्गानुशासनात् ज्ञेय निर्णेतव्यम् । अत एव अस्माभिरमरकोशाद्यमिधानमालास्विवात्र लिङ्गनिर्णयो नोक्तः।

૬. અ. ચિં. શ્લો. ૨૦–૨૩ માં વિષયનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે:

देवाधिदेवाः प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके
नरास्तृतीये तिर्यञ्चस्तुर्ये एकेन्द्रियादयः ॥
एकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरुहः
कृमिपलिकल्तताद्याः स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥
पञ्चेन्द्रियाश्चेभकेकिमत्स्याद्याः स्थलगाम्बुगाः
पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि ॥
नारकाः पञ्चमे साङ्गाः षष्ठे साधारणाः स्फुटम्
प्रस्तोष्यन्तेऽव्ययाश्चात्र……

२	देवकाण्ड	२५०	દેવો વગેરેનાં નામો; તેમની વસ્તુઓ, નગર વગેરે.
३.	मर्त्यकाण्ड	५९७	મનુષ્યો વગેરેના શબ્દો અને મનુષ્યોના વ્યવહારમાં આવતા પદાર્થોના શબ્દો.
४	तिर्यक्काण्ड	४२३	પશુ, પંખી, જંતુઓ વનસ્પતિ, ખનીજ વગેરે.
५	नारककाण्ड	७	નરકવાસીઓ વગેરે.
६.	साधारणकाण्ड	१७८	ધ્વનિ, સુગંધ, સામાન્ય પદાર્થો વગેરે.
		કુલ શ્લોક : ૧૫૪૧	

ઉપરના કોઠા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે અ. ચિં. ની સામાન્ય યોજના અમરકોશ જેવી જ છે; પરંતુ અ. ચિં. ની

શબ્દસખ્યા તેનાથી લગભગ દોઢી કે તેના ઉપરની વિવૃતિ સહિત તેનુ શ્લોક પ્રમાણ દશહજાર છે૭ અ ચિ ને સપૂર્ણ બનાવવા હેમાચાર્યે ઠેઠ સુધી તેમા વધારા કર્યા છે એ વધારાઓને 'શેષાખ્યનામમાલા' તરીકે બોટનિક અને રશુ નામના વિદ્વાનોએ પૂરવણી તરીકે પોતાની 'અભિધાનચિંતામણિ'ની આવૃત્તિમા આપ્યા છે યશોવિજયગ્રથમાળાની ભાવનગરની આવૃત્તિમા વિવૃતિમા જ તે બધાને સમાવી દઈ તેનો અકારાદિક્રમનો કોશ પરિશિષ્ટ રૂપે જુદો આપ્યો છે

અ ચિ નો શબ્દશાસ્ત્રમા ઘણો ઉપયોગ છ નીચે કેટલાક શબ્દો નોધવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દો પણ સસ્કૃતમા કેવી રીતે જાણે અજાણ્યે જતા રહેતા તે માલમ પડી આવે છે અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓ માટે તેનો અભ્યાસ અત્યત હિતાવહ છે

૩ ૬૨ पोलिका ગૃ પોળી

૩ ૬૪ (શેષ) नादका उडुकश्च । ગૂ લાડુ

૩ ૧૧૮ खोन्खारौ तु गवक । ગૃ ખોડો

૩ ૧૭૫ मध्यमा दिक्करी । ગૂ દીકરી

૩ ૧૮૭ चुन्दी=ગણિકા વિવૃતિમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે કેટલાકને અભિપ્રાયે આ શબ્દ દેશ્ય છે

---

૭ મો દ દેસાઈ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ ૩ પ્ર ૭ ફ ૪૪૨ પાન ૩૦૮ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ 'સ્યાદ્વાદ વિજ્ઞાનમૂર્તિ કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાનશ્રી હેમચદ્રાચાર્ય' અ ચિ નુ શ્લોક પ્રમાણ વિવૃતિ સહિત ૧૦૦૦૦ શ્લોકનુ ગણાવે છે

૩. ૨૦૪. गम સાથે જ गरम શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. ૨૨૦. वप्रा तु जाप्र । વિવૃતિની નીચે આપેલા 'શેષ' ના શ્લોકમાં वप्प (=वप्र)=બાપ આપેલું છે. સરખાવો ધાતુ-પારાયણ ૧ ૯૯૫

૩ ૨૦૯ करोटि शिरमोऽस्थनि । ગૃ કરોડ (પીઠની)

૩ ૩૩૩ दुकूल ની સાથેસાથે જ दुगूल=રેશમી વસ્ત્ર

૩ ૩૩૮ चोल, ૩ ૩૩૧ चोगा= ગૃ ચોળી

૩ ૩૫૩ सर्नौ कन्दुकगेन्दुकौ । कन्दुक, गेन्दुक=દડો, ગેદો

૩ ૩૯૭ हेरिको गूढपुरुष । ગૃ. હેરુ

૩ ૪૪૬ तरवारि=असि । ગૃ, તરવાર

૩ ૪૪૮ क्षुरी छुरी छुपाणिका । વિવૃતિ छुरति छिनत्ति । ગૃ છરી

૩ ૪૪૯ द्रुघणा घन । વિવૃતિ हन्यतेऽनेनेति ગૃ ઘણ

૩ ૫૪૧ तरीतरण्यौ वेडा । ગૃ. બેડો–વહાણ.

૩. ૫૯૮. माला भिल्ल किराताश्च ।–ભીલ વગેરે લોકોના નામ સરખાવો ભિલ્લભાવ=ભિન્નભાવ

૪. ૧૯ जङ्गलो निर्जल । ગૃ. જંગલ

૪ ૨૯. पाटस्तु तदर्थे स्यात् । વિવૃતિ तस्य मानस्यार्धे पाट्यति । ગૃ પાડો = ફળીયુ,

૪ ૩૯ कोट्टुर्गे पुन गमे । ગૃ કોટ

૩ ૫૧ सुरगा तु सन्धिला स्याद् गूढमार्गो भुवोऽन्तरे । ગૃ સુરંગ

૪ ૭૮ निश्रेणी त्वधिरोहणी । ગૂ. નીસરણી

૪ ૮૧ पेटा स्यान्मञ्जूषा । ગૂ. પેટી, પેટો, પેટારો

૪ ૮૪ चालनी तितउ । ગૂ. ચાળણી

૪ ૧૧૩ पित्तलारे । વિવૃત્તિમા નોધ લેવામા આવી કે કે વાચસ્પતિના અભિપ્રાયે 'पित्तल' નપુસ લિંગમા છે ગૂ પિત્તળ

૪ ૧૧૪ रीगी रीरी च रीतिश्च पीतलोह सुलोहकम् । પ્રાચીન ગૂ. રીરી–હલકી ધાતુ, કાંસુ

૪ ૧૫૪ प्रणाली जलमार्ग च । ગૂ. પરનાળ

૪ ૧૮૭ त्वचि छल्ली । ગૂ. છાલ

૪ ૩૬૭ छछुन्दरी गन्धमुष्यम् । ગૂ. છછુન્દર

૬ ૭૧ मलिन कच्चर म्लानम् । ગૂ કચરો હેમચદ્રે उणादिसूत्र (સૂ ૧૫૫) મા कच्चार શબ્દ નોધ્યો છે અમર ૨૧ ૫૫ कर्चर ની નોધ પે છે

ઉપરના શબ્દો ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે આ ચિ નો અભ્યાસ અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના અભ્યાસ માટે અત્યત આવશ્યક છે

આ ચિ નુ પુનર્નિરીક્ષણ હેમચદ્રાચાર્યે અને તેમની વિદ્વન્મડલીએ કરેલુ, અને તેના પરિણામે 'શેષાખ્યનામમાલા' આ ચિ ની પુરવણી તરીકે તૈયાર કરવામા આવી આ પરિશિષ્ટમા દેવાધિદેવકાડ શ્લોક ૧ , દેવકાડ શ્લોક ૮૯, મર્ત્યકાડ શ્લોક ૬૩ , તિર્યક્કાડ શ્લો. ૪૧ [પૃથ્વીકાય શ્લો ૮ +જલકાય શ્લો ૫ +અગ્નિકાય શ્લો ૨ + વાયુકાય શ્લો ૨ + વનસ્પતિકાય શ્લો ૧૬+બાકીના શ્લો

૨૩] નાગકાડ શ્લો ૨, સામાન્ય કાડ શ્લો ૮ આ પ્રમાણે કુલ શ્લોક ૨૦૪ નુ પરિશિષ્ટ રચનામા આવ્યુ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે બોટલીક અને રથુ નામના જર્મન વિદ્વાનોએ અ ચિ ની સાથે તેનુ સપાદન કર્યું હતુ અત્યારે તો એ સપાદન દુર્લભ છે કાવ્યમાલાના સપાદક–પડિત શિવદત્ત અને કાશીનાથે અભિધાનસગ્રહ નામે ગ્રથમા હેમચદ્રના બધા ય પ્રાપ્ત સસ્કૃત કોશોનુ સપાદન કર્યું છે તેમા સાતમા કોશ તરીકે પા ૧–૮ મા अभिधानचिंतामणि परिशिष्ट તરીકે આ 'શેષ' કોશ આપવામા આવ્યો છે એ 'અભિધાનસગ્રહ' પણ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે

સસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનોમા અ ચિ નો પ્રચાર સારા પ્રમાણમા હતો અ ચિ ના વધારાના બીજા પરિશિષ્ટ તરીકે જિનદેવ નામે મુનિએ अभिधानचिंतामणिशिलोञ्छ નામે વધારો કર્યો હતો આ ગ્રથમા કુલ ૧૪૦ શ્લોક છે આરભનો શ્લોક अर्हं बीजनमस्कृत्य गुरुणामुपदेशत । श्रीहेमनाममाला-शिलोञ्छ क्रियते मया ॥ અતનો શ્લોક वैक्रमेऽब्दे निधिस्विन्दुमिते ? रावायपञ्चमी । अन्वोऽय निममे श्रीमज्जिनदेवमुनीश्वर ॥ આ અત્ય શ્લોકમા કર્તાએ રચનાનો સવત્સર આપ્યો છે–પરતુ તે સ્પષ્ટ સમજી શકાતો નથી 'અભિધાનસગ્રહ' અગીઆરમા કોશ તરીકે કોશ–સગ્રહમા પા ૧–૫ મા તે આપવામા આવેલો છે

૨ અનેકાર્થસંગ્રહ

'अनेकार्थसग्रह' એ અ ચિ કોશથી જુદા પ્રકારનો કોશ છે તેની રચના અ ચિ પછી થયેલી છે–એ હકીકત

તે ગ્રંથના આદિ શ્લોક ઉપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રથમ ચાર શ્લોકમા નમસ્કાર અને ગ્રંથની યોજના વિષે કહેવામા આવ્યુ છે

"અર્હંતોનુ ધ્યાન ધરીને, એક અર્થ સહિત શબ્દોના સમૂહના સગ્રહને (=અ ચિ ને) જેણે રચ્યો છે એવો હુ એક સ્વરથી આરભી ૭ સ્વરના શબ્દોના કાડ સુધી, અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો સગ્રહ રચુ છુ (૧)

'અહીં—આ ગ્રથમા—આરભમા અમારાદિ ક્રમથી અને અતે ક-વગેરેના ક્રમથી યોજના કરવામા આવી છે, પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય વચન (એટલે કે જે શબ્દના અનેક અર્થ આપવામા આવ્યા છે તે શબ્દ) અને પછીથી અનેક અર્થો આપવામા આવ્યા છે (૨)

"જ્યા એક રૂઢ અર્થ છે ત્યા યૌગિક (વ્યુત્પત્તિજન્ય) શબ્દ આપવામા આવ્યો છે, પણ તેના અનેક અર્થ રૂઢ થયા હોય તો યૌગિક અર્થ આપવામા આવે અથવા તો ન પણ આપવામા આવે (૩)

'પદોને છૂટા પાડીને જે જુદો અર્થ આમા સિદ્ધ થાય છે તે અહી બતાવવામા નહિ આવે કારણ કે તેમ કરીએ તો અર્થનો કાંઇ આરો જ ન આવે "૮

---

૮ અનેકાર્થસગ્રહ આદિ શ્લોક ૧-૪

ध्यात्वाहत कृतैकार्थश्लोकसंदोहसग्रह
एकस्वरादिपदकाण्डा कुर्वेऽनेकार्थसग्रहम् ॥१॥

અનેકાર્થસંગ્રહમાં વસ્તુવિભાગ અને શ્લોકસંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે –

કાંડ	કાંડ–નામ	શ્લોક–સંખ્યા	ટિપ્પણ
૧	एकस्वरकाण्ड	१६	
૨	द्विस्वरकाण्ड	५९१	
૩	त्रिस्वरकाण्ड	७६६	
૪	चतुःस्वरकाण्ड	३४३	

अकारादिक्रमेणादावत्र कादिक्रमोऽन्ततः
उद्दश्यवचनं पूर्वं पश्चादर्थप्रकाशनम् ॥२॥
यत्रैक एव रूढोऽर्थो यौगिकस्तत्र दर्श्यते
अनेकस्मिंस्तु रूढेऽर्थे यौगिकः प्रोच्यते न वा ॥३॥
पदानां भङ्क्तो योऽस्मिन्ननेकोऽथ प्रकाश्यते
प्रदर्शनीयो नैवासौ तस्यानन्त्यप्रसङ्गतः ॥४॥

અનેકાર્થને અંતે અવ્યયોનો વિભાગ આપવામાં આવ્યો છે अथाव्ययानि वक्ष्यन्ते प्राग्वदत्र स्वरक्रमात् છે, અને આ અવ્યયવિભાગને છેડે इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितेऽनेकार्थसंग्रहेऽनेकार्थशेषः । આ અવ્યયવિભાગ અનેકાર્થશેષ તરીકે અ થિ ના શેષની માફક જ પછીથી મૂકવામાં આવ્યો હોય

૫	पञ्चस्वरकाण्ड	૪૮	
૬.	षट्स्वरकाण्ड	૫	અનેકાર્થના શ્લોક ૧માં કહ્યા પ્રમાણે અહીં ષટ્કાંડી પૂરી થાય છે
		૧૭૬૯	
૭	अव्ययकाण्ड	૬૦	આ કાંડ 'અનેકાર્થશેષ' તરીકે ઉમેરવામા આવ્યો છે અભિધાનચિંતામણિમા પણ 'શેષ' ઉમેરવામાં આવ્યો હતો તે આપણે પૂર્વે જોયુ છે
	કુલશ્લોક સખ્યા	૧૮૨૯	

અભિધાનચિતામણિમા એક અર્થના અનેક શબ્દોનો કોશ આપવામા આવ્યો છે, જ્યારે અનેકાર્થસગ્રહમા એક શબ્દના અનેક અર્થોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે દા ત को ब्रह्मण्यात्मनि रवौ मयूरेऽग्नौ यमेऽनिले । 'क' ના અર્થ બ્રહ્મા, આત્મા રવિ, મયૂર અગ્નિ, યમ અને વાયુ થાય છે આ દૃષ્ટિએ અનેકાર્થસગ્રહ અને અભિધાનચિન્તામણિ એ બન્ને કોશ એક બીજાના પૂરક છે

અ ચિ ઉપર નોધ કરતા એમ બતાવવામા આવ્યુ હતુ કે તે કોશ ગૂજરાતી અને અન્ય અર્વાચીન ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર પ્રકાશ નાખે છે તે જ પ્રમાણે અનેકાર્થસગ્રહ પણ ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓના શબ્દશાસ્ત્રના અભ્યાસમા અત્યન્ત ઉપયોગી ગ્રથ છે આ સબધે નીચેના થોડા ઉદાહરણો જ પૂરતા થશે.

અ.સ. ૨.૩૧. टङ्क – जङ्घा ગૃ ટાગો
અ.સ. ૨.૩૮૦ हृज – हृद्य ગૃ હેજ – હેત
અ.સ. ૨.૪૭૨ रात – निम्न भगडी रागी – नीचे
અ.સ. ૩.૬૨ पुलाक – भक्तसिक्थ ગૃ. પુલાવ
અ.સ. ૩.૯૭ सरक – मद्य ગૃ સિરકો
અ.સ. ૩.૨૦૨ निश्रेणि – अधिरोहिणी ગૃ. નીસરણી

ઉપરના અને બીજા કેટલાય શબ્દો અ.સ. મા દૃષ્ટિગોચર થાય છે અ.સ. નો એ દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો ઘટે છે

અ.સ. ના ઉપર अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी નામે એક ટીકા ઉપલબ્ધ થાય છે ટીકાના નામનો ઉલ્લેખ ટીકાની પ્રસ્તાવના શ્લોક ૧ મા પણ કરવામા આવ્યો છે[9] પ્રથમ કાડને છેડે નીચે પ્રમાણે પુષ્પિકા છે

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामनेकार्थकैरवाकरकौमुदीत्यभिधानाना स्वोपज्ञानेकार्थसग्रहटीकायामेकस्वरसग्रहकाण्ड प्रथम समाप्त ।

આ ઉપરથી ટી । હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતે લખી હોય એમ પ્રતીત થાય છે પરતુ બીજા કાડની ટીકાને અન્તે કેટલાક પુષ્પિકાશ્લોક છે–તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ આ ટીકા લખી પોતાના ગુરુના નામ ઉપર ચઢાવી હતી[10]

૯ અ.સ. આદિશ્લોક ૧

परमात्मानमानम्य शिशेनेकार्थसग्रहे
वक्ष्ये नाकामनेकार्थकैरवाकरकौमुदीम् ॥१॥

૧૦ અ.સ. દ્વિતીયકાડની ટીકાને છેડે નીચેના શ્લોકો દૃષ્ટિગોચર થાય છે

આ ટીકાની રચનામા સહાયભૂત બનેલા કોશોનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવના શ્લોક ૨–૩ મા કરવામા આવ્યો છે

विश्वप्रकाशशाश्वतरभसामरसिंहमङ्खहुग्गानाम्
व्याडिधनपालभागुरिवाचस्पतियादवादीनाम् ॥
शास्त्राणि वीक्ष्य शतशो धन्वन्तरिनिर्मित निघण्टु च
लिङ्गानुशासनानि च क्रियतेऽनेकार्थटीकेयम् ॥

આ જ કોશોનો ઉપયોગ હેમચન્દ્રાચાર્યે કરેલો હોવો જોઇએ. વ્યાડિ, ધનપાલ વગેરેનો ઉલ્લેખ અ ચિં ની સ્વોપજ્ઞ ટીકાના પ્રસ્તાવનાશ્લોકોમા હેમચન્દ્રાચાર્યે કર્યો છે. પ્રસ્તાવનાના બીજા શ્લોકોમા ટીકાની યોજનાનો ઇસારો કર્યો છે

પોતાની ટીકાની યોજના સબધે આ પ્રસ્તાવનાશ્લોક ૮ નીચે પ્રમાણે છે

श्रीहेमसूरिशिष्येण श्रीमन्महेन्द्रसूरिणा
भक्तिनिष्ठेन टीकैषा तन्नाम्नैव प्रतिष्ठिता ॥१॥

सम्यग्ज्ञाननिधेर्गुणैरनवधेः श्रीहेमचन्द्रप्रभो
ग्रन्थे व्याकृतिकौशलं विलसति क्वास्मादृशां तादृशम् ।
व्याख्यामः स्म तथापि तं पुनरिदं नाश्चर्यमन्तर्मन-
स्तस्यास्त्यमपि स्थितस्य हि वयं व्याख्यामनुब्रूमहे ॥२॥

यल्लक्ष्यं स्मृतिगोचरं समभवद् दृष्टं न शास्त्रान्तरे
तत्सर्वं समदर्शि किंतु कतिचिल्लो दृष्टलक्ष्या क्वचित् ।
अभ्यूह्य स्वयमेव तेषु सुधियः शब्देषु लक्ष्यं बुधै
यस्मात्सम्प्रति तुच्छमस्मरधिया ज्ञानं कृतं सर्वतः ॥३॥

व्युत्पत्तिलिङ्गनिर्णीतिर्विप्रमार्थप्रकाशनम् ।
प्रायेण दृष्टान्तो लक्ष्यमत्र चतुष्टयम् ॥[११]

આ સં ની એક આવૃત્તિ મને પ્રાપ્ત થયેલી છે તેના ઉપર આધાર રાખી ઉપરનું બ્યાન આપવા યત્ન કરવામાં આવ્યો છે

૩. નિઘંટુશેષ

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે વનસ્પતિઓનો પણ કોશ બનાવ્યો છે તેને નિઘંટુશેષ નામ આપવામાં આવ્યું છે 'અભિધાનસંગ્રહ' (સં ૫ શિવદત્ત અને કાશીનાથ) માં કોશ ૬ તરીકે તે સંપાદિત કરવામાં આવ્યો છે આ ગ્રન્થનો પ્રથમ શ્લોક

विहितैकार्थनानार्थदेश्यशब्दसमुच्चय
निघण्टुशेषं वक्ष्येऽहं नत्वाऽर्हत्पादपङ्कजम् ॥

"એકાર્થકોશ (=અભિધાનચિંતામણિ), નાનાર્થકોશ (=અનેકાર્થસંગ્રહ) અને દેશ્યશબ્દનો સમુચ્ચય (=દેશીનામમાલા) ની રચના કર્યા પછી-અર્હંતના પાદપંકજને નમસ્કાર કરી હું નિઘંટુશેષ બોલીશ"

આ શ્લોક બતાવે છે કે નિઘંટુશેષની રચના કોશરચના પ્રવૃત્તિનું છેલ્લું ફળ છે 'निघण्टु' શબ્દ અત્યંત પ્રાચીન છે યાસ્કે વૈદિક શબ્દસંગ્રહ 'निघण्टु' ઉપર ટીકા કરી તે નિરુક્ત નિરુક્તકાર યાસ્ક આ પ્રમાણે કહે છે

॥ हरि ॐ ॥ समाम्नाय समाम्नात । स व्याख्यातव्य । तमिम समाम्नाय निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टव कस्मान्निगमा इमे

૧૧. મહેન્દ્રસૂરિએ ટીકામાં શબ્દનો પ્રયોગ બતાવવા માટે જ્યાં જ્યાં પ્રયુક્ત દૃષ્ટાન્તો મળ્યાં ત્યાં ત્યાં આપ્યાં છે, પ્રો ઝચારીએ અવતરણોના ગ્રન્થસ્થાનોની સૂચિ આપી છે

भवन्ति। छन्दोभ्य समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता । ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः । अपि वा आहननादेव स्यु समाहता भवन्ति । यद्वा समाहृता भवन्ति ॥[12]

વૈદિક શબ્દોના સમૂહને આ પ્રમાણે નિઘણ્ટુ નામ આપવામા આવતુ, તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિના નામોના સગ્રહને પણ નિઘટુ નામ આપવાનો ચાલ થયો પ્રાચીન હતો ધન્વન્ત રિનિઘટુ-શબ્દકોશનિઘટુ-સરસ્વતીનિઘટુ-હનુમાન્નિઘટુ વગેરે ગ્રથો અત્યારે દુષ્પ્રાપ છે, પરતુ પૂર્વે પ્રચલિત હતા કદાચ ધન્વતરિનિઘટુ હેમચદ્રની સામે આ ગ્રથની રચના કરતી વખતે હોય અનેકાર્થસગ્રહની ટીકામા કહેવાયુ છે

शास्त्राणि वीक्ष्य शतशो धन्वन्तरिनिर्मित निघण्टु च
लिङ्गानुशासनानि च क्रियतेऽनेकार्थटीकेयम् ॥

અનેકાર્થસગ્રહની ટીકા શ્રીહેમચદ્રાચાર્યના શિષ્ય શ્રી મહેન્દ્રસૂરિએ રચી હતી તેમની સમક્ષ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યનો પુસ્તકસગ્રહ હતો, અને ધન્વતરિના નિઘટુગ્રથનો ઉલ્લેખ તેનુ મહત્ત્વ બતાવે છે.

નિઘટુશેષના ૭ કાડ છપાયેલા મળે છે તેની સૂચિ નીચે પ્રમાણે છે

કાડસખ્યા	કાડપ્રકાર	શ્લોકસંખ્યા
કાડ ૧	वृक्षकाण्ड	શ્લો ૧૮૧
કાડ ૨	गुल्मकाण्ड	શ્લો ૧૦૫
કાડ ૩	लताकाण्ड	શ્લો ૪૪

૧૨ યાસ્ક નિરુક્ત અ. ૧ ખડ ૧. સૂત્ર ૧-૭.

કાંડ : ૪ :	शाककाण्डः	શ્લો. ૩૪
કાંડ : ૫ :	तृणकाण्डः	શ્લો. ૧૭
કાંડ : ૬ :	धान्यकाण्डः	શ્લો. ૧૫

કુલ શ્લોક સંખ્યા ૩૯૬

આ ગ્રંથ એક પ્રકારનો વનસ્પતિકોશ (Botanical Dictionary) છે અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

નિઘંટુગ્રંથો સંબંધી ડૉ. બ્યુલ્હર નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે—"નિઘંટુ અથવા નિઘંટુશેષ સંબંધી પણ કાંઈ વક્તવ્ય કરવું જોઈએ. એ ગ્રંથ એટલો સુપરિચિત થયેલો નથી. જૈન પંડિતોના સાંપ્રદાયિક કથન પ્રમાણે હેમચંદ્રે નિઘંટુ નામના ૭ ગ્રંથો લખ્યા છે;[૧૩] પરંતુ અત્યારસુધી તેમાંના ત્રણનો પત્તો લાગ્યો છે. એમાંના બે વનસ્પતિઓના નામની ટૂંકી નોંધો આપે છે. પુરાણા ધન્વંતરિ નિઘંટુ અને રત્નપરીક્ષામાંથી આ ગ્રંથોનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હોય તો એ ન બનવાજોગ નથી."[૧૪] અ. ચિ. કાં. ૪ શ્લો. ૨૬૭ની સ્વોપજ્ઞવિવૃત્તિમાં નિઘંટુનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે : पिप्पलादिवृक्षजातीनां तु नामशेषोऽस्मदुपज्ञनिघण्टोरवसेयः । પ્ર. ચ. શૃંગ ૧૨ શ્લો. ૮૩૭માં આ કોશનો ઉલ્લેખ છે : एकार्थानेकार्था देश्या निघण्टव इति च चत्वारः। विहिताश्च नामकोशाः शुचिकवितानटयुपाध्यायाः ॥ આ પ્રમાણે પ્ર. ચ. ને મતે પણ હેમા-

૧૩. પ્રો. બ્યુલ્હરનો આ ઉલ્લેખ નિઘંટુશેષના છ કાંડોને ઉલ્લેખીને હોય એ યથાર્થ છે.

૧૪. Buhler's Life of Hemacandracarya : P. 37.

ચાર્યે ચાર કોશ રચ્યા ૧ અભિધાનચિંતામણિ, ૨ અનેકાર્થસંગ્રહ, ૩ દેશીનામમાલા અને ૪ નિઘંટુઓ

ગ્રથને નિઘંટુશેષ નામ આપવાનુ કારણ એ જ છે કે વનસ્પતિના શાસ્ત્રીય નામો સસ્કૃતનામમાલા-અ ચિ મા સકલિત કરી ન દેતા તેને વાચકોની સગવડ અર્થે જુદા ગણ્યા કેટલાક શબ્દો અ ચિની રચના કરતા તેમા રહી ગયેલા એ પરિશિષ્ટ રૂપે 'શેષ' નામમાલા તરીકે મૂકવામા આવ્યા તેવી રીતે આ નિઘંટુશેષ અથવા-નિઘંટુ-પરિશિષ્ટ તરીકે વનસ્પતિકોશની રચના હાથ ધરવામા આવી

નિઘંટુશેષની હાથપ્રતો માટે પ્રો બ્યુલ્હર નોંધ નીચે પ્રમાણે કરે છે 'As regards the Fragments found, see my Report of the Search of Sanskrit Mss 1874/75 pp 6 and the List of the Elphinstone College Collection 1866/68 under Koshr There is a copy of the Nighantu-S'eshr, Dhanya-Kanda, in the Deccan College Collection 1875/77 No 735"[१५] ૫ શિવદત્ત અને કાશીનાથ, નિઘંટુકોશની હાથપ્રતના સ્થાન માટે 'पुण्यपत्तनस्थपुस्तकालयत' એ પ્રમાણે નોંધ લે છે

આ પ્રમાણે ત્રણ કોશની રચના કરી સસ્કૃત શબ્દશાસ્ત્રને શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે મડિત કર્યું પાછળના અનેક ટીકાકારોએ હેમચદ્રાચાર્યના કોશોના પ્રમાણો ટાકયા છે હેમચદ્રાચાર્યે સક

૧૫ Buhler's Life of Hemacandracarya P 91 Note 74

લનની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. ધન્વન્તરિ, વ્યાડિ કે ધનપાલના કોશો કાલક્રમે નષ્ટ થયા છે. પરંતુ હેમચન્દ્રાચાર્યે આ સર્વ ગ્રન્થોનુ દોહન કરી પોતાના કોશોની રચના કરી અને એમના કોશ–ગ્રન્થો અત્યારે આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે. એક મહાન ગુજરાતી તરીકે હેમચન્દ્રાચાર્યનું જીવનકાર્ય ગૂજરાતને સારસ્વતમંડિત કરવાનુ હતુ ગૂર્જરવિદ્વાનો ગૂજરાતની વિદ્વત્તાથી રચાયેલા ગ્રન્થોનું પરિશીલન કરે–એ હેમચંદ્રાચાર્યની અભિલાષા હતી આથી વ્યાકરણની માફક જ કોશગ્રંથોની રચના કરી હેમચંદ્રાચાર્યે ગૂજરાતની લોકોત્તર સેવા કરી છે

૪

સંસ્કૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય

દ્વયાશ્રય-કાવ્યની રચના સ્વોપજ્ઞ શબ્દાનુશાસનને દૃષ્ટાંતપુરઃસર સમજાવવા માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી પાણિનિના વ્યાકરણને નિદર્શિત કરવા માટે, ઈ સ સાતમા સૈકામા વલભીમા ધરસેન ચોથાના આશ્રય હેઠળ ભટ્ટિએ રામાયણની કથાને આલેખતુ ભટ્ટિકાવ્ય રચ્યુ હતુ [1] એ જ પ્રમાણે હેમાચાર્યે દ્વયાશ્રયકાવ્યની કલ્પના કરી અને વસ્તુ તરીકે ચૌલુક્ય વંશની કથા લીધી

દ્વયાશ્રયકાવ્યમા વીસ સર્ગ છે તેમા મહાકાવ્યના સઘળા લક્ષણો છે જેવા કે સર્ગબંધ ઋતુવર્ણન, સૃષ્ટિવર્ણન વગેરે સાથે સાથે ચૌલુક્યવંશની જીવનગાથાનો પણ તેમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે વળી સિદ્ધહેમવ્યાકરણના સૂત્રોના નિદર્શન પણ ક્રમશ આ કાવ્યમાથી પ્રાપ્ત થાય છે આ ઉપરથી કેટલાકને મતે–વ્યાકરણના સૂત્રોના દાખલારૂપ અને ચૌલુક્યવંશના કીર્તનરૂપ–એમ બે બાબતોથી યુક્ત આ કાવ્ય હોઈ તેને દ્વયાશ્રયકાવ્ય એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે કેટલાકને મતે–

---

[1] હેમસમીક્ષા પાન ૯ પાદનોંધ ૭

મહાકાવ્યલક્ષણ અને શબ્દલક્ષણ—એમ બે બાબતો આ કાવ્યમાં ગ્રથિત કરી દેવામાં આવી છે તેથી તે દ્વયાશ્રયકાવ્યના નામથી વિખ્યાત છે.[2] શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના શબ્દાનુશાસનના દરેક

---

2. દ્વયાશ્રયકાવ્ય : ૧ : ૨ : અભયતિલકગણીની ટીકા : शब्दानुशासनेन प्रधानोपाध्यायेनेव सर्वेऽपि शब्दाः शिष्या इव सम्यग् व्युत्पादिता अपि यावन् महाकाव्ये लोकव्यवहार इव न व्यापारितास्तावत्समयाऽन्यत्र व्यावहारिकेऽर्थे प्रयुज्यमानानाभिप्रायसिद्धिभाजो भवन्ति—इति ते यस्मिन्नर्थे यथा प्रयुज्यन्ते तथा दिङ्मात्रेण दर्शनार्थं तथा सुसिद्धशब्दसदर्भपुष्पोत्करसमृतादस्माद्व्याकरणात्पुष्पकरण्डादिवोद्धृत्यैतत्प्रयोगप्रसूनकरः काव्यदाम्नि गुम्फितः सुमतिभिरपि सुखेन ग्राह्यो भवति—इत्येतदर्थमेतच्छब्दानुशासनविशेषहेतुश्रीसिद्धचक्रवर्तिश्रीजयसिंहदेववंशावदातवर्णनाय च द्व्याश्रयं शब्दानुशासनप्रयोगसंग्रहस्वरूपतया सर्वकाव्यलक्षणलक्षितकथाप्रबन्धस्वरूपतया च यथार्थाभिधानं महाकाव्यं चिकीर्षन्तः ४०........

એજ રીતે પ્ર. ચ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ : શ્લો. ૮૩૬.

लक्षणसाहित्यगुणं विदधे च द्व्याश्रयं महाकाव्यम् ।

ઉપરનાં પ્રમાણોમાંથી એમ ફલિત થાય છે કે હેમાચાર્યે વ્યાકરણનાં લક્ષણ અને મહાકાવ્યનાં લક્ષણનો યોગ સાધી દ્વયાશ્રયકાવ્યની રચના કરી. પરંતુ દ્વયાશ્રય : સર્ગ. ૧ : શ્લોક. ૨.

लोकात्सालातुरीयादेः शब्दसिद्धिरिवानघा
चौलुक्यवंशाज्जयति नयधर्मव्यवस्थितिः ॥

આ શ્લોકમાં ધ્વનિ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને ચૌલુક્યવંશકીર્તિનો છે. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનો અભિપ્રાય : દ્વયાશ્રયભાષાંતર.

પાદને છેડે ચૌલુક્યવંશકીર્તનની પ્રશસ્તિ લખી છે³ એ વ્ય વિચારનો કાવ્ય માગૃતે જાણે આ વિસ્તાર હોય તેમ લાગે છે છેવટનો ભાગ કુમારપાલ ગજ્ન થાય છે ત્યા સુધી આવે છે કુમારપાલના આલેખનમા સર્ગ ૧૬–૨૦ જેટલો ભાગ લેવામા આવ્યો છે. દ્વયાશ્રયકાવ્યનો આરંભ શબ્દાનુશાસન પૂરુ થયા પછી તરત જ કરવામા આવ્યો હોય તે અસભવિત નથી

પ્રસ્તાવના પા ૩૦ "દ્વયાશ્રય શબ્દનો અર્થ બે આશ્રય એટલે આધાર એટલો જ થાય છે, ને વ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ એ આધાર જેને રચવામા લીધેલા તેવો ગ્રન્થ તે દ્વયાશ્રય"

આજ મુદ્દા ઉપર પ્રો વિંટર્નીટ્ઝે તદ્દન ભ્રાન્તિમૂલક વિચાર નોંધ્યો છે જુઓ Buhler's Life of Hemacandracarya Foreword by Prof Winternitz P. xiii 'As a poet, as a historian in some way, and as a grammarian, Hemacandra proved himself in the one epic poem Kumarapala-Carita, also known as Dvyasraya-kavya, because it is written in two languages, Sanskrit & Prakrit The poem describes the history of Calukyas of Anhilawada and more especially of Kumarapala, the author's great patron, but at the same time it is intended to illustrate the rules of his own Sanskrit and Prakrit grammars"

વિચારશીલ વાચક ઉપરના વિધાનની ભ્રાન્તિમૂલકતા જોઈ શકશે

3 સિદ્ધહેમના પ્રત્યેક પાદની પ્રશસ્તિરૂપ પાત્રીસેય શ્લોકો અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત Buhler's Life of Hemacandracarya (Singhi Series) P. 73–80 ઉપર આપવામા આવેલા છે

કદાચ સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી પણ તેમણે આ કાવ્યનો આરંભ કર્યો હોય અને સિદ્ધરાજની જીવનગાથા સુધીનો ભાગ, સર્ગ ૧૪ સુધીનો ભાગ, તેમણે સિદ્ધરાજના જીવનકાલ સુધીમાં-વિ સં ૧૧૯૯ સુધીમાં પૂરો કર્યો હોય આ માનવા માટે એક વધારે તો કારણ એ મળે છે કે પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય કુમારપાલના ચરિતને જ કેવળ આલેખે છે, અને તે એક સ્વતંત્ર પ્રાકૃત મહાકાવ્ય તરીકે રચાયું છે

દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય ચૌલુક્યકુલદીપક સિદ્ધરાજના પ્રિય સદસ્ય અને કુમારપાલના ધર્મગુરુ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યને હાથે લખાયેલું છે એ કારણે એક સમકાલીન ઇતિહાસાલેખન તરીકે, ગૂજરાતના સુવર્ણયુગના ગૌરવરતા કાવ્ય તરીકે દ્વયાશ્રય-મહાકાવ્યનું મૂલ્ય બહુ જ છે તત્કાલીન સમાજના અનેક તત્ત્વો તેમાં ઓતપ્રોત છે-તેથી સામાજિક ઇતિહાસ જાણવા માટે આ મહાકાવ્ય અત્યંત મહત્ત્વનું છે [૪] પરંતુ આવા કાવ્યોમાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલીક ક્ષતિ રહે તે સ્વાભાવિક છે રાજસભામાં ઉત્તમ સ્થાન ભોગવતો, રાજાનો સમકાલીન કવિ પોતાના રાજાની કે તેના કુલની અપકર્ષક બાબતોનો સામાન્ય રીતે ઉલ્લેખ કરતો નથી દાખલા તરીકે, ગઝનીની સોમનાથ ઉપર થયેલી ચઢાઈનો અને મહારનો હેમાચાર્યે બીલકુલ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજની અકૃપા થયેલી, અને તેણે નહિ ઇચ્છેલું કે કુમારપાલ તેનો ઉત્તરાધિકારી થાય આ કારણે કુમારપાલના

---

૪ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી દ્વયાશ્રય કાવ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસ્તાવના પાન ૨૧-૩૧ સામાજિક સ્થિતિ વગેરેનું દ્વયાશ્રયમાંથી સૂચિત થતું તારણ તેમણે આપ્યું છે

વિનાશ માટે સિદ્ધરાજે પ્રયત્નો આદરેલા; અને કુમારપાલને ગૂજરાતની બહાર ભટકવું પડેલું; આ બાબતનો હેમાચાર્યે બીલકુલ ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી કે દૂર દૂરથી સૂચક એવા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કર્યો નથી. અજયપાલના મંત્રી યશઃપાલના મોહરાજપરાજયનાટકમાં કુમારપાલના ભટકવાના ઉલ્લેખો મળે છે એટલે એ ઐતિહાસિક સત્ય તો છે જ.[૫] આ પ્રમાણે વક્તવ્યત્યાગ—Suppressio veri—આ પ્રકારનાં વંશકીર્તન કાવ્યોનુ ઇતિહાસ તરીકે મૂલ્ય પરિમિત કરે છે.

મહાકાવ્ય તરીકે નાયકના ગૌરવને વધારનારા કેટલાક જીવનના બનાવોને કવિ પસંદ કરે છે; અને તે બનાવોને તેજસ્વી બનાવવા માટે કવિ પોતાની શક્તિનું તેજ તેને અર્પે છે. આલંકારિકોએ તેને માટે નિયમો પણ નક્કી કર્યા છે. રુદ્રટ જણાવે છે.

> तत्रोत्पाद्ये पूर्वं सन्नगरीवर्णनं महाकाव्ये
> कुर्वीत तदनु तस्यां नायकवंशप्रशंसां च ॥ ७ ॥
> तत्र त्रिवर्गसक्तं समिद्धशक्तित्रयं च सर्वगुणम् ।
> रक्तसमस्तप्रकृतिं विजिगीषुं नायकं न्यस्येत् ॥ ८ ॥

---

૫. यशःपालकृतमोहराजपराजय.—અંક ૧. શ્લો. ૨૮. (G.O.S. ix) પા ૧૬. કુમારપાલને અનુલક્ષીને બોલાયેલો શ્લોકઃ

> एको यः सकलं कुतूहलितया बभ्राम भूमण्डलं
> प्रीत्या यत्र पतिंवरा समभवत् साम्राज्यलक्ष्मीः स्वयम् ।
> श्रीसिद्धाधिपविप्रयोगविधुरामप्रीणयद् यः प्रजाम्
> कस्यासौ विदितो न गूर्जरपतिश्चौलुक्यवंशध्वजः ॥

निश्चितपरिपाट्यनः सकलं राज्यं च राज्यवृत्तं च
तस्य कदाचिदुपेतं शरदादिं वर्णयेत्समयम् ॥ ९ ॥

स्वार्थं मित्रार्थं वा धर्मादि साधयिष्यतस्तस्य
कुल्यादिष्वन्यतमं प्रतिपक्षं वर्णयेद्गुणिनम् ॥ १० ॥

स्वचरात्तद्दूताद्वा कुतोऽपि वा शृण्वतोऽरिकार्याणि
कुर्वीत सदसि राज्ञां क्षोभं क्रोधेद्धचित्तगिरम् ॥ ११ ॥

सम्मन्त्र्य सह सचिवैर्निश्चित्य च दण्डसाध्यतां शत्रोः
तं दापयेत्प्रयाणं दूतं वा प्रेषयेन्मुखरम् ॥ १२ ॥

अथ नायकप्रयाणे नागरिकाक्षोभजनपदाद्रिनदीः
अटवीकाननसरसीमरुजलधिद्वीपभुवनानि ॥ १३ ॥

स्कन्धावारनिवेशं क्रीडां यूनां यथायथं तेषु
रव्यस्तमयं तेनां सतमस्तमयोदयं शशिनः ॥ १४ ॥

रजनीं च तत्र यूनां समाजसङ्गीतपानशृङ्गारान्
इति वर्णयेत्प्रसङ्गात्कथां च भूयो निबध्नीयात् ॥ १५ ॥

प्रतिनायकमपि तद्वत्तदभिमुखममृष्यमाणमायान्तम्
अभिदध्यात्कार्यवशान्नगरीरोधस्थितं वापि ॥ १६ ॥

योद्धव्यं प्रातरिति प्रवन्यमधुपीतिर्निशि कलत्रेभ्यः
स्ववधं विशङ्कमानान्सन्देशान्दापयेत्सुभटान् ॥ १७ ॥

सन्नह्य कृताव्यूहं सविस्मयं युध्यमानयोरुभयोः
कृच्छ्रेण साधु कुर्यादभ्युदयं नायकस्यान्ते ॥ १८ ॥[6]

---

૬. रुद्रट–काव्यालङ्कार (કાવ્યમાલા સીરીઝ) અધ્યાય : ૧૬. શ્લો. ૭—૧૮.

આ મહાકાવ્યના સમય (Convention)ના ચોકઠામાં કવિએ નાયકની કારકીર્દી ગોઠવવાની હોય છે, વળી નાયકને ઉપરની ગાથા ૮ : માં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉદાત્ત ચીતરવાનો હોય છે—અને ગાથા ૧૮ : માં કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક અને સારી રીતે નાયકનો અન્તે અભ્યુદય આલેખવાનો હોય છે. આ મહાકાવ્યના સમયની નિયંત્રણામાં ઇતિહાસ ચુંથાઈ જાય. મનુષ્ય ગુણ તેમજ દોષવાળો હોય છે, અને બન્નેયનું અવિતથ આલેખન એ ઇતિહાસનો હેતુ હોય છે. દાખલા તરીકે, ચામુંડનું જીવન, જયસિંહના પિતા કર્ણનું જીવન, વળી મૂળરાજનો ગાદી મેળવવાનો પ્રસંગ, વગેરે નાયકની ઉદાત્તતાને હાનિ કરનારા પ્રસંગો હોઈ તેનું આલેખન કવિએ તજી દીધું હોય. મહાકાવ્યના નિયંત્રણને અંગે રાજાઓના સમસ્ત જીવનનું આલેખન—અને સમકાલીન સંજોગોની રાજા ઉપર થતી અસર અને રાજાઓના વ્યક્તિત્વથી સમકાલીન સંજોગો ઉપર થતી અસરનો ફોટો—મહાકાવ્યમાં બરોબર ન થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. કવિનું ધ્યેય મહાકાવ્ય છે. બીજે નંબરે ચૌલુક્ય વંશનું ગુણકીર્તન છે—ઇતિહાસ ખચીત જ નથી. આ કારણથી કાવ્યમાં ઇતિહાસદર્શન આ મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લઈને જ કરવું ઘટે છે.

ઉપર બતાવેલી રુદ્રટની મહાકાવ્ય સંબંધી ગાથાઓમાં વ્યક્ત થતા મહાકાવ્યના સમયને અનુરૂપ દ્વયાશ્રયકાવ્યની રચના છે. પ્રથમ સર્ગમાં અણહિલપુરનું વર્ણન અને નાયક—મૂળરાજનું ઉદાત્ત અને ગૌરવયુક્ત આલેખન કરવામાં આવ્યું છે (સરખાવો રુદ્રટની ગાથા ૭, ૮) સર્ગ બીજામાં સોરઠનો રાજા

આહરિપુ યાત્રાળુઓને પીડા આપે છે–એ વાત સ્વપ્ન મારફતે શંકર તેને જણાવે છે. પ્રભાતનું વર્ણન : જંબક અને જેહુલ સાથે મૂલરાજ મંત્રણા કરે છે; અને દંડથી જ રિપુ સાધ્ય છે એમ નિશ્ચય કરી જાતે જ સેના સજ્જ કરી તે શત્રુ ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરે છે : (સરખાવો રુદ્રટની ગાથા. ૧૧. ૧૨.) પ્રતિનાયક તરીકે આહરિપુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સરખાવો રુદ્રટની ગાથા ૧૬) સર્ગ ત્રીજામાં શરદ્‌-વર્ણન છે. (રુદ્રટની ગાથા ૯) રાજસભા અને સેનાપ્રયાણનું તથા જંબુમાલીને કાંઠે નાખેલા મુકામનુ વર્ણન પણ તેજ સર્ગમાં કરવામાં આવ્યુ છે. (રુદ્રટની ગાથા ૧૩. ૧૪.) ચોથા સર્ગમાં આહરિપુનો દૂત દ્રુણસ આવે છે અને ગર્ભિત રીતે સધિની માગણી કરે છે–પરંતુ મૂલરાજ તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. કચ્છનો રાજા લક્ષરાજ અને સિંધુરાજ તેના સહાયક થઈ આવે છે. આહરિપુ ભાદર નદીને કાંઠે પડાવ નાખે છે (સરખાવો રુદ્રટના ગા. ૧૧). પાંચમા સર્ગમાં યુદ્ધવર્ણન છે. મૂલરાજ લક્ષરાજને મારી નાખે છે; આહરિપુ પકડાય છે–પણ તેની પત્નીઓની વીનવણીથી તેની ટચલી આંગળી કાપી નાખી તે તેને છોડી મૂકે છે. મૂલરાજ પ્રભાસપાટણ જાય છે. શંકરનું પૂજન વગેરે કરી વિજયની ઘોષણાઓ સહિત અણહિલ્લપુરમાં તે પ્રવેશ કરે છે. (રુદ્રટની ગા. ૧૭–૧૮) ઉપરના પાંચ સર્ગના સારમાં, આપણે જોયું કે, મહાકાવ્યના નિયમોને હેમચંદ્રાચાર્યે સસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્યની રચનામાં સારી રીતે અપનાવ્યા છે. આ પ્રમાણે આખાય કાવ્યમાં આ નિયમોનું પાલન બતાવી શકાય.

છઠ્ઠા સર્ગમાં મૂલરાજને ચામુંડ નામે પુત્ર થાય છે. એક

દિવસ મૂલરાજ રાજસભામાં બેઠો છે. દેશદેશના રાજાઓની ભેટો આવે છે. લાટ દેશના રાજા દ્વારપે એક હાથી ભેટ મોકલ્યો છે. ગજશાસ્ત્રનિપુણ ચામુંડ તે હાથીને તપાસી તેને અપલક્ષણવાળો જાહેર કરે છે. ચામુંડ લાટરાજ ઉપર ચઢાઈ કરવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવે છે. મૂલરાજ ચામુંડ સાથે સૈન્યમા જાય છે ખડિઆ ગજાઓ ચામુંડ સાથે હલ્લામા મદદ કરવા માટે જાય છે. લાટસ્ત્રીઓ ગભરાઈ જાય છે. ખડિઆ રાજાઓને ભાગ લેવા દીધા વિના ચામુંડ લાટરાજને હરાવે છે. દુહિણતનયા–સરસ્વતીને કાંઠે મૂલરાજ પોતાના દેહની આહુતિ અગ્નિને આપી દે છે.૭

સર્ગ–સાતમામાં ચામુંડ ગજા થાય છે. તેને વલ્લભરાજ દુર્લભરાજ અને નાગરાજ એમ ત્રણ પરાક્રમી પુત્રો થાય છે. ચામુંડને ગાદીત્યાગ શાથી કરવો પડ્યો–એ કહેવાયું નથી; કારણ કે તેથી કાવ્યના નાયકના ગૌરવની ક્ષતિ થાય. નાયકનો અપકર્ષક દોષ ન આવે તેથી કવિએ ચામુંડના ગાદીત્યાગ ઉપર મૌન સેવ્યુ છે. એ કારણ ટીકાકારે પણ જણાવ્યુ છે.૮ ચામુંડના કહેવાથી

---

૭. દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ. ૬. શ્લો. ૧૦૭

अथ प्राची गत्वा द्रुहिणतनया श्रीस्थलपुरे
वपु स्व हुत्वाग्नौ सुपिहितपिनद्धापरयशा ।
ययौ राजे सूनुर्दिवमनपिनद्धापिहितधी–
र्ग्रहीतु स्वर्गादप्यपरनविधिनावक्ष्यमिव ॥

૮. દ્વયાશ્રયકાવ્ય . સર્ગ. ૭. શ્લો. ૩૧. ઉપર ટીકાકારની નોધ·
चामुण्डराज क्रिलातिकामाद्विकरीभूत सन्भगिन्या वाचिणिदेव्या

વલ્લભે માળવા ઉપર હુમલો કર્યો પણ કોઈક અસાધ્ય વ્યાધિ થવાથી તે પાછો ફર્યો—અને મરણ પામ્યો તેના પછી તેનો ભાઈ દુર્લભરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો મારવાડના રાજા મહેન્દ્રની બહેન દુર્લભદેવીને તેણે સ્વયંવરમા પ્રાપ્ત કરી રાજા મહેન્દ્રે પોતાની નાની બહેન નાગરાજને પરણાવી રસ્તામા વિરોધ કરનાર રાજાઓને હરાવી તેઓ પાટણ પાછા આવ્યા

આઠમા સર્ગમા ભીમ,—દુર્લભરાજ અને નાગરાજના કહેવાથી—ગાદીએ આવે છે તે બહુ જ પરાક્રમી છે તેણે સિધુરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી, સમુદ્ર જેવા પચનદ આગળ તે આવ્યો અને તેના ઉપર પુલ બધાવી તે પાર ગયો સિંધુરાજ સાથે યુદ્ધ કરી તેને કેદ કરી તે પાછો ફર્યો

નવમા સર્ગમા ભીમદેવના સાધિવિગ્રહિક દામોદરની કુનેહથી ચેદિરાજ અને ભીમદેવનુ યુદ્ધ અટક્યુ તે બને વચ્ચે મૈત્રી થઈ ભીમદેવ પોતાના નગરમા પાછો ફર્યો તેને ક્ષેમરાજ અને કર્ણ એમ બે પુત્ર થયા ભીમે આત્મસાધના માટે રાજ્યત્યાગ કર્યો અને ક્ષેમરાજને ગાદી આપવા માડી પણ ક્ષેમરાજે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ એટલે કર્ણ ગાદીએ આવ્યો જયકેશીની કુવરી મયણલ્લાની પ્રતિકૃતિ જોઈ તેને પરણવાની કર્ણે ઈચ્છા કરી મયણલ્લા, તેનો રસાલો અને કીમતી પહેરામણી અણહિલ્લપુર આવી પહોચ્યા તેમને ઉતારો આપી, રાજા રાત્રે

राज्यात् स्वैरविला तत्सुनो वल्लभो राज्य प्रतिष्ठित । આગળ જતા ટીકાકાર નોધ કરે છે एतच्च वर्ण्यत्वेनाधिकृतस्योपनिबध्यमानमनुचित मिति पितामहसान्नाल इत्यनेन सूचितम् ।

તેમની ચર્ચા જોવા ગયો. મયણલ્લાને જોઈ તે પ્રસન્ન થયો બીજે દિવસે તેની સાથે કર્ણનું લગ્ન થયું

દશમા સર્ગમા કર્ણને પુત્ર થતો નથી—તેથી તે અનેક વ્રત, ઉપવાસ વગેરે કરે છે કેવટે લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે અને તેને પુત્રનુ વરદાન આપે છે નવમા અને દશમા સર્ગમા મયણલ્લના અને કર્ણના સબધની અનેક વાતો નાય ના ગૌરવને ક્ષતિ ન આવે તે માટે દબાવી દીધી હોય–એમ સભવે છે કારણ કે એ સબધી અનેક આખ્યાયિકાઓ પ્રબધોમા પ્રચલિત થઈ છે આ સર્ગમા વર્ષાઋતુનુ વર્ણન આપવામા આવેલુ છે

સર્ગ અગીઆરમામા મયણલ્લા પુત્રને જન્મ આપે છે તેનુ વર્ણન છે તે પ્રતાપી પુત્ર થશે, એમ જોશીઓ ભવિષ્યવાણી કહે છે કર્ણે તેને રાજ્ય સોંપી વિરક્તની માફક રહેવા માડયુ દેવપ્રસાદની સભાળ રાખવાની કર્ણે તેને આજ્ઞા કરી પૂર્વજોની રીતિ અનુસરવાનો તેને બોધ આપ્યો કર્ણ સ્વર્ગવાસ પામ્યો દેવપ્રસાદે પણ પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાલને જયસિંહને સોંપી, સરસ્વતીકાઠે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો જયસિંહ ત્રિભુવનપાલને પોતાના સરખો જ ગણી તેની સાથે વ્યવહાર રાખવા લાગ્યો

સર્ગ બારમામા બર્બરકના પરાજયની વાત આવે છે સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોને બર્બરક રજાડતો હતો બ્રાહ્મણોએ સિદ્ધરાજને ફરીયાદ કરી સિદ્ધરાજ પંડે સૈન્ય લઈ તેની સામે ચડયો તેના સૈન્યને એક વાર તો બર્બરકે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યુ પરતુ સિદ્ધરાજ આગળ પડયો એટલે સૈન્ય ભેગુ થઈ

ગયુ. જયસિંહ અને બર્બરક સામસામા આવી ગયા દ્વંદ્વયુદ્ધ થયુ. જયસિંહે બર્બરકને બાધી બદીવાન બનાવ્યો બર્બરકની સ્રી પિંગલિકાની યાચનાથી તેને છૂટો કર્યો. ત્યારથી તે સિદ્ધરાજની નોકરીમા રહ્યો અને બ્રાહ્મણોનો ત્રાસ મટયો

સર્ગ તેરમામા જયસિંહના બીજા પરાક્રમનુ વર્ણન છે રાત્રીએ નગરચર્ચા માટે ફરતો ફરતો તે સરસ્વતીની પેલી પાર ગયો ત્યા તેણે કોઈને બોલતા સાભળ્યુ "તમે કુવામા પડશો તો હુ તમારી પાછળ પડીશ" સિદ્ધરાજને શક ગયો પાસે જતા તેણે એક નાગપુત્રને તેની પત્ની સાથે જોયો 'શુ દુ ખ છે?' એમ પુછતા તેણે કહ્યુ—"હુ પાતાલનિવાસી, વાસુકિનાગના ઇષ્ટ મિત્ર રત્નચૂડનો કનકચૂડ નામે પુત્ર છુ મારા સહાધ્યાયી દમને કહ્યુ 'હુ હેમતમા લવલીલતા લાવી આપુ' મે કહ્યુ-'એમ બને જ કેમ?' એમ કહી મારી પત્નીને મે હોડમા મૂકી હુ હોડ હાર્યો પણ એટલામા મારે કાશ્મીરના નાગ કુડલકના પૂજન માટે કાશ્મીર જવાનુ થયુ વરુણનુ વરદાન પામેલા એ નાગે પાતાલને ડુબાડી દેવા માડ્યુ, એટલે નાગલોકોએ શરત કરી કે પ્રતિવર્ષ એક નાગ તેના પૂજન માટે કાશ્મીર આવશે અહીના કુવામા-ઉસ છે-તે જો શરીરે લગાડાય તો કાશ્મીરમા હિમની ઠડી ન લાગે પણ કુવામા વજ્રમુખી માખો છે-એટલે મારી પત્ની મને જવા દેતી નથી" જયસિંહે તેને ઉસ આણી આપી ધીરજ આપી એ નાના નાગકુમારને બર્બર સાથે તેણે પાતાલ સહિસલામત મોકલી આપ્યો.

ચૌદમા સર્ગમા યોગિનીઓને સિદ્ધરાજે વશ કરી— તેની કથા આવે છે યોગિનીઓ જનતાને રજાડતી હતી એક

ગરે સિદ્ધરાજે નગરચર્યા માટે ફરતા, તેમણે જોઇ જોગણીઓએ કહ્યું કે 'તુ અમારી પૂંઠે પડયો છુ ને તારુ ભલુ નહિ થાય, તું અમને બલિ દેનાર યશોવર્માને હરાવી જોજે' જયસિંહે કહ્યુ, 'હું તેનો પરાજય કરીશ' મોટી સેના લઈ જયસિંહે યશોવર્મા ઉપર ચઢાઈ કરી રસ્તામા ભિલ્લસેના પણ તેની કુમકે આવી અવન્તિને વેરો નાખી-કોટ તોડવાની તેણે તૈયારી કરી ગરે તેણે ત્યા જોગણીઓને પોતાનુ પૂતળુ બનાવી પોતે હાથે તેનો પ્રયોગ કરતી જોઈ પોતે મહાર પડી સિદ્ધરાજે કાલિકાના નેતૃત્વ હે ઠ યુદ્ધ કરતી જોગણીઓને હરાવી કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યુ-"તુ વિજય પામશે તુ વિષ્ણુનો અવતાર છે' આ કથા યશોવર્માને કાને ગઈ યશોવર્મા અવન્તિથી નાસી ધારા ગયો સિદ્ધરાજે અવન્તિનો વિનાશ કરી, ધારાનગરી લીધી અને યશોવર્માને કેદ કર્યો

પંદરમા સર્ગમા જયસિંહના રાજ્યની સમાપ્તિ થાય કે જયસિંહે કેદારનો માર્ગ દુરસ્ત કરાવ્યો, સિદ્ધપુરમા રુદ્રમહાલય પૂર્ણ કરા યુ અને એક જૈનચૈત્ય બંધાવ્યુ પુન ખાતર પગે ચાલી સોમનાથની તેણે યાત્રા કરી ત્યા સોમનાથે તેને 'સિદ્ધ' કહી સુવર્ણસિદ્ધિ આપી, અને કુમારપાલ રાજા થશે એમ કહ્યુ પછી તે ગિરનાર ગયો નેમિનાથની પૂજા કરી માર્ગમા વિભીષણ મળ્યો તેને રજા આપી તે શત્રુજય ગયો શત્રુજય ઉપર ઋષભદેવની પૂજા કરી, બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યુ સિંહપુર સિંહોરની સ્થાપના કરી પાછા આવી તેણે સહસ્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યુ અને તેને કાંઠે ૧૦૮ શિવના અને શક્તિના મંદિરો કરાવ્યા દશાવતારની પ્રતિમાઓ મઠ વગેરે બંધાવ્યા સિદ્ધ

રાજા જયસિંહનો પછીથી સ્વર્ગવાસ થયો.

સિદ્ધરાજનાં કાર્યોમાં ઐતિહાસિક કાર્યકારણતા હેમચંદ્રના વૃત્તાંતમાં ઝાઝી દષ્ટિગોચર થતી નથી. ઊલટું સિદ્ધરાજમાં ચમત્કારશક્તિનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સોળમા સર્ગમાં કુમારપાલની જીવનગાથા આરંભાય છે. હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના કડવા સંબંધનો ઉલ્લેખ સરખો પણ કર્યો નથી. સપાદલક્ષના રાજા આન્ને, અવંતિના રાજા બલ્લાલને કહેણ મોકલ્યું કે 'દક્ષિણના રાજાઓ સાથે મળી તમે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કરો. હું અહીંથી તેના ઉપર હલ્લો કરું છું.' કુમારપાલે આ જાણી આન્ન–અને તેની સાથે મળેલા ચાહડ સામે પ્રયાણ આદર્યું. પોતાના બ્રાહ્મણ સેનાપતિ કાકને તેણે બલ્લાલ સામે મોકલ્યો. કુમારપાલ આબુ આવી પહોંચ્યો. વિક્રમસિંહ પરમાર તેને મળ્યો. બનાસ (=વર્ણાસા) કંઠે કુમારપાલે મુકામ નાખ્યો. આ સર્ગમાં ઋતુવર્ણનની વિપુલતા મૂકવામાં આવી છે.

સત્તરમા સર્ગમાં સેનાના વનવિહાર અને જલવિહારનું વર્ણન આવે છે.

અઢારમા સર્ગમાં કુમારપાલ આન્નને હરાવે છે. આન્નને કુમારપાલ પોતાની લોહશક્તિ વડે હાથી ઉપરથી પાડી નાખે છે. આન્નને મૂર્ચ્છા આવે છે. કુમારપાલ તેને મારી ન નાખતાં પોતાના હાથી ઉપર તેને ઉચકી લે છે.

ઓગણીસમા સર્ગમાં કુમારપાલ મૃતજનોની સારવાર કરવા રણભૂમિ ઉપર છે. એવામાં આન્નનો દૂત આવ્યો અને પૂર્વવત્ સંબંધ સ્થાપિત કરવા કુમારપાલને યાચના કરી—તેનો

વૃત્તાંત આવે છે કુમારપાલે તે યાચનાને સ્વીકારી, વિશેષમાં આનાએ પોતાની પુત્રી જલ્હણાદેવીને કુમારપાલને આપી બીજી બાજુએ સેનાપતિ કાકે પણ અવંતિના બલ્લાલનો પરાજય કર્યો

વીસમા સર્ગમાં દ્વયાશ્રયની સમાપ્તિ થાય છે કસાઈને ઘેર બકરા વેચવા જતા એક માણસને જોઈ, તે અમારિ-પ્રવર્તન કરે છે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા, પરદારાગમન અને જંતુહિંસા માટે શિક્ષા ફરમાવે છે અમારિ-પ્રવર્તનને લીધે લોકોને થયેલા નુકશાનના બદલામાં, ત્રણ ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું અન્ન પોતે આપ્યું, દારૂનો રિવાજ તેણે બંધ પાડયો બકરાને બદલે હોમમાં જવ વપરાવા લાગ્યા બીનવારસનું ધન રાજ્યમાં જપ્ત થઈ જતું પોતાનું ધન જપ્ત થઈ જવાને લીધે, એક સુદર ધનાઢ્ય સ્ત્રીને તેણે રડતી જોઈ આથી રાજાએ આવું ધન ન લેવું એવો તેણે કાયદો કર્યો કેદારપ્રાસાદની મરામત કરાવી અમાત્ય વાગ્ભટ્ટ મારફતે દેવપત્તનમાં સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો દેવપત્તન અને અણહિલપુરમાં પાર્શ્વનાથના ચૈત્ય બંધાવ્યા. વળી શિવે સ્વપ્નમાં આવી અણહિલપુરમાં વસવાની ઈચ્છા બતાવી આથી પાટણમાં કુમારપાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ કરાવ્યો અને કુમારપાલને સર્વ દેવો આશીર્વાદ આપે છે અને કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે

ઉપર આપણે કાવ્યનો સાર જોયો કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતું એ સંપૂર્ણ મહાકાવ્ય છે મહાકાવ્યની મર્યાદાઓમાં ચૌલુક્યવંશની જીવનગાથા સમાવવા માટે, વંશનાયકોનું ગૌરવ અપ્રતિહત સાચવવા માટે, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલને કોઈ પ્રસંગની એબ ન લાગે તે જોવા માટે-હેમચંદ્રે કેટલીએ

બાબતો ત્યજી દીધી છે. નાયકનાં વર્ણનોમાં, તેમનાં કાર્યોમાં અદ્‌ભુતતા આરોપી નાયકનું ગૌરવ વધારવામાં, ઇતિહાસને કવિ પૂરતો ન્યાય આપી શક્યા નથી. એ બાબતમાં સિદ્ધરાજનાં પરાક્રમોનું કાવ્યમય વર્ણન ધ્યાન ખેંચે છે. બાકી કેટલાક બનાવો તેમણે નોંધ્યા છે–તેનો ઇતિહાસમાં ઉપયોગ થઈ શકે.

બાલચંદ્રસૂરિ વસન્તવિલાસ મહાકાવ્ય ૧. ૩ : માં નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ

न जायते लक्षणमन्तरेण नदेकताना तु विनाशमेति
कृपाणधाराव्रतवत्कवीना सुदुष्करा क्वापि कवित्वरीतिः ॥

" વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિના તે ઉત્પન્ન થતી નથી; અને તેમાં જ તરબોળ બને તો તે નાશ પામેઃ કવિઓની એ અપૂર્વ કાવ્યરીતિ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાના વ્રત જેવી અત્યંત મુશ્કેલીએ સાધ્ય બને તેવી છે."

ક્ષેમેન્દ્રનો અભિપ્રાય કવિકંઠાભરણમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ

यस्तु प्रकृत्याश्मसमान एव कष्टेन वा व्याकरणेन नष्टः
तर्केण दग्धोऽनलधूमिना वाऽप्यविद्धकर्णः सुकविप्रबन्धैः ॥
न तस्य वक्तृत्वसमुद्भवः स्याच्छिक्षाविशेषैरपि सुप्रयुक्तैः
न गर्दभो गायति शिक्षितोऽपि संदर्शितं पश्यति नार्कमन्धः॥[૯]

આ અભિપ્રાય કેટલેક અંશે સત્ય છે. કેવલ વ્યાકરણને ગુંથી કાવ્યરચના તરફ પ્રવર્તમાન થવું–એ કાવ્યત્વને હાનિ-

૯. क्षेमेन्द्र-कविकण्ठाभरणम् (હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાલા : ચૌખમ્બા સીરીઝ ઑફીસ : બનારસ ગ્રંથાંક. ૨૪.) प्रथमः सन्धिः । શ્લો. ૨૨–૨૩.

કારક તો છે જ. પરંતુ આવા આક્ષેપો શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને સ્પર્શે એમ નથી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પ્રતિભાસંપન્ન કવિ છે—એ તો અનેક રીતે તેમની કૃતિઓ મારફતે સ્પષ્ટ થાય છે પરંતુ વ્યાકરણ માટે નિદર્શનો ગુંથી મહાકાવ્ય રચવાનો તેમનો આ કૃતિમાં આશય છે. આથી કાવ્યમાં ક્લિષ્ટતા અને સંકુલતા સ્વાભાવિક રીતે જ આવે. આ બાબત કાંઈ તેમના જેવા પ્રતિભાશાળી વ્યુત્પન્ન કવિ–આચાર્યની દૃષ્ટિ બહાર પણ ન હોય. આ કારણે આ કાવ્યની ક્લિષ્ટતા કવિની પ્રતિભા–જ્યોતિને કદી પણ કલંક લાવનારી ન લેખી શકાય. આવી ક્લિષ્ટતાનાં દૃષ્ટાન્તો આપણને ઘણે સ્થળે આ કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દ્વયાશ્રયમાંથી આપણે નીચેનો જ દાખલો જોઈએ :

न वेद विद्व विद्माय न वेत्थ विदथुर्विद
नास्याग्रे वेद विदतुर्विदुः केऽग्नेति नाब्रुवन् ॥८१॥

इन्दुर्दस्रौ हुताशाः स्न वेत्ति वित्तो विदन्त्यसुम्
वेत्सि वित्थो वित्थ वेद्मि विद्वो विद्म इतीरिणः ॥८२॥

न तथाग्रे ब्रुवन्ति स्म ब्रूतः स्म स्म ब्रवीति वा
नाहुराहतुराहापि यथासौ सत्यमुक्तवान् ॥८४॥

यथाहथुः शिखाविन्द्रौ ब्रूथः कृष्ण ब्रवीषि च
ब्रह्मन्नात्थ तथासावित्याख्यत्त दिवि नारदः ॥८४॥[१०]

ઉપરના શ્લોકોમાં કેવળ विद् ગ. ૨. પરસ્મૈ. વ. કા. તથા ब्रू ગ. ૨. પરસ્મૈ. વ. કા. નાં રૂપો સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કવિપ્રતિભામાંથી કોઈ અલોકસામાન્ય

૧૦. દ્વયાશ્રય : સર્ગ. ૯. શ્લો. ૮૧–૮૪.

જ્યોતિર્જ્ઞાનના કે પછી અર્થની ઘનતા ઉપરના શ્લોકોમાથી પ્રતીત થતી નથી આ ઉપરાન ક્રોઈક સ્થળે વ્યાકરણ ઉપરના અભિનિવેશને લીધે કવિ અત્યન્ત અસ્પષ્ટ પણ બની જાય છે

જાત્વનીયિપિષતિ न कश्चिदुन्यान्ग्य क्षितिभुजीह यथेष्टम्
द्राक्स्वराद्यपरनामरथा वेरस्वरावयवनद्विरभूनन् ॥[11]

"સ્વરથી બીજા (=વ્યંજનથી) ગરૂ તથા નામધાતુનો એક સ્વરવાળો અવયવ જેમ યથેષ્ટ દ્વિત્વને પામે છે, તેમ એ રાજા હતો ત્યારે સર્વની લક્ષ્મી યથેષ્ટ રીતે બેવડી બની–તેથી કોઈ એક બકરી સરખીની ઇચ્છા કરતુ નથી "

આ શ્લોક તો એક દૃષ્ટાંત તરીકે નોધ્યો છે–પરતુ આ પ્રકારના અનેક શ્લોક દ્વયાશ્રય કાવ્યમા માલૂમ પડે કે આવી રચના કાવ્યતત્ત્વને પોષક નથી તેમજ ઇતિહાસદર્શનને પણ ક્ષતિકારક છે દાખલા તરીકે, પાટણના વર્ણનમા નીચેનો શ્લોક વારવાર ટાકવામા આવે છે:

प्राङ् शौर्यवृत्तौ प्राङ्क्शास्त्र प्राङ्शमे प्राङ् समाधिषु
प्राङ् सत्ये प्राङ् षड्दर्शन्या प्राङ्षडङ्गयामितो जनः ॥[12]

"અહીંના માણસો શૌર્યવૃત્તિ, શાસ્ત્ર, શમ, સમાધિ, સત્ય, ષડ્દર્શન અને ષડગ એ સર્વેમા પ્રથમ છે"

આ શ્લોકમા ङ्+क्, ण्, स् ની વૈકલ્પિક સધિ જેટલી નજરે ચડે છે, તેટલુ પાટણનુ વર્ણન નજરે ચડતુ નથી प्राङ् ના અનેક વાર ઉલ્લેખમા વ્યાકરણની અભિપ્રેતતા વધારે તરી

૧૧ દ્વયાશ્રય સર્ગ ૮ શ્લો, ૩૦
૧૨ દ્વયાશ્રય સર્ગ ૧. શ્લો ૬૪

આવે છે ઇતિહાસ કે કાવ્ય તરફની દૃષ્ટિ અનુષંગી અને મોળી બની જાય છે આ પ્રકારના અનેક શ્લોકો કેવળ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા ખાતર લખવામાં આવેલા છે–તેને ઇતિહાસના આધારભૂત પુરાવા તરીકે લેવા તે હેત્વાભાસ છે વ્યાકરણના વિશિષ્ટ રીતે બનેલા શબ્દોનો ઉપયોગ બતાવવા મૂકેલા શબ્દોમાંથી તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિનું તારણ બહુ સાવચેતીથી કાઢવું જરૂરી છે

અભયતિલકગણીની ટીકા સહિત દ્વયાશ્રયકાવ્ય બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૬૦. અને નં ૭૦ તરીકે, સ્વ પ્રો એ બી કાથવટેએ સંપાદિત કર્યું છે તેના વીસ સર્ગોનું સામાન્ય વસ્તુ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે તેની યોજના નીચે પ્રમાણે છે

સર્ગ	રાજા	શ્લોક સંખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સંખ્યા–અને નોંધ
૧	મૂળરાજ વિ સં ૯૯૮–૧૦૫૩	૨૦૧	શ્લોક ૧–૮, પાદ ૨ ને છેડે આપેલો શ્લોક આભીરોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી ગ્રાહરિપુ સાથેના યુદ્ધનો ઉલ્લેખ કરે છે બીજા શ્લોકો સામાન્ય રીતે મૂળરાજને અનુલક્ષીને છે
૨	,,	૧૧૦	
૩	,,	૧૬૦	
૪	,,	૯૪	
૫	,,	૧૪૨	

સર્ગ	રાજા	શ્લોક સંખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સંખ્યા—અને નોંધ.
૬	,,	૧૦૭	[સર્ગ છઠ્ઠાના છેલ્લા શ્લોકમાં મૂલરાજ સરસ્વતી કાંઠે અગ્નિમાં દેહોત્સર્ગ કરે છે તેનું વર્ણન છે. ૮૧૪ શ્લોક મૂલરાજની યશોગાથા વર્ણવે છે.]
૭	ચામુંડ(૧૦૫૩ –૧૦૬૬) વલ્લભરાજ (૧૦૬૬) દુર્લભરાજ (૧૦૬૬ –૧૦૭૮)	૧૪૭	શ્લોક ૯ ચામુંડ; શ્લોક ૧૦ વલ્લભરાજ; શ્લોક : ૧૧ દુર્લભરાજ, સામાન્ય વર્ણનના આ શ્લોકો છે.
૮	ભીમદેવ (૧૦૭૮ –૧૧૨૦)	૧૨૫	શ્લોક ૧૨–૧૬. ભીમદેવે કુંતલદેશ, મધ્યદેશને કબજે કર્યો, સિંધુરાજ અને ચેદીરાજને વશ કર્યા.
૯	ભીમદેવ (શ્લોક. ૧–૭૫) કર્ણ (વિ. સં. ૧૧૨૦–૧૧૫૦)	૧૭૨	શ્લોક : ૧૭ : અત્યંત કામી અને સ્ત્રીઓના ચિત્તને હરણ કરે તેવો કર્ણને વર્ણવામાં આવ્યો છે.
૧૦	કર્ણ	૯૦	
૧૧	,,	૧૧૮	
૧૨	સિદ્ધરાજ(વિ	૮૧	શ્લોક ૧૮–૨૫ સુધી સિદ્ધરાજની પ્રશસ્તિ છે. સિદ્ધહેમના

સર્ગ	રાજા	શ્લોક સખ્યા	વ્યાકરણપ્રશસ્તિના શ્લોકોની સખ્યા—અને નોધ
	(સ ૧૧૫૦ -૧૧૯૯)		આઠમ અધ્યાય સુધીમાં ૩૫ શ્લોક ચૌલુક્યવંશકીર્તનના છે
૧૩	,,	૧૧૦	
૧૪	,,	૭૪	
૧૫	,,	૧૨૪	[સિદ્ધરાજ માટે કુલ શ્લોક ૩૮૯
૧૬	કુમારપાલ (વિ સ ૧૧-૯૯–૧૨૨૯)	૯૭	૫૮૦ શ્લોકો કુમારપાલ માટે]
૧૭	,,	૧૩૮	
૧૮	,,	૧૦૬	
૧૯	,,	૧૩૭	[સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં કુલ ૨૪૩૫ શ્લોક છે]
૨૦	,,	૧૦૨	

કવિએ વ્યાકરણના નિયંત્રણો પોતાની પ્રતિભાના ઉલ્લાસ ઉપર મૂક્યા છતાં પણ દ્વયાશ્રયમાં કવિની કલ્પના અને મૃદુતા નથી એમ નથી. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમાં તો તેમનું કવિત્વ અને ઊર્ધ્વગામિત્વ અનુપમ છે. દ્વયાશ્રયની મુશ્કેલીઓ વ્યાકરણનો કવિત્વ સાથે મેળ લાવવામાં ઉપસ્થિત થયેલી છે. આ છતાં પણ હેમચન્દ્રાચાર્યનું ગૂર્જરાતી તરીકે ગૌરવ, ધાર્મિક સંકુચિતતાનો અભાવ અને એક સાહિત્યાચાર્યની ઉચ્ચાશયી ભાવના કાવ્યમાં અનેક સ્થળે ઉપસી આવે છે. દાખલા તરીકે, સર્ગ ૧ ૨૨–૨૪

"અહીં આકાશ અને પૃથિવીને પાવન કરનારી, પાપમાત્રનો નાશ કરનારી, ઉર્વાગ્નિને સમુદ્ર તરફ કાઢી મૂકનારી, વિખ્યાત ઇતિહાસવાળી, ગાયોને ઉપયુક્ત, તેમ નાવ ફરી શકે એવા અગાધ જળવાળી—બ્રહ્માપુત્રી સરસ્વતી વહે છે. (૨૨)

"બળદગાડીમાં બેઠેલા પોતાના બળદની, કે નાવમાં બેઠેલા પોતાના નાવની, પણ અહીં દરકાર કરતા નથી; તેમનાં ચિત્ત કાપણી કરનારી અંગનાના સુગીતમાં લીન છે. (૨૩)

"અહીં શ્રાદ્ધપક્ષમા ગૃહિણીઓ ઘરની જાળીમાં રહીને, ગાય બળદ આદિને આનંદ આપનારી લીલી ભૂમિને, તેમ ઇંદ્રિયોને શાંત કરનારી નદી (સરસ્વતીને) નિહાળે છે." (૨૪)

અથવા તો, સર્ગ. ૨: ૧૫–૧૬.

"ભલે, બા, તમે સૂતાં નહિ હો એટલે તમને આળસ આવે છે, ને અમે તો બેન સૂતેલાં તે ફરકડીની પેઠે ફરીએ છીએ. તમે તો ખરેખરાં વહાલાં એટલે તમારા પતિ તમારી પાસે આવેલા; તમે ખરાં સુકોમળ તે તમને સૂર્યનો તાપ પણ પીડા કરે, ને અમે તો બાપા કઠણ એટલે અમને એ ન નડે—એમ પ્રાત:કાલે સખીઓ પરસ્પર કાકૂક્તિથી વદે છે."

આ ઉપરાંત સમકાલીન સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ આ કાવ્ય ઘણો પ્રકાશ નાખે છે. દા. ત. સર્ગ ૩: શ્લો. ૯.

"અતિયૌવનમદે જરા પણ ઊણા નહિ એવા ગામડીઆ, ગેડીદડા રમતાં ઊડીને વાગેલા દડા વડે કાણા થયેલા, ને ગેડીથી પગે ખોડંગતા—એવા પરસ્પર મુક્કામુક્કી કરીને કલહ કરે છે."

"અતિસુદર વેષ ધારણ કરેલા ગોપ, પોતાનાથી એક માસે નાના અને નિપુણ વાણી વદતા મિત્રો સાથે ગાયોને વસવાના સ્થાનમા ગોળ મેળવેલુ દૂધ પીએ છે (૩–૯)

અથવા તો, સર્ગ ૩ શ્લો ૫–૮

"પાકેલી ડાગરનુ આનદપૂર્વક રક્ષણ કરતી ગોપીઓ બધો દિવસ બૂમ પાડીને ગીત વિસ્તારી રહી છે-એટલે ગાય દોહવા જેટલો વખત પણ થાક પામતી નથી (૫)

"નવરાત્રમા નવદિવસ પારાયણ પૂર્ણ કરીને, તથા એક ક્રોશ જતા જેટલો કાળ જાય તેટલા વખત સુધી આશિર્વાદ મન્ત્ર ઉચ્ચારીને, બ્રાહ્મણ પોતાના યજમાનને ગાય દહોવાય એટલી વાર યથાવિધિ અભિષેક કરે છે (૬)

"સમ તેમ વિષમ એમ ઉભય પ્રકારના છદ, અથવા વેદ, તેમને આખો દિવસ ભણતા છતા પણ બ્રાહ્મણ બટુકોને તે પાઠ થયા નહિ કેમકે તેમના હૃદય ગીત લલકારતી ગોપીના શબ્દથી ભમી ગયા હતા (૭)

"ધાન્યથી જ અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજી વર્ષાઋતુના માસ પૂર્વે, અર્થની ઇચ્છા રાખતા પુરલોક, કૌતુક સ્તભ વડે કરીને ઈંદ્રનો ઉત્સવ વિસ્તારે છે (૮)

લગ્નવિધિનુ વર્ણન સર્ગ ૯ ૧૬૯

"કુકુમથી રગેલી પાનીઓ વાળો, ઉભયપક્ષના બધુરૂપ શ્રીસમૂહ, પછી ત્યા—તમારા ગીત ગાઈએ, તમને શુદ્ધ સૂત્રથી પાંકીએ, તમારા આગળ લૂણ ઉતારવા સારૂ ઊભા રહીએ, તમારા ઓવારણા લઇએ—એમ ગાતો અને લીલાથી ચાલતો આવ્યો"

હેમાચાર્યના દિલમાં સમસ્ત ગૂજરાતના ગૌરવને બહલાવવાના મનોરથ છે. કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે ગૂજરાતના નામથી અને ગૂર્જર લક્ષ્મીની ભવ્યતાથી તેમનું હૃદય થનગને છે. તેમનું માનસ મતાંધ નથી; પરંતુ સહિષ્ણુતા, અપૂર્વ સમભાવ અને સમદષ્ટિથી તેજસ્વી બનેલું છે. મહારાજા કુમારપાલ બધાય દેવોનો મહાકાવ્યને અંતે આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કરે છે. કુમારપાલેશ્વર મહાદેવનો પ્રાસાદ તે પાટણમાં બંધાવે છે, સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે; કેદારનાથની મરામત કરાવે છે અને પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બધાવે છે, તથા જૈનધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ ધરાવે છે. વલ્લભરાજ અને સિદ્ધરાજનું આલેખન પણ તેજ પ્રકારનું છે. ગૂજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર મૂલરાજને શૈવ છે છતાં પણ-વધારેમાં વધારે શ્લોકોથી આ મહાકાવ્યમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આલેખ્યો છે.

"પ્રસિદ્ધ ષટ્ચક્રવર્તી તુલ્ય અહીંના રાજાઓએ અહીં, ભગવાન્ અર્હંત્, વિષ્ણુ, શંભુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને કાર્તિકેય એ ૭ દેવની સ્થાપના કરેલી છે. (૧–૪૪.)

"અહીં શ્રાવકો, હે અર્હન્ તમેજ સંસારમાં પડેલાંના શિવરૂપ છો, તમે જ વિષ્ણુ છો, તમેજ બ્રહ્મા છો, એમ સ્તુતિ કરતાં બહુ શ્રદ્ધાથી સુંદર વાણી વદે છે." (૨–૭૮)

ગૂજરાતના વિસ્તારનો અને તેની ભૂગોળનો તથા ચૌલુક્ય રાજાઓએ સ્થાપેલા પોતાના રાજ્યના સીમાડાઓનો ઉલ્લેખ ક્રમબદ્ધ આ કાવ્યમાં મળે છે. દાખલા તરીકે મૂળરાજ પોતાનું નાનકડું રાજ્ય સ્થિર કરી, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ,' અને સિંધુદેશ ઉપર પોતાનો પ્રતાપ જમાવે છે. ચામુંડ બારપને દબાવી, લાટદેશ

ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. લાટદેશ તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે, મૂળરાજનાં સૈન્ય રાજ્યની હદ શ્વભ્રવતી–સાબરમતી–આગળ અટકે છે. સિદ્ધરાજ માળવાને પૂરેપૂરું દબાવે છે. કુમારપાલના વખતમાં ગૂજરાતનો પ્રતાપ ઉત્તરે સિંધુદેશ અને પંચનદ સુધી દક્ષિણે કોંકણ અને કોલ્હાપુર સુધી, પૂર્વમાં માળવાના સિમાડાઓ સુધી અને પશ્ચિમમાં ઠેઠ સૌરાષ્ટ્રના છેડા સુધી વ્યાપે છે. દ્વયાશ્રય–મહાકાવ્ય આથીજ કેવળ સોલંકીઓનીજ કીર્તિગાથા નથી, પરંતુ તેટલીજ ગૂજરાતના તેજસ્વી ભૂતકાળની કીર્તિગાથા છે. આ કાવ્યમાં આપણે હેમાચાર્યને એક જૈનાચાર્ય તરીકે નહિ પણ એક મહાન ગૂજરાતી તરીકે જોઈ શકીએ છીએ.

કાવ્યના વિભાગોને સમજાવતાં એક સ્થળે ક્ષેમેન્દ્ર જણાવે છે:

प्रबन्धः सुतरा ... यथास्थान निवेशितैः ...
निर्दोषैर्गुणसयुक्त· सुवृत्तैर्मौक्तिकरिव ॥ १ ॥
शास्त्र काव्य शास्त्रकाव्य काव्यशास्त्र च भेदतः
चतुष्प्रकार. प्रसरः सता सारस्वतो मतः ॥ २ ॥
शास्त्र काव्यविदः प्राहु. सर्वकाव्याङ्गलक्षणम्
काव्यं विशिष्टशब्दार्थसाहित्यसदलङ्कृति ॥ ३ ॥
शास्त्रकाव्य चतुर्वर्गप्राय सर्वोपदेशकृत्
भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्र प्रचक्षते ॥ ४ ॥
काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च
कुर्वीत सर्ववृत्ताना विनियोग विभागवित् ॥ ७ ॥
शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणां वृत्ताना न प्रयोजनम्
काव्यशास्त्रेऽपि वृत्तानि रसायत्तानि काव्यवित् ॥ ८ ॥[१३]

१३. ક્ષેમેન્દ્ર: सुवृत्ततिलक–तृतीयो विन्यास–શ્લો. १–८ (હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા ગ્રંથાંક. ૨૬).

દ્વયાશ્રય કાવ્ય એ ભટ્ટિકાવ્ય જેવું જ કાવ્ય છે અને તેથી ક્ષેમેન્દ્રને હિસાબે તે કાવ્યશાસ્ત્ર કહેવાય. કાવ્યના શબ્દાર્થનું સાહિત્ય અને ઉત્તમ અલંકારોથી પ્રધાન દૃષ્ટિએ તે મંડિત હોવું જોઈએ; અને બીજી દૃષ્ટિએ તે મારફતે શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન થવું જોઈએ. રસને પોષે તેવાં જાત જાતનાં વર્ણવૃત્તોથી તે સુશોભિત હોવું જોઈએ. આ ગુણો દ્વયાશ્રય કાવ્ય સારી રીતે પુષ્ટ કરે છે.

એક ગૂજરાતી તરીકે, ગૂજરાતના સુવર્ણયુગના વિધાયક પુરુષ તરીકે અને નજરોનજર જોનાર તથા અનુભવનાર તરીકે શ્રી. હેમાચાર્યે આ કૃતિની રચના કરી છે. બંગાળના સેન અને પાલ વંશના રાજાઓની પૂરી વંશાવળીઓ મળતી નથી (પછી ખરા ઇતિહાસની વાત તો દૂર રહી), જ્યારે માળવાના વિદ્યાપ્રેમી પરમાર રાજાઓની વંશાવળી અને કથાનકો ઉપર વિસ્મૃતિનાં જાળાં વળગી ગયાં છે;—ત્યારે ગૂજરાતના રાજવંશોની કડીએ કડી મળે છે, તેના ગૌરવની ગાથાઓ તેના પ્રતિભાવાન સુપુત્રોએ કર્ણપ્રિય કાવ્યોમાં ગાઈ છે, તે કાળના કીર્તિપ્રબંધો અને તે સમયના રીતરિવાજો હજુ પ્રજામાં જીવંત રહ્યા છે. ગૂજરાતમાં નિરામિષાહારનો સામાન્ય પ્રચાર અર્વાચીન કાળમાં પણ કુમારપાલની સ્મૃતિ જીવતી રાખી રહ્યો છે. દારૂની વિનાશક ટેવોને દૂર કરનાર કુમારપાલ અત્યારે પણ જાણે જાગ્રત થઈ આપણી સામે બોલી રહ્યો છે. દ્વયાશ્રયકાવ્ય આ કારણોને લીધે ગૂજરાતની અસ્મિતાનું તેજસ્વી કાવ્ય છે.

પરિશિષ્ટ

નીચેના કોઠામાં દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં સિદ્ધહેમવ્યાકરણના સંસ્કૃત વિભાગનાં દૃષ્ટાન્તોનો મેળ બતાવવામાં આવ્યો છે.

સર્ગ	રાજા	સિદ્ધહેમનાં સૂત્રો	નોંધ.
૧	મૂલરાજ	સિ. હે. ૧.૪.૭૮	હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ અને પાણિનિના વ્યાકરણના ભેદ ઝીણવટથી શ્રી. દત્તાત્રય કાશીનાથ આગાશેએ દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય Part. ii (B. S. S LXXVI) ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં આપેલા છે તે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવા; અહીં તેની ચર્ચા વિસ્તારભયે કરી નથી.
૨	,,	સિ. હે. ૨.૨.૩૩	
૩	,,	સિ. હે. ૨.૩.૬૨	
૪	,,	સિ. હે. ૨.૪.૯૬	
૫	,,	સિ.હે.૩.૧.૧૬૧	
૬	,,	સિ.હે.૩.૨.૧૫૫	
૭	ચામુંડરાજ વલ્લભરાજ દુર્લભરાજ	સિ. હે. ૩.૪.૬૪	
૮	ભીમરાજ	સિ. હે. ૪.૨.૨૫	
૯	ભીમરાજ કર્ણરાજ	સિ. હે. ૪.૩.૯૨	
૧૦	કર્ણરાજ	સિ. હે.૫.૧.૧૧	
૧૧	કર્ણરાજ જયસિંહ	સિ.હે.૫.૧.૧૭૪	

સર્ગ	રાજા	સિદ્ધહેમના સૂત્રો	નોધ.
૧૨	જયસિંહ	સિ હે ૫ ૩.૭૫	
૧૩	,,	સિ. હે ૫ ૪ ૪૫	
૧૪	,,	સિ હે ૬.૧ ૮૬	
૧૫	,,	સિ હે ૬ ૨.૧૨૬	
૧૬	કુમારપાલ	સિ હે ૬ ૩.૨૦૫	આ વિભાગ ઉપર Dr. Buhler's Life of Hemachandra P 36 "First 14 cantos of the Dvyashraya-Kavya were completed before Jayasimha's death After V.S 1199 he appears to have pursued his plan... as a *private scholar*."
૧૭	,,	સિ હે ૭ ૧ ૫૫	
૧૮	,,	સિ. હે. ૭ ૨ ૮૧	
૧૯	,,	સિ. હે ૭ ૩.૧૨૪	
૨૦	,,	સિ હે ૭ ૪.૧૦૨	

દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય ઉપર અભયતિલક ગણીની ટીકા છે, અને તે ટીકાકાર ચાન્દ્રગચ્છમા જિનેશ્વર અને જિનદત્તના કુળમા પ્રવર્તમાન થયો હતો તે ટીકાનુ શ્લોકપ્રમાણ ૧૭૫૦૪ શ્લોક છે, તે ટીકાકાર અતે જ જણાવે છે: सप्तदशसहस्राणि श्लोका पञ्च शतानि च । चतुःसप्ततिरप्यस्या वृत्तेर्मान विनिश्चितम् ॥ આ ટીકામાથી પણ તે કાળની કટલીક માહિતી મળે છે, અને તે દૃષ્ટિએ આ ટીકાનુ પરિશીલન પણ આવશ્યક છે. વિ. સ. ૧૩૧૨ મા આ ટીકાની રચના પાલણપુરમા કરવામા આવી એમ ટીકાકાર જણાવે છે

૫

પ્રાકૃતવ્યાકરણ.[1]

આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિના ઘડતર માટે પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કાંઈ ઓછો નથી. સૈકાંઓ પહેલાં લોકોમાં—જનતામાં—પ્રાકૃતોનો જ પ્રચાર હતો. વેદકાલીન સાહિત્યભાષામાં પણ ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણપ્રયોગોના અનેક વિકલ્પો દષ્ટિગોચર થાય છે[2]. વેદમાં દષ્ટિપથે પડતી સાહિત્યભાષાને પડખે બીજી અનેક દેશભાષાઓ —પ્રાચીનતમ પ્રાકૃતો હતી જ. સાહિત્યિક સંસ્કૃતનાં તત્ત્વોને તપા-

---

૧. પ્રાકૃત વ્યાકરણ: સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનનો અધ્યાય: ૮* વાચકની સગવડ ખાતર સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનના પ્રકરણથી આ ભાગને જુદો પાડી આ પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

૨. મધુસૂદન મોદી: "જૂની ગૂજરાતી ભાષા" કૌમુદી: એપ્રિલ. સને ૧૯૩૭: પાન ૪૧૭. દા.ત. મૂર્ધન્યકરણ: अवट, विकट ઇ.; ऋ> उ : ऋतुप> उडुप ; मूढ <मुह्+त ; सोढ <संह्+त ; र् અને ल् વચ્ચેનો સભ્રમ વગેરે. इन्द्रનો ઉચ્ચાર इन्दर વગેરે વેદમાં માલમ પડે છે. Bloch : Langue de la Marathe : Introduction § 2; Wackernagel : Altindiche Grammatik : Tail I : Pp. x–xii

સીએ તો પણ માનમ પડગે કે તેની ગ્ચના–યોજનાની પશ્ચાદ્ભૂમિમા પ્રાકૃતોનો પણ સારો ફાળો હતો સગ્સ્વતી અને દશ દ્વતીના દોઆબના પ્રદેશમા સગ્કૃત ભાષાની યોજના વૈદિક શાખાઓના શિક્ષાગ્થાનોમા થઈ એમ કહીએ તો આપણે કાઈ સત્યથી દૂર જતા નથી[3] મહાવીરે અને બુદ્ધે બાલ, સ્ત્રી, મન્દ અને મૂર્ખોને પણ ધર્મજ્ઞાન થાય તેટલા માટે પ્રાકૃતમા ઉપદેશ કગવો હિતાવહ માન્યો[4] આર્યાવર્તના સગ્માગ્મા જનતાને તેની પોતાની ઘરની બોલીમા આ મહાપુરુષોએ ભાગ લેતી કરી સગ્કૃત નાટચ–સાહિત્યમા તો મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી વગેરે પ્રાકૃતો અમુક પ્રકાગ્ના પાત્રો બોલે એવો વિદ્વન્માન્ય શિરસ્તો નાટ્યાચાર્યો નોધે છે,[5] અને આપણા

---

૩ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લો ૧૭

सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
त देवनिर्मित देश ब्रह्मावर्तं विदुर्बुधा ॥

૪ હેમચન્દ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસન કારિકા ૧ ઉપરની ટીકામા ટાગ્કેલો શ્લોક

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणा नृणा चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञै सिद्धान्त प्राकृत कृत ॥

૫ રામચદ્ર અને ગુણચન્દ્ર નાટ્યદપણ (G O S xlviii) પાન ૧૮.

देवानीचनृणा पाठ सस्कृतेनाथ जातुचित्
महिषीमन्त्रिजापण्यस्त्रीणामव्याजलिङ्गिनाम् ॥ १९२ ॥
बाल्यषण्ढग्रहग्रस्तमत्तस्त्रीरूपयोषिताम्
प्राकृतेनोत्तमस्यापि दारिद्र्यैश्वर्यमोहिन ॥ १९३ ॥

પ્રાચીન નાટ્યકારોએ તે પાળ્યો છે પણ ખરો ઉચ્ચ કોટીના સંસ્કારી પાત્રો જ સંસ્કૃત ભાષામાં વાતચીત કરતાં સંસ્કૃત નાટકોમાં મૂકવામાં આવેલાં છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય પાત્રો પ્રાકૃતોમાં જ વાત કરે છે તે સમયમાં પ્રાકૃતો એ સાહિત્યભાષાઓ પણ થઈ ચૂકી હતી હાલની સત્તસઈ અનેક પ્રાચીન કવિઓની ગાથાઓને સંગ્રહે છે ગુણાઢ્યે બૃહત્કથાની રચના પૈશાચી ભાષામાં કરી હતી અને તેના સંસ્કારો સોમદેવે કથાસરિત્સાગરમાં અને ક્ષેમેન્દ્રે બૃહત્કથામંજરીમાં નોધ્યા છે એમાંની કેટલીય વાર્તાઓએ આપણા નાટ્યસાહિત્યને અને આપણા દેશ્યભાષાના આખ્યાનોને સર્જન માટે કથાનકો પણ આપ્યાં છે પાદલિપ્તાચાર્યે તરંગવતી નામે અતિપ્રશસ્ત કથા પ્રાકૃતભાષામાં લખી હતી અનેક જૈન લેખકોએ પ્રાકૃતને પોતાના ગ્રંથોની ભાષા બનાવી છે કેઠ ઈસ્વીસન પહેલાં અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓનું આલેખન પાલી જેવી પ્રાકૃતોમાં જ કરાવવું યોગ્ય ધાર્યું હતું પતંજલિને અને બીજા સંસ્કૃત વૈયાકરણોને પણ પ્રાકૃતની આ અસર શિષ્ટ સંસ્કૃતને ભ્રષ્ટ કરશે એમ લાગેલું [૬] આ રીતે પ્રાકૃત ભાષા-

---

अत्यन्तनीचभूतादौ पैशाची मागधी च वाग् ।
शौरसेनी तु नीचस्य देशोद्देशे स्वदेशगी ॥ १९४ ॥

આ પ્રમાણે ભારતનાટ્યશાસ્ત્રમાં, વિશ્વનાથના સાહિત્યદર્પણ વિગેરેમાં વિધાન છે

૬ પતંજલિ વ્યાકરણમહાભાષ્ય ખંડ ૧ પાન ૬૬ (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ)

यथैव शब्दज्ञाने धर्मस्तथैवापशब्दज्ञानेऽप्यधर्म । अथवा भूयानधर्म प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांस शब्दा ।

ઓની ઉપયોગિતા તદ્દન સિદ્ધ જ છે પ્રાકૃત ભાષાઓના જ્ઞાન સિવાય અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓનુ ઘડતર શાસ્ત્રીય રીતે સમજવુ દુર્ઘટ છે આમ તેના સસ્કારવિષયક મૂલ્ય માટે તથા અર્વાચીન ભાષાઓ સાથેના તેના સબધને યોગે પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ આપણે માટે તો અત્યત આવશ્યક છે વળી હેમચદ્રાચાર્યના સમયમાં તો પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ આવશ્યક હોય જ એમા આશ્ચર્ય નથી કારણ કે તે કાળે અને તે પહેલાથી પણ જૈનોમા તો તે સસ્કાર–ભાષા હતી જ

પ્રાકૃતો ઉપરાત અપભ્રશ પણ સાહિત્ય–ભાષાનુ સ્થાન મેળવી ચૂકી હતી તે ભાષામા વિપુલ સાહિત્ય ખેડાયુ હતુ કુવલયમાલામા ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ તેની બરોબરી પ્રાકૃત, પૈશાચી અને સસ્કૃત સાથે કરી છે લગભગ છઠ્ઠા–સાતમા સૈકામા પણ અપભ્રશભાષાનુ વ્યાકરણ–સ્વરૂપ નિશ્ચિત થઈ ગયેલુ હતું અપભ્રશ એ પ્રાકૃતભાષાનુ અન્ત્ય સ્વરૂપ અને પ્રાચીન દેશ્ય ભાષાઓ સાથે સીધો સબધ ધરાવતી ભાષા આ અપભ્રશ ભાષાની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા હેમચદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતવ્યાકરણમા કરી છે આ ઉપરાત અપભ્રશભાષાના વ્યાકરણસૂત્રોના દૃષ્ટાત રૂપે કેટલાક રોચક દુહાઓ પણ ટાકી એ ભાષાના વિભાગને

પાન ૨૪ ब्राह्मणेनावश्य शब्दा લેખ । પાન ૨૬ तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्त पराबभूवु । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष योऽपशब्द । म्लेच्छा मा भूम इत्यध्येय व्याकरणम् । ६

૭ મધુસૂદન મોદી અપભ્રશપાઠાવલી પાન ૮૬–૮૭ ટિપ્પણીમા ઉદ્દ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલાના નામે પ્રાકૃતકથામાથી આ સબધે ઉતારા આપ્યા છે

હેમચંદ્રાચાર્યે સમૃદ્ધ અને રસિક પણ બનાવ્યો છે એની ચર્ચા આપણે પાછળથી હાથ ધરીશુ

હેમચંદ્રાચાર્યનુ પ્રાકૃતવ્યાકરણ એટલે શબ્દાનુશાસનનો આઠમો અધ્યાય હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતના મુખ્ય સ્વરૂપ હેઠળ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી તથા ચૂલિકાપૈશાચીની ચર્ચા કરી છે અને છેવટના ભાગમા અપભ્રંશની ચર્ચા કરી છે સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો આર્યાવર્તના પ્રાકૃતવૈયાકરણોની બે શાખાઓ સમજે છે પાશ્ચાત્ય શાખાના પ્રાકૃતવૈયાકરણોના વાલ્મીકિના સૂત્રો ઉપર ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, સિંહરાજ વગેરેએ ટીકા લખી છે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય પણ પાશ્ચાત્યશાખાને અનુસરે છે, અને પ્રાકૃત ભાષાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા તેઓ સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયમા આલેખે છે પૌરસ્ત્ય શાખાના પ્રાકૃતવૈયાકરણોમા આદ્ય વરરુચિ છે વરરુચિના સૂત્રો ઉપર ભામહે ટીકા કરી છે આ શાખાના અન્ય પ્રતિનિધિઓ રામતર્કવાગીશ, માર્કંડેય વગેરે છે પૌરસ્ત્યશાખાના વૈયાકરણોના પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ આદિ રોની તુલનાત્મક ચર્ચા કરતા ગ્રંથો હમણાજ એક કૈચ વિદુષીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે[૮] ગ્રીઅરસન, પીશલ હર્નલ વગેરે

૮ આ વિષયમાટે સરખાવો Sir A George Grierson ' It is I think certain that there are two distinct schools of Prakrit Philology in India The first, or Eastern School, was derived from Vararuci (him self an Easterner) and descended from him through Lankes'vara and Kramadis'vara, to Ramas'arman and Markandeya The second, or Western School, is based on the so-called Valmiki Sutras, now extant only in

વિદ્વાનોએ પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણ માટે વ્યવસ્થિત સંશોધનાત્મક ગ્રંથો લખ્યા છે. સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયની વ્યવસ્થિત આવૃત્તિ બહાર લાવવાનું પ્રથમ માન પ્રો પીશલને ફાળે જાય છે[9]

પ્રાકૃતભાષાઓના મૂળ સંબંધે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે ડૉ ભાંડારકર પ્રો લાસેન વગેરે તેને સંસ્કૃતના પાછળના સ્વરૂપ તરીકે માને છે, જ્યારે પ્રો પીશલ, પ્રો વાકરનેગલ વગેરે પ્રાકૃતના મૂળને પ્રાચીનતમ પ્રાકૃતોમાંથી અવતીર્ણ થએલી માને છે બીજા મતને અત્યારે વધારે અનુમોદન મળતું જાય છે પ્રાચીનોમાં પણ ઘણાનો અભિપ્રાય બીજા મતને અનુકૂળ મળે

---

a much expanded form From this teaching are descended the grammar of Hemacandra who used a technical terminology of his own, and the works of Trivikrama, Laksmidhar, Simharaja and others, who followed the whole system of terminology found in the expanded Valmiki Sutras " ઉપરના ઉતારા અને તેના સમર્થન માટે જુઓ Jacobi Sanatkumaracaritam Einleitung P XXV, અપભ્રંશ બાબતમાં આ બે સંપ્રદાયોની ચર્ચા અને પૃથક્કરણ બાબત M Shahidulla Les Chants Mystiques de Kanha et de Saraha Introduction P 44-54 પૌરસ્ત્યશાખાની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતા ફ્રેંચ વિદુષી Luigi Nitti-Dolci ના ગ્રંથો (1) Les Grammairiens Prakrits 1938, (2) Le Prakritanusasana de Purushottam, 1938 (3) Edition de la Premiere Sakha du Prakrit Kalpataru de Ramasarman 1938

9 Pischel Grammatik der Prakrit Sprachen (Siddhahemcandram Adhyaya VIII) Teil I, II Halle a S 1877-1880

છે. પ્રાકૃતવૈયાકરણો સંસ્કૃતને સગવડ ખાતર પ્રકૃતિ લઈ પ્રાકૃત ભાષાના આદેશોની સિદ્ધિ કરે છે;[૧૦] તેથી એમ પુરવાર થતું નથી. કે તેઓ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાનો અવતાર થયો એમ માને છે. આ ચર્ચા રસપ્રદ છે પરંતુ અત્રે તેનો આટલો જ ઉલ્લેખ બસ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ૭ ભાષાની ચર્ચા આઠમા અધ્યાયના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં કરી છે; એ ૭ ભાષાઓ તે: ૧ મહારાષ્ટ્રી–જેનો સામાન્ય પ્રાકૃત તરીકે સમસ્ત આઠમા અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે.[૧૧] ૨. શૌરસેની ૩. માગધીભાષા; ૪. પૈશાચી; ૫. ચૂલિકા પૈશાચી અને ૬. અપભ્રંશ. આર્ષભાષા–એટલે જૈન આગમગ્રંથોની–ભાષા એની ચર્ચાનાં નોખાં સૂત્રો આપ્યાં નથી; પરંતુ વૃત્તિમાં અહીંતહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાકૃતવ્યાકરણનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે.

---

10. આ અભિપ્રાયો માટે Pischel: Grammatik : Einleitung § 6.

સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લઇ પ્રાકૃતની અવતારસિદ્ધિ માટે સિ.હે. ૮. ૧. ૧. प्रकृतिः संस्कृतम्। तत्र भव तत आगत वा प्राकृतम्।; માર્કણ્ડેય: प्राकृतसर्वस्व ૧. ૧. प्रकृतिः संस्कृत तत्र भव प्राकृतमुच्यते। ધનિકની ટીકા ધનંજય–दशरूपक ૨–૬૦. प्रकृतिः संस्कृतम्। प्रकृतेरागत प्राकृतम्। વગેરે સરખાવો Pischel : Grammatik : Einleitung § 1

૧૧. હેમચન્દ્રાચાર્યે 'મહારાષ્ટ્રી' એવું નામ મુખ્ય પ્રાકૃતને આખા વ્યાકરણમાં ક્યાંય આપ્યું નથી. 'મહારાષ્ટ્રી' તરીકે જાણીતી પ્રાકૃતનો ઉલ્લેખ તેમણે માત્ર પ્રાકૃતથી જ કર્યો છે. 'મહારાષ્ટ્રી' નામ દંડીના પ્રસિદ્ધ વચન "महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृत विदुः। એ ઉપરથી પાછળથી મળ્યું હોય એ સંભવિત છે. બાકી એ તો મુખ્ય સાહિત્યિક પ્રાકૃત હતી.

પાદ	કુલ સૂત્ર સંખ્યા	વિષય સૂત્રો	વિષય.
૧.	૨૭૧	૧—૪	પ્રાસ્તાવિક સૂત્રો
	પ્રાકૃત	૫—૧૦	સંધિના નિયમો
		૧૧—૨૫	શબ્દના અન્ત્ય વ્યંજનના વિકારને લગતાં સૂત્રો
		૨૬—૩૦	અનુસ્વાર સંબંધી આદેશો
		૩૧—૩૬	નામની જાતિ સંબંધી આદેશો
		૩૭	વિસર્ગ સંબંધી આદેશો
		૩૮—૪૩	પરચુરણ આદેશો
		૪૪-૧૭૫	સ્વરવિકારો
		૧૭૬-૨૭૧	વ્યંજનવિકારો
૨.	૨૧૮ પ્રાકૃત	૧—૭૬	વર્ણક્રમાનુસાર ખાસ શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજનમાં થતા ફેરફારો.
		૭૭—૮૮	સંયુક્ત વ્યંજનના વિકારમાં તેના પ્રથમ વ્યંજનનો કે પછીના વ્યંજનનો લોપ કરવો તે સંબંધી અપવાદો સહિત આદેશો.

પાદ	કુલ સૂત્ર સંખ્યા	વિષય સૂત્રો	વિષય.
		૮૯—૯૯	દ્વિર્ભાવપ્રકરણ : કેટલાક વ્યંજનો દ્વિર્ભાવ પામી સંયુક્ત બને છે તે સંબંધી આદેશો
		૧૦૦–૧૧૫	સ્વરભક્તિ અથવા વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો
		૧૧૬–૧૨૪	વ્યત્યયનાં ઉદાહરણો
		૧૨૫–૧૪૪	સંસ્કૃત શબ્દને સ્થાને મૂકવાના અનિયમિત પ્રાકૃત શબ્દો.
		૧૪૫–૧૭૩	પ્રાકૃતના કેટલાક પ્રત્યયો અને તદ્ધિતોને લગતા આદેશો
		૧૭૪	જે શબ્દો સંસ્કૃત પ્રકૃતિથી સિદ્ધ કરી શકાતા ન હોય તેવા શબ્દો : ગોણાદયઃ । એ એક જ સૂત્રની વૃત્તિમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે.
		૧૭૫–૨૧૮	પ્રાકૃત અવ્યયો
૩.	૧૮૨ પ્રાકૃત	૧—૫૭	નામ અને વિશેષણોનાં રૂપાખ્યાનો
		૫૮–૧૨૪	સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

અને નિકટની છે ૧૪ આ દૃષ્ટિએ જોતા હેમચદ્રાચાર્ય પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમા અપભ્રશને પ્રધાનતા આપે એ વાસ્તવિક છે ભોજના વ્યાકરણ–સરસ્વતીકઠાભરણનું પ્રકાશન ત્રિવેદ્રમ ગજકીય ગ્રથમાલા તરફથી કરવામા આવ્યુ છે તેમા સસ્કૃત વ્યાકરણને સાત અધ્યાયમા સમાવવામા આવ્યુ છે ભોજવ્યાકરણનો આઠમો અધ્યાય પરપરા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતો નથી, સભવ છે કે આ આઠમા અધ્યાયમા ભોજે પ્રાકૃત–અપભ્રશાદિની ચર્ચા કરી હોય મુજરાજે દુહાઓ રચ્યાનો ઉલ્લેખ એક સ્થળે હેમચદ્રાચાર્યે કર્યો છે ૧૫

એટલે ગૂજરાત, મારવાડ, માળવા વગેરે અપભ્રશપ્રિય પ્રદેશો હતા એ ચોક્કસ જ છે ૧૬

---

૧૪ Tessitori Notes on the Grammar of Old Western Rajasthani Indian Antiquary 1914 ff

૧૫ હેમચદ્રાચાર્ય छदोऽनुशासन પત્ર, ૪૨ અધ્યાય ૬

સૂ ११८ चडझट वाहोहनलु, नयणा कचुवि समघण ।
इअ मुजि रइया दूहडा पचवि कामहु पचसर ॥

૧૬ રાજશેખર काव्यमीमासा અધ્યાય ૮–૧૦, પા ૪૮–૫૧

गौडोद्या प्रकृतस्था परिचितरुचय प्राकृते लाटदेश्या
सापभ्रशप्रयोगा सकलमरुभुवष्टक्कभादनकाश्च ।
आवन्त्या पारियात्रा सहदशपुरजैर्भूतभाषा भजन्ते
यो मध्ये मध्यदेश निवसति स कवि सर्वभाषानिषण्ण ॥

ભોજદેવ सरस्वतीकठाभरण २ १३
पठन्ति लटभ लाटा प्राकृत स्वर
अपभ्रशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन

રાજશે} પાન ૩૪

અપભ્રશવ્યાકરણમા કેટલાક વિદ્વાનો એ દેશ્ય–અપભ્રશોની છાટ જુએ છે પ્રો પીશલે આ બતાવવા એક સ્થળે પ્રયત્ન કર્યો છે[૧૭] ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક અપભ્રશમા શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતોની અસર છે[૧૮] મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની અસર તો વિપુલ પ્રમાણમા છે–જોકે વૈયાકરણો પ્રાપ્ત થતા આ અપભ્રશ વ્યાકરણના સ્વરૂપને શૌરસેનીમાથી સિદ્ધ કરવાનુ જણાવે છે[૧૯] આ વિષય ઘણો જ જટિલ છે અને આપણી ચર્ચાની મર્યાદા લક્ષમા રાખી તે વિષયને આટલે જ રહેવા દેવો ઇષ્ટ છે

મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતોના નામો દેશસૂચક નામો છે, વિદ્વાનો આથી સભાવના કરે છે કે આ પ્રાકૃતો તેમના નામથી નિર્દિષ્ટ થતા દેશોમા બોલાતી હશે આ સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે બહુ જ આછાપાતળા પૂરાવા છે એટલે આ મુદ્દાનો નિર્ણય અત્યારની શોધખોળની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે

ધાત્વાદેશોની ચર્ચા અહીં કરી લઈએ એ ઉચિત છે, ધાત્વાદેશોના સૂત્રો પાદ ૪ સૂત્ર ૧–૨૫૯ છે ધાત્વાદેશોને આચાર્યે

सुराष्ट्रत्रवणाद्याश्च पठन्त्यर्पितसौष्ठवम्
अपभ्रशवदशानि ते सस्कृतवचास्यपि ॥

૧૭ Pischel Grammatik Einleitung § 29, મધુસૂદન મોદી અપભ્રશપાઠાવલી ઉપોદ્ઘાત પાન ૧૮–૧૯, Gune भविसयत्तकहा (G O S XX) P 64

૧૮ સિ હે ૮ ૪ ૩૨૯ प्रायोऽग्रहणाद् यस्यापभ्रशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित्प्राकृतवत्क्वचिच्छौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥

૧૯ સિ હે ૮ ૪ ४४६ शेष शौरसेनीवत् । શૌરસેની છાટના અનેક અપભ્રશ દૃષ્ટાન્તો ઉપલબ્ધ છે

કોઈ વિશિષ્ટ ક્રમમાં ગોઠવ્યા નથી. કેટલાક ધાતુઓ ચોકખા દેશ્ય ધાતુઓ છે; જ્યારે બીજા ધાતુઓ વર્ણવિકારના (Phonological) અને અર્થવિકારના (Semantical) સામાન્ય નિયમો લાગુ પાડી સંસ્કૃતમાંથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર જ્યૉર્જ ગ્રિયરસને પ્રાકૃત ધાત્વાદેશો ઉપર એક લેખ લખ્યો છે: તેમાં પ્રાકૃત ધાતુઓના તેમણે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે: (૧) કેટલાક ધાતુઓ, સંસ્કૃતમાં છે તે પ્રમાણે જ કાંઈપણ ફેરફાર વિના, પ્રાકૃતમાં પણ છે; કેવળ તેમને વર્ણ-વિકારના નિયમોજ લગાડવા પડે; (૨) કેટલાક ધાતુઓને, સંસ્કૃત ધાતુઓમાંથી વર્ણવિકારના નિયમો લાગુ પાડી, અવતારી શકાય છે; (૩) કેટલાક ધાતુઓ ચોકખા દેશ્ય છે; અને કેટલાક વર્ણવિકારના નિયમોથી ન સમજાવી શકાય તેવા છે; (૪) કેટલાક પ્રાકૃત ધાતુઓ અર્થ–વિકારની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ધાતુ-ઓ સાથે યોજી શકાય તેમ છે; પરંતુ વ્યાકરણના આદેશોમાં તે ધાતુઓને સમાનાર્થી જુદા જ સંસ્કૃત ધાતુઓના પર્યાય તરીકે નોંધવામાં આવ્યા છે. આ ધાતુઓની ઉપયોગિતા અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના અભ્યાસી માટે ઘણી જ છે.[૨૦]

હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશ–વિભાગમાં નોંધેલા દુહાની ચર્ચા કરી લેવી અહીં ઇષ્ટ છે. અપભ્રંશ સૂત્રોની વૃત્તિમાં લગભગ ૧૭૭ દુહાઓ હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધ્યા છે. આ દુહાઓમાં અત્યંત વૈવિધ્ય છે: ૧૮ વીરરસપ્રધાન, ૬૦ ઉપદેશાત્મક, ૧૦ જૈન-ધર્મને લગતા, ૫ પૌરાણિક (૧. રાધાકૃષ્ણનો; ૧ વામનાવતા-

૨૦. Grierson : Memoirs of the Asiatic Society of Bengal Vol. VIII No. 2. 1924.

રને લગતો, ૧ રામ તથા રાવણનો અને ૨. મહાભારતને લગતા) બાકીના બધા દુહાઓ શૃંગારરસને લગતા છે. બે દુહાઓ મુંજને લગતા છે[૨૧] આ દુહાઓ લોકોમાં પ્રચલિત દુહાઓ હોવા જોઈએ કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધેલા કેટલાક દુહાઓ જોઇંદુના પરમાત્મપ્રકાશમાં, ભોજના સરસ્વતીકંઠાભરણમાં, સોમપ્રભના કુમારપાલપ્રતિબોધમાં અને બીજા હેમચંદ્રના સમય પછીના અન્ય ગ્રંથોમાં સુભાષિત તરીકે નોંધાયેલા માલૂમ પડે છે.[૨૨] આ દુહાઓમાંના કેટલાક દુહાઓ લોકોક્તિમાં પણ ઊતરેલા દૃષ્ટિમાર્ગે પડે છે. આ રીતે દુહાઓમાં વૈવિધ્ય, સુંદરતા અને લોકપ્રિયતાના પણ ગુણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

દુહાઓમાંથી કેટલીક વાનગી આપવી યોગ્ય લાગે છે. મોટા ભાગના દુહાઓ મઝાના છે, પરંતુ અહીં બધાય ટાંકી શકાય એવો અવકાશ નથી કેટલાક ટાંકીને વાચકને એ બધાય દુહાઓ એક વાર વાંચી જવા ભલામણ કરવી એજ યોગ્ય છે

૨૧. Gune Bhavisyattakaha (G O.S.XX) P. 64.

૨૨. મધુસૂદન મોદી 'જૂના ગૂજરાતી દુહા' બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જુન '૧૯૩૩ પુ.૮૦. અ. ૨ ૫૫૦ પા. ૧૯૨-૧૯૫: એ લેખના પુરોવચનમાં કુમારપાલપ્રતિબોધ, સરસ્વતીકંઠાભરણ, પરમાત્મપ્રકાશ, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં મળી આવતા દુહાઓના-સિદ્ધહેમ ના અપભ્રંશવિભાગમાં મળી આવતા દુહાઓ સાથે-સામ્યની ચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવી છે. મો. દ દેસાઈ "જૈનગુર્જરકવિઓ" ભાગ. ૧. પ્રસ્તાવના પાન. ૧૭. મા સિ. હે.ના બે દુહાઓ હાલ અપભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં કેવી રીતે મળી આવે છે તે બતાવ્યું છે.

जइ केवँइ पावीसु पिउ अकिआ कुड्डु करीसु
पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वङ्गे पइसीसु ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૬. ઉ. ૪.)

"જો કોઈ રીતે મને મારો પ્રિયતમ મળે તો નહિ કરેલું અચરજ હું કરીશ; જેમ પાણી નવા માટીના શરાવમાં પેસી જાય તેમ તેના આખા અંગમાં હું પેસી જઈશ."

जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह
बिहिं वि पयारेहिं गइअ धण किं गज्जहि खल मेह ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૬૭. ઉ. ૪.)

"જો સ્નેહાળ હશે તો મરણ પામી હશે; અને સ્નેહ વિનાની હશે તો જીવતી હશે; એ સ્ત્રી બન્નેય પ્રકારે (મારે માટે) ગયેલી જ છે : હે દુષ્ટ મેઘ, શા માટે તું ગર્જે છે?"

चुडुल्लउ चुण्णीहोइ सइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ
सासानलजालझलक्कियउ बाहसलिलसंसित्तउ ॥

(સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૫. ઉ. ૨.)

"હે મુગ્ધે, ગાલ ઉપર મૂકેલા (તારા હાથના) ચૂડલાનો,– નિસાસાના અગ્નિની ઝાળથી બળી જતાં અને આંસુના નીરથી સિંચાતાં,–પોતાની મેળેજ ચૂરો થઈ જશે."

अम्मीए सत्थावत्थेहिं सुधिं चिन्तिज्जइ माणु
पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेयइ अप्पाणु ॥

(સિ. હે. ૪. ૩૯૬. ઉ. ૨.)

"હે મા, સ્વસ્થ અવસ્થાવાળાં (મનુષ્યો) સુખથી પોતાના

:અભિમાનની ચિન્તા કરે; પ્રિય નજરે પડતાં, વ્યાકુલતાને લીધે (મારા જેવી) કોને પોતાની જાતનું ભાન રહે?"

पुत्तें जाएं कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण
जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥
सि. हे. (૪. ૩૯૫ ઉ. ૬.)

"જો શત્રુ બાપીકી ભોંયને દબાવે તો પુત્ર જન્મતાં ફાયદો શો–ને મરી જતાં ગેરફાયદો પણ શો?"

संदेसें काइं तुहारेण ज सगहो न मिलिज्जइ
सुइणन्तरि पिएं पाणिएण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥
सि. हे. (૪. ૪૩૪. ઉ. ૧)

"જો સમાગમે કરીને ન મળાય તો તારા સંદેશાનો શો ઉપયોગ? હે પ્રિય, સ્વપ્નમાં પીધેલા પાણીથી ઓછી કાંઈ પ્યાસ છીપે છે?"

सरिहिं सरेहिं न सरवरेहि नवि उज्जाणवणेहिं
देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहिं सुअणेहिं ॥
सि. हे. (૪. ૪૨૨. ઉ. ૧૦.)

"નદીઓથી, તળાવોથી, સરોવરોથી ને વળી ઉદ્યાનો અને વનોથી નહિ–પણ નિવાસ કરતા સજ્જનોથી, હે મૂર્ખ, દેશ સુંદર બને છે."

खेड्डय कयमम्हेहिं निच्छय किं पयम्पह
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ॥
सि. हे. (૪. ૪૨૨. ઉ. ૯.)

"અમે ખરેખર ક્રીડા કરી છે; અમને તમે શું કહો છો?

હે સ્વામી, પ્રેમવાળા અમે ભક્ત છીએ, અમને તુ ત્યજી ન દે"

> गयक्कमपकउ नइ वि जोर्गदि
> हरि सुद्ध सव्वायरण
> तो वि द्रगि जहिं जि राही।
> का सक्कइ सवरिवि न्हैंनयणा नेहिं पलुट्टा ॥
> (सि हे ४ ४२२ उदा ५)

"જો કે હરિ તો સારી રીતે સપૂર્ણ આદરથી પ્રત્યેક જણ ઉપર નજર માડે છે—તો પણ તેમની દૃષ્ટિ તો જ્યા જ્યા ગધા છે ત્યા છે, સ્નેહથી ચચલ બનેલા દઢ નયનોને કોણ રોકી શકે''

> एक्क कुडुल्ली पचहिं रुद्धा
> तह पचह वि जुअजुअ बुद्धी ।
> बहिणुए त घरु कहि किव नदउ
> जधु कुडुम्बउ अप्पणछन्दउ ॥
> (सि हे ४ ४२२ उदा १२)

'એક ઝુંપડી પાચ જણોથી રુધાયલી છે, અને તે પાચની બુદ્ધિ વળી જુદી જુદી છે, હે બ્હેન, હે જ્યા કુટુબ સ્વચ્છન્દી છે તે ઘર કેવી રીતે સુખી થાય?"

આ દુહાઓ તો જ્યાથી આવ્યા ત્યાથી લીધા છે, છતા ય ખરેખર એ સુદર કવિતા છે આનાથી ય વધારે સુદર દુહાઓ એમા છે ગૂજરાતી અને અપભ્રશનો નિકટ સબંધ છે તેવો જ અપભ્રશ અને પ્રાકૃતનો નિકટ સંબધ છે આથી ગૂજરાતીના પ્રત્યેક ઉડા અભ્યાસીએ હેમચદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણથી અને તેમની ગૂજરાતને ગૌરવ આપતી કૃતિઓના જ્ઞાનથી વચિત રહેવુ એ યોગ્ય નથી

દેશીનામમાલા

સંસ્કૃત વ્યાકરણને શબ્દકોષથી સમૃદ્ધ કરવા અભિધાનચિંતામણિ, અનેકાર્થસંગ્રહ વગેરેની હેમચંદ્રાચાર્યે રચના કરી. તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને–સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયને–પ્રાકૃત શબ્દકોષથી તેમણે પલ્લવિત કર્યું. તેમના ગ્રંથોની આનુપૂર્વીમાં 'અલંકારચૂડામણિ'[1] પછી આ કોશની રચના થઈ હતી; એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાલ દરમિયાન આ ગ્રંથની યોજના કરવામાં આવી હતી. આ ગ્રંથની વૃત્તિમાં કુમારપાલની પ્રશસ્તિની ૧૦૫ ઉદાહરણગાથાઓ આપવામાં આવી છે.[2] કેટલીક

---

૧. ખરી રીતે વૃત્તિ માં હેમચંદ્રાચાર્યે 'અલંકારચૂડામણિ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ સંભવ છે કે આવા ગ્રંથની રચનામા કારિકાઓ સાથે જ વૃત્તિની રચના થઈ હોય. દે. ના. ૧. ૩. ની વૃત્તિમાં ये च संस्कृताभिधानकोशेष्वप्रसिद्धा अपि गौण्या लक्षणया वाऽलंकारचूडामणिप्रतिपादितया शक्त्या संभवन्ति।

૨. પ્રો. મૅતરજી : दे. ना. मा. Introduction : P. xli–xlii; જો કે કુમારપાલની ગાથાઓ અને સિદ્ધરાજને માટે લખેલી ગાથાઓ આ ગણતરીમાં સંમિશ્રિત છે; સિદ્ધરાજ માટે લખેલી ગાથાઓ તો ગણીગાંઠી જ છે.

ગાથાઓમાં કુમારપાલનું નામ લેવામાં આવ્યું છે;[3] કેટલીકમાં તેનો અનિર્દિષ્ટ રૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે;[4] અને કેટલીકમાં ચૌલુક્ય તરીકે તેને સંબોધવામાં આવ્યો છે.[5] એક બાબત આ ગ્રંથમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની

---

૩. દાખલા તરીકે :

अणउवसग्गपयावयउज्जाणियरिउ कुमारवाल णिव
उप्फुडिया तिहुअणे उज्जगुज्जा रमेउ तुह कित्ती ॥

(દે. ના. મા. ૧. ૧૧૪. ઉદા.)

"ત્વરિત પ્રતાપથી જેણે પોતાના શત્રુઓને નીચા પાડ્યા છે એવા હે નૃપ કુમારપાલ, ત્રિભુવનમા વિસ્તાર પામતી તારી સ્વચ્છ કીર્તિ વિલસો."

૪. દાખલા તરીકે,

उब्भिचला णईओ तरणो उच्छल्लिया य दंतीहिं
उज्जणियचावउद्धच्छियारिमडला वहति तुह सिविरं।

(દે. ના. મા. ૧. ૧૧૧. ઉદા.)

કલુષિતપાણીવાળી નદીઓ, હાથીઓથી જેની છાલ ઉખાડી નખાઈ છે તેવા વૃક્ષો, વાંકા બનેલા ધનુષ્યોથી અટકાવી રખાયેલો શત્રુસમૂહ—તારા સૈન્યના પડાવને કહી રહ્યાં છે."

૫. ચૌલુક્ય તરીકે નિર્દેશનુ દૃષ્ટાંત :

कासिज्जदेसलुटणकहारागिज्जमाणकणयाइ
कासार व बुहाण अकारिम देसि चालुक्क ॥

(દે. ના. મા. ૨. ૨૮.)

"કાસિજ્જ (કાકસ્થલ નામે પ્રદેશ) દેશ લુંટી પખાલવાળાઓ મારફતે આણેલા સુવર્ણને જાણે સામાન્ય સીસાનાં પતરાં હોય, તેમ હે ચૌલુક્ય, તુ વિદ્વજ્જનોને આપે છે."

પ્રશસ્તિગાથાઓ બહુ ઓછી માલમ પડે છે.[૬] આથી કલ્પના કરી શકાય કે કુમારપાલ રાજ્યમા સુદૃઢ થયો ત્યાર પછી આ ગ્રથની રચના આચાર્યે કરી હોય ટૂંકમા, વિ સ ૧૧૯૯ પછી અને વિ સ. તેરમા શતકના આદિ ભાગમા આ ગ્રથની યોજના થઈ—એ જ ધ્રુષ્ટ કલ્પના તરી આવે છે.

દડી પોતાના કાવ્યાદર્શમા પ્રાકૃત શબ્દ સમૂહના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે તદ્ભવ, તત્સમ અને દેશી[૭] સસ્કૃતને આદર્શ લઈ પ્રાકૃત શબ્દના સ્વરૂપનો નિર્ણય પ્રાકૃતભાષાના વૈયાકરણો કરે છે આ આદર્શને ધ્યાનમાં રાખતા સસ્કૃત સાથે અર્થ અને વર્ણની દૃષ્ટિએ સપૂર્ણ સામ્ય ધરાવતા પ્રાકૃત શબ્દો તે તત્સમ–સસ્કૃત-સમ શબ્દો, વર્ણવિકારથી સસ્કૃતમાથી જેનો અવતાર સિદ્ધ કરી શકાય તે તદ્ભવ–સસ્કૃતભવ શબ્દો અને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે, અર્થ, વર્ણ અથવા તો અર્થ, વર્ણ બન્નેએ કરીને કોઈ પણ રીતે સબધ ન ધરાવતા દેશ્યભાષાઓમાથી સીધા લીધેલા શબ્દો–તે દેશ્ય શબ્દો. સસ્કૃતસમ શબ્દો માટે કાઈ સવાલ નથી,

---

૬ સિદ્ધરાજને ઉદ્દેશીને આપેલુ દૃષ્ટાત દે ના ૨. ૪.

तुह सियकट्टारीफुट्टकदलो वब्बरो कयलतुदो
वसरो व्व सिद्धणरवइ तुडइ कयासिसकुलणइए ॥

'હે સિદ્ધ નરપતિ, તારી શુભ્ર કટારથી જેનુ કપાળ ફૂટી ગયુ છે એવો, કુભ જેવા પેટવાળો બર્બરક કાટાળી રિગણીથી સકુલ બનેલી નદીમા બળદની માફક આળોટે છે ''

૭ દડી કાવ્યાદર્શ ૧ ૩૩

सस्कृत नाम दैवी वागन्वाख्याना महर्षिभि ।
तद्भवस्तत्समो देशीत्येव प्राकृतनम ॥

સંસ્કૃતભવ શબ્દો વ્યાકરણથી સિદ્ધ થાય છે; સવાલ રહ્યો એકલો દેશ્ય શબ્દોનો. આ સવાલના યોગ્ય ઉત્તરરૂપે જુદા જ કોશની હેમચંદ્રાચાર્યે રચના કરી. આ કોશ તે દેશીનામમાલા.[૮]

આ ગ્રંથના અભિધાન વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. હાથપ્રતોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલીક હાથપ્રતોમાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ દેશીશબ્દસંગ્રહ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે દે. ના. મા. ૧. ૨. માં 'દેસીસદ્દસંગહો' ('દેશીશબ્દસંગ્રહ') એવું નામ આપ્યું છે.[૯] કેટલીક હાથપ્રતોમાં તેનો ઉલ્લેખ દેશીનામમાલા તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથને અંતે આપેલી ગાથામાં 'રયણાવલિ' તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.[૧૦] દેશીશબ્દસંગ્રહ એ નામ બરોબર સૂચક નથી. કારણ કે શબ્દમાં ધાતુ અને નામ એ બંનેનો

૮. Prof. Banerjee : दे. ना. मा. Intro. P. xxxv ff.; also see Prof. Pischel & Prof. Ramanujswami : दे. ना. मा. Intro. P. vii ff.

૯. દે. ના. મા. ૧. ૨.

णीसेसदेसिपरिमलपह्नवियकुऊहलाउलत्तेग
विरइज्जइ **देसीसद्दसंगहो** वण्णकमसुहओ ॥'

૧૦. દે. ના. મા. ૮.૭૭ :

इय **रयणावलिणामो** देसीसद्दाण संगहो एसो
वायरणसेसलेसो रइओ सिरिहेमचंदमुणिवइणा ॥

આ શ્લોક પ્રમાણે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને 'રત્નાવલી' એ નામ જ અભિપ્રેત છે. પાછળના લેખકોએ–અને હાથપ્રતોએ એ નામ સ્વીકાર્યું નથી.

સમાવેશ થાય છે દેશ્ય ધાતુઓનો સંગ્રહ સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે[11] અહીં સવાલ છે એમાં દેશ્ય નામોને સંગ્રહવાનો—એટલે, દેશીનામમાલા એવું નામ અન્વર્થ ભાસે છે 'રયણાવલિ' નામ આલંકારિક છે—નિર્દેશક નથી. વળી 'દેશીનામમાલા' એવું ગ્રંથનું નામ પણ સંદિગ્ધ તો રહે છે જ

ડૉ બ્યુલ્હરે હેમચંદ્રાચાર્યના આ ગ્રંથ ઉપર આક્ષેપ મૂક્યો છે[12] તેમના કહેવા પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કેવળ દેશ્યશબ્દોનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ સંસ્કૃતજન્ય શબ્દો પણ સાથે સાથે તેમણે મૂકી દીધા છે આક્ષેપ બહુ તીવ્ર રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે એનો એ જ આક્ષેપ પ્રો ગુણેએ પણ જર્મન વિદ્વાનોને અનુસરી વિચારપૂર્વક મૂક્યો છે[13] એ બાબત આ વિદ્વાનોએ સ્મરણમાં રાખી

૧૧ દે ના મા ૧ ૩૭ વૃત્તિ

ये [धात्वा] देशा धात्वादेशेषु शब्दानुशासनेऽस्माभिरुक्ता इति नेहोपात्ता । न च धात्वादेशानां देशीषु संग्रहो युक्त । सिद्धशब्दा नुवादपरा हि देशी, साध्यार्थपराश्च धात्वादेशा । પરંતુ કેટલીકવાર દે ના મા ૬ ૨૪ यद्यप्येते क्रियावाचिनस्तथापि त्यादिषु प्रयोगादर्शना त्धात्वादेशेष्वस्माभिर्न पठिता इत्यत्र निबद्धा ।, દે ના મા ૧-૧૦ વૃત્તિ यद्यप्येते मयाऽपि क्रियावाचिनस्तथापि त्यादिषु प्रयोगदर्शनाद्धा त्वादेशेष्वस्माभिर्न पठिता इत्यत्र निबद्धा ।

૧૨ Buhler पाइअलच्छिनाममाला (Gottingen 1887) Intro P 12-13

૧૩ Gune Introduction to Comparative Philology P 22 Gune Bhavisyattakaha (G O S) Intro P 65 etc

હોત તો આ આક્ષેપ હેમાચાર્ય ઉપર તેમણે આણ્યો ન હોત. હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટિબિંદુ ભાષાશાસ્ત્રીય શબ્દકોષ રચવાનું ન હતું. પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ તે કાળે આવશ્યક ગણાતો હતો. વ્યાકરણ અને કોષનો તે સમયે વિદ્યાર્થીઓ મુખપાઠ કરતા, એ શિક્ષણપ્રણાલી માટે શિક્ષાગ્રન્થની જરૂર હતી જ. પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના પછી આવો કોષ રચ્યો હોય તો આવશ્યક પાઠ્યપુસ્તક ગૂર્જર વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે. આ કારણે તેમણે અનેક દેશ્ય કોષો ભેગા કરી વર્ણક્રમદૃષ્ટિએ અનેકાર્થનો પણ સમાવેશ કરી ગાથાબદ્ધ દેશીનામમાલાની તેમણે રચના કરી.[14] અનેક સ્થળે તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી અવતીર્ણ થઈ શકે એમ છે—છતાંય સંસ્કૃતભાષાના અભિધાનકોષોમાં બહુ પરિચિત ન હોવાને કારણે જ તેનો ઉલ્લેખ આ દેશ્યસંગ્રહમાં કરેલો છે. કેટલીક વાર પ્રાકૃત ભાષાના પંડિતો એમ કહે છે કે અમે સંસ્કૃત જાણતા નથી. અમારે તો પ્રાકૃત સમજવું છે. આવા પંડિતોના સંતોષ કાજે પણ જરા વિષમ હોય એવા સંસ્કૃતભવ શબ્દોને આ સંગ્રહમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પરંપરાથી કેટલા સંસ્કૃતભવ શબ્દો દેશ્યસંગ્રહમાં મૂકવામાં આવતા હતા. તે પરંપરામાં ભંગ ન થાય તે ખાતર પણ તે શબ્દોની નોંધ દેશીનામમાલામાં લેવામાં આવી છે.[15] આ હેતુ લક્ષ્યમાં

૧૪ દે. ના. મા. ૧. ૨ વૃત્તિ અને ગાથા.

૧૫ દે. ના. મા. ૧. ૧૫ વૃત્તિ 'अमयणिग्गमस्य शब्दस्यामृतनिर्गमो यस्यांति व्युत्पत्तौ सत्यमपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्देशीत्वम्'। १. १२ पूर्वाचार्यानुरोधेनेह निबद्धः। १. २१ 'अहिहाण वर्णना'। यद्यप्यभिधानशब्दः संस्कृतेऽपि दृश्यते, तथापि संस्कृतानभिज्ञम-

રાખ્યો હોત, તો દેશીનામમાલામાં સંસ્કૃતભવ શબ્દો અશાસ્ત્રીય રીતે મૂક્યા છે એવો આક્ષેપ ડૉ. બ્યુલ્હર વગેરેએ હેમાચાર્ય ઉપર મૂક્યો ન હોત. હેમાચાર્યે આવા શબ્દો મૂકવા માટે પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવ્યો જ છે. તેમ છતાંય અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્ર અને શબ્દાર્થશાસ્ત્ર(Sementics)ની દૃષ્ટિએ એક વિદ્વાને આ શબ્દોની સમીક્ષા કરી છે. કુલ ૩૯૭૮ શબ્દો દેશીનામમાલામાં મૂકવામાં આવ્યા છેઃ તે શબ્દોના વિભાગો નીચે પ્રમાણે થઈ શકે:[૧૬]

તત્સમ શબ્દો :	૧૦૦
ગર્ભિત તદ્ભવ શબ્દો :	૧૮૫૦
સંશયયુક્ત તદ્ભવ શબ્દો :	૫૨૮
દેશી શબ્દો :	૧૫૦૦
	૩૯૭૮

પ્રો. મુરલીધર બેનરજીએ તેમની આવૃત્તિમાં દે. ના. મા. માં નોંધેલી દૃષ્ટાન્તગાથાઓ વિષે પૃથક્કરણાત્મક કોષ્ટક આપ્યું છે. કેટલાક ઝીણા પ્રમાદો ન ગણતાં એ કોષ્ટક મોટે ભાગે ખરું છે.[૧૭]

न्युर्विदग्धजनावर्जनार्थं संगृहीतः । एवमन्यत्रापि सस्कृतभवशब्दसग्रहे न्यायोऽभ्यूह्यः । १. ३. ये च सत्यामपि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन सिद्धौ सस्कृताभिधानकोशेषु न प्रसिद्धास्तेऽप्यत्र निबद्धाः । આ વિષય માટે દે. ના. મા. ૧. ૩. જુઓ.

૧૬. પ્રો. બેનરજી : દે. ના. મા. Intro. P. xxxiii.

૧૭. પ્રો. બેનરજી : દે. ના. મા. Intro. P. xli–lii.

વર્ગ	શૃંગારગાથા	કુમારપાલને લગતી ગાથા	પરચુરણ	કુલ ગાથા
૧	૭૬	૩૮	૧૯	૧૩૩
૨	૬૬	૧૧	૧૩	૯૦
૩	૩૬	૭	૮	૫૧
૪	૨૫	૧૧	૧૦	૪૬
૫	૩૪	૭	૯	૫૦
૬	૮૩	૧૪	૨૬	૧૨૩
૭	૪૯	૮	૧૯	૭૬
૮	૪૧	૯	૧૫	૬૫
કુલ	૪૧૦	૧૦૫	૧૧૯	૬૩૪

દેશીનામમાલામાં નામસંગ્રહના શબ્દો માટે જ દષ્ટાંત–ગાથાઓ આપવામાં આવી છે; અનેકાર્થ દેશ્યશબ્દોનો સમાવેશ દેશીનામામાલામાં કરવામાં આવેલો છે. તેની દષ્ટાંત–ગાથાઓ નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય તે ન આપવાનું કારણ જણાવતાં કહે છે કે અનેકાર્થ શબ્દો બહુ વિષમ હોવાથી શિષ્ટોની મતિનો વ્યામોહ ન થાય તેથી ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં નથી.[૧૮] સંસ્કૃત શબ્દકોષની માફક દેશીનામમાલામાં અભિધાનસંગ્રહ અને અનેકાર્થસંગ્રહ જુદા નથી.

દે. ના. મા. ની વસ્તુસૂચિ નીચે પ્રમાણે છે:

---

૧૮. દે. ના. મા. ૧. ૪૯. વૃત્તિ : इहानेकार्थेषु शब्देषु वैषम्या-च्छिष्यमतिव्यामोहो मा भूदित्युदाहरणानि नोपादर्शिष्यन्ते ।

વર્ગ	આદિવર્ણક્રમ	શબ્દસમૂહની ગાથાઓનો સંગ્રહ
૧	સ્વરઃ અકારાદિ	૧૭૪
૨	કંઠ્ય	૧૧૨
૩	તાલવ્ય	૬૨
૪	મૂર્ધન્ય	૫૧
૫	દન્ત્ય	૬૩
૬	ઓષ્ઠ્ય	૧૪૮
૭	અર્ધસ્વર	૯૬
૮	ઊષ્માક્ષરઃ મહાપ્રાણ	૭૭
		૭૮૩ કુલ ગાથાઓ

અત્યારે તો આપણી પાસે દે. ના. મા. એ એકલોજ સારો દેશ્યકોષ છે. ધનપાલની પાઇઅલચ્છિનામમાલા તો આરંભના પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીને માટે રચાયલો સાદો અને નાનો કોષ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય સામે અનેક કોષો હતા અને તેમની પરંપરાને અનુવર્તી હેમચંદ્રાચાર્યે દે. ના. મા. ની યોજના કરી છે. એ સત્ય તો તેમની વૃત્તિ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. [૧૯] તે ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્યે અનેક દેશ્યકોષો અને તેના લેખકોને નામથી ઉલ્લેખ્યા છે. તે બધાય ઉલ્લેખો તેમના સ્થાન સાથે પ્રો. બેનરજીએ તથા પ્રો. રામાનુજસ્વામીએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં

---

૧૯. દે. ના. મા. ની રચના સમયે અનેક દેશી કોષો આચાર્યશ્રી સમક્ષ હતા. તેનો ઉપયોગ કેવા વિવેકથી તેમણે કર્યો છે તે માટે જુઓ, દે. મા. વૃત્તિ. ૧. ૩૭, ૪૧, ૪૭ (વિસ્તૃત ચર્ચા). ૮. ૧૨. (વિસ્તૃત ચર્ચા) વગેરે

સવિસ્તર ચર્ચા સહિત નોંધ્યા છે. અહીં તો તેનો નામનિર્દેશ માત્ર કરી સંતોષ માનીશું. તે કોષો અને લેખકો આ પ્રમાણે છે : અભિમાનચિહ્ન, અવન્તીસુંદરી, ગોપાલ, દેવરાજ, દ્રોણ અથવા દ્રોણાચાર્ય, ધનપાલ, પાડોદૂખલ, પાદલિપ્તાચાર્ય, રાહુલક, શામ્બ, શીલાંક અને સાતવાહન. આ ઉપરાંત સારતરદેશી અને અભિમાનચિહ્નસૂત્રપાઠનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. ધનપાલના ઉલ્લેખ સાથે જે ઉતારા છે, તે પાઇઅલચ્છિનામમાલામાં દષ્ટિગોચર થતા નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ધનપાલની કોઈ બીજી કૃતિ હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ છે અને તેનો ઉપયોગ દે. ના. મા. માં કરવામાં આવ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે દષ્ટાંત–ગાથાઓ આપેલી છે તેના ઉપર ટીકા કરતાં પ્રો. પીશલ જણાવે છે કે તે ન સમજાય તેવી અને અર્થહીન છે.[૨૦] પરંતુ છંદોનુશાસન જેવા ગ્રંથોમાં આપેલી દષ્ટાંત–ગાથાઓ જેટલી જ તે અર્થસૂચક અને કવિત્વવાળી પણ છે. કેટલીક ગાથાઓનાં પાઠાન્તરો બરોબર સમજાયાં ન હોવાને લીધે પ્રો. પીશલે એ આક્ષેપ કર્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રો. મુરલીધર બેનરજીએ કેટલીક ગાથાઓને અર્થપૂર્વક સમજાવવા પ્રસ્તાવનામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલીક ગાથાઓ હું નીચે ટાંકું છું.

दइयम्मि सावराहे एते डोलियविसालणयणाए
डोंगिल्लिणिहित्तवीडयकडुंणमिसओ परंमुहीए ठिय ॥

(દે. ના. મા. ૪. ૧૨)

---

૨૦. Pischel & Ramanujaswami : दे. ना. मा. Intro. (Pischel) P. 29–30.

"પ્રિયતમે અપરાધ કર્યો એટલે કૃષ્ણસારના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળી (પ્રિયતમા) પાનની પેટીમાંથી પાન કાઢવાને બાને અવળી ફરીને ઊભી રહી."

खणमित्तकलुसियाए छुलियालयवल्लरीसमोत्थरियं
भमरभरोहुरयं पङ्कय व भरिओ मुह तीए ॥
(દે. ના. મા. ૧. ૧૫૭.)

"ક્ષણમાત્ર કલુષિત બનેલી તે લલનાનું લળી પડેલી લટો રૂપી વલ્લરીથી છવાયેલું મુખ ભ્રમરોના ભારથી નમી પડેલા કમળનું જાણે અમને સ્મરણ કરાવે છે."

मा कुड्डलेवणीधवलकुट्टिमे परवहू णिएऊण
कुसुमालिअ कुरुकुरियं करेसु कुरुप्फसणो होही ॥
(દે. ના. મા. ૨. ૪૨.)

"ઓ શૂન્ય મનવાળા પ્રેમી, ચૂનાથી ચકચકતી ધોળી છોમાં પરકીયાનું મુખ જોઈને તું પ્રેમ મા કર; તું કુલના કલંક-રૂપ બનીશ."

सुणइ समुच्छणिसद्दं जह जह सुण्हा सइज्झयघरेसु
छिछेण मुअइ तह तह पइं पहाए विसूरंती ॥

"જેમ જેમ પાડોસીનાં ઘરમાં શ્રાવરણીનો અવાજ પુત્ર-વધૂ સાંભળવા લાગી તેમ તેમ સવારમાં પતિને માટે સોરતી પુત્રવધૂ તેના પ્રણયીથી ત્યજી દેવાઈ."

तुह दोहासलदसगपरव्वसो गामदोणओ बहिणि
ता एहि मह घरे दोवेलिमिसा दोसिणी ण जा फुरइ ॥

"હે બેન, તારી કેડને જોઈને ગામનો મુખી પરવશ બની

ગયો છે; તો ચાંદની ખીલી ન હોય તેવામાં વાળુ કરવાને બાને મારે ઘેર આવજે."

દે. ના. મા.ની દૃષ્ટાંતગાથાઓ ગાથાસપ્તશતીની કવિત્વ-ભરપૂર શૃંગારપરંપરાને સાચવી રહેલી છે. પ્રો. પીશલનો આક્ષેપ આથી નકામો ઠરે છે; ઉલટું એમ દેખાઈ આવે છે કે આ ગાથાઓને બરાબર સંપાદિત કરી કોઈ અર્થસંવલિત કરે તો તેમાંથી તત્કાલીન સાદી સામાજિક સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી કાવ્ય-ભાવનાને આપણે મૂર્ત બનેલી નિહાળી શકીએ. દે. ના. મા. માં નોંધેલા કેટલાક શબ્દોમાં તે કાળની રૂઢિઓ, સામાજિક રિવાજો, રમતો, ગૃહસંબંધો ઇત્યાદિના ઉલ્લેખો ભરપૂર પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૧]

ઉપરની બાબતો ઉપરાંત દે. ના. મા. ની ખાસ ઉપયુક્તતા તો તેના દેશ્યશબ્દસંગ્રહમાં વસેલી છે. આપણા કેટલાય અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દોની પ્રાચીનતા આ કોષ મારફતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. ગૂજરાતી ઉપરાંત આર્યાવર્તની અર્વાચીન દેશ્ય ભાષાઓના શબ્દસમૂહનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નક્કી કરવા માટે દે. ના. મા. ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ છે. ગૂજરાતી ભાષાને માટે તો તેનું એ દૃષ્ટિએ પરિશીલન અત્યંત આવશ્યક છે; તેના વિના ગૂજરાતી ભાષાના શબ્દશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ પાંગળો છે એમાં શક નથી. ડો. પી. એલ. વૈદ્યે દે. ના. મા. ના દેશ્યશબ્દોમાંના કેટલાકને અર્વાચીન મરાઠી શબ્દો સાથે સરખાવ્યા છે.[૨૨] પ્રો. એ. એન.

---

૨૧. દા. ત.; દે. ના. મા. ૧. ૭૨. 'आगदवडो' ઉપર વૃત્તિમાં નોંધ; દે. ના. મા. ૧. ૧૫૩. 'ओलुंकी' ઉપર નોંધ; વગેરે.

૨૨. Dr. P.L. Vaidya: Observations on Hemacandra's Des'inamamala.' Annals of B. O. R. Inst. Vol. VIII Part I. April. 1926.

ઉપાધ્યેએ તેમાંના કેટલાક શબ્દોને કાનડી શબ્દો સાથે સરખાવ્યા છે.[૨૩] દે. ના. મા. માં આવેલા દ્રાવિડીઅન ભાષાઓના શબ્દોની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે.[૨૪] તેમાં રહેલા ફારસી શબ્દોની ચર્ચા પણ એક બીજા[૨૫] વિદ્વાને કરી છે. દે. ના. મા. ના મોટા ભાગના શબ્દોનો સંબંધ ગૂજરાતી સાથે છે, પરંતુ તે દષ્ટિએ આપણે ત્યાં તેનો અભ્યાસ થયો નથી. કેટલાક શબ્દો જિજ્ઞાસા કેળવવા ખાતર હું નીચે આપું છું:

अहोरण उत्तरीयम् । ૧. ૨૫. ગૂ. હોરણી
आरोग्गियं भुक्तम् । ૧. ૬૮. ગૂ. આરોગ્યું
ड्डं गम्भीरम् । ૧. ૮૪. ગૂ. ઊંડુ
उच्छो अनावरणम् । औच्छरीति प्रसिद्धः । ૧, ૮૬. ગૂ. ઓઝરી
उल्ली तथा उद्दाणा चुल्लीइ । ૧. ૮૭. ગૂ. ઓલો; ચૂલો
उड्डुद मिथ्या । ૧. ७૯, ગૂ. ઉલટું
यस्तु देहल्यर्थ उम्बरशब्दः स उदुम्बरशब्दसमवः । ૧. ૯૦. ગૂ. ઉંબરો
[સરખાવો उम्मरो गृहदेहली ૧. ૯૬]
उन्थत्र परिवर्तनम् । ૧. ૯૩. ગૂ. ઊથલો

---

૨૩. Prof. A. N. Upadhye : 'Kanareso words in Des'i Lexicons' Annals of B. O. R. I. Vol. XII part. III July. 1931. Pp. 260–273.

૨૪. Ramanujaswami : दे. ना. मा. Intro. P. 8.

25. K. Amrit Rao : Ind. Ant. 'Dravidian Element in Prakit' Vol. xlvi. Feb. 1917 P. 33. ff; Sir. G. Grierson : J. R. A. S. 1919. P. 235.

उद्देही उपदेहिका ।	૧. ૯૨. ગૂ. ઉધેઈ
उडिदो माषधान्यम् ।	૧. ૯૮. ગૂ. અડદ
उल्लरिय शिथिलस्थितिः ।	૧.૧૦૪. ગૂ. ઊલળ્યું.
उक्कुरुडी अवकरराशिः ।	૧.૧૧૦. ગૂ. ઉકરડી.
उत्थलपत्थल्ला पार्श्वद्वयेन परिवर्तनम् ।	૧.૧૨૨ ગૂ: ઉથલપાથલ.
ओड्ढण उत्तरीयम् ।	૧.૧૫૫. ગૂ. ઓઢણી.
कल्लविय तीमितम् ।	૧.૧૮. ગૂ. કાલવ્યું.
कुक्कुसो धान्यादितुष ।	૨.૩૬. ગૂ. કુસકા.
खड्डा खानि ।	૨.૬૬. ગૂ. ખાડી.
खल्ला चर्म ।	૨.૬૬. ગૂ. ખાલી.
खवओ स्कन्धः ।	૨.૬૭. ગૂ. ખભો.
खट्टिको शौनिकः ।	૨.૭૦. ગૂ. ખાટકી.
खडक्की लघुद्वारम् ।	૨.૭૧. ગૂ. ખડકી.
खलइय रिक्तम् ।	૨.૭૧. ગૂ. ખાલી.
खाइया परिखा	૨.૭૩. ગૂ. ખાઈ.
खिज्जिय उपालम्भः ।	૨.૭૪. ગૂ. ખીજ.
खोडो खञ्ज ।	૨.૮૦ ગૂ. ખોડો.
खोलो लघुगर्दभः ।	૨.૮૦. ગૂ. ખોલકો.
गढो दुर्गम् ।	૨.૮૧. ગૂ. ગઢ.
गडीरी इक्षुखण्डम् ।	૨.૮૨. ગૂ. ગંડેરી.
घग्घरं जंघनस्थवस्त्रभेदः	૨.૧૦૭. ગૂ. ઘાઘરો;

કેટલાક ફારસી શબ્દોનો ઉલ્લેખ અહીં કરી લઈએ : अंगुत्थलम् (દે. ના. ૧. ૩૧ ' [illegible]ટી' ફારસી–'अंगुस्तरी'; दत्थरो (દે. ના. ૫. ૩૪.) [illegible] 'दस्तार'; [illegible]

(દે. ના. ૬. ૮૮.) = 'નોકર' ફારસી. 'चन्दाह; बोक्कडो (દે.ના. ૬. ૯૬); बक्कर (દે.ના. ૬. ૮૬.) 'બોકડો, બકરો' ફારસી. 'चक्कर' 'આખલો, બળદ'; जयन (દે. ના. ૪. ૧૨) 'ઘોડા ઉપરનું જીન' ફારસી. झीन. આ ફારસી શબ્દો દેશ્ય શબ્દો તરીકે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કેવી રીતે પ્રવેશ્યા તે એક વિસ્મયનો વિષય છે.

ઉપરના શબ્દો દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રથમ બે વર્ગમાંથી જ ઉપલક દૃષ્ટિએ ટાંકયા છે. આ ઉપરથી સુજ્ઞ વાચક જોઇ શકશે કે દે. ના. મા. ના શબ્દસંગ્રહનો અભ્યાસ અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓના અભ્યાસ માટે કેટલો ઉપકારક છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યના અનેક ઉપકારક ગ્રંથોમાંનો એક દેશીનામમાલા છે પાઇઅલચ્છિનામમાલા કેવળ પ્રાથમિક પ્રકારનો શબ્દ સંગ્રહ છે. તેને બાદ કરતાં આ એકલોજ દેશ્યશબ્દોનો સગ્રહ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે અનેક પ્રાકૃતકોષોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે બધાયને અત્યારે તો કાલપ્રવાહે ભરખી લીધા છે. એકલી દેશનામમાલા જ આપણી પાસે છે. આથીજ પ્રાકૃતભાષામા વપરાતા દેશ્યશબ્દોના અર્થનિર્ણય માટે આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી છે એને માટે બે મત હોઇ શકે નહિ

૭

પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય

य प्राकृतव्याकरण तु शब्दै·
साहित्यसर्वस्वमिनार्थभङ्गया ।
स द्व्याश्रय काव्यमनल्पबुद्धि-
ज्ञेय· क्थ मादृश एव गम्य ॥

"શબ્દોએ કરીને જે પ્રાકૃત વ્યાકરણ છે, અને અર્થની દૃષ્ટિએ જે સંપૂર્ણ સાહિત્યરૂપ છે–તે બહુબુદ્ધિવાળાઓથી સમજાય તેવું દ્વયાશ્રયકાવ્ય મારા જેવાને ક્યાંથી સમજાય ?"

–પૂર્ણકલશગણીઃ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનો ટીકાકાર.[1]

સંસ્કૃત વ્યાકરણને રોચક બનાવવા વ્યાકરણના આદેશોનાં દૃષ્ટાંતોને રજુ કરતું સસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યું. તેમાં સૂત્રોના ક્રમને અનુસરી વ્યાકરણનાં દૃષ્ટાંતો સંકલિત કર્યાં; અને સોલંકીવંશના કીર્તનને વિષય બનાવી સર્વાંગ મહાકાવ્ય પણ સર્જ્યું. સંસ્કૃતદ્વયાશ્રયકાવ્યમાં કુમારપાલ ગાદીનશીન થાય છે ત્યાંસુધીનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે.

---

૧. પૂર્ણકલશગણીની વૃત્તિના આરંભશ્લોક : શ્લો. ૪.

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની રચના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રો માટે એક બાજુથી ઉદાહરણ આપે છે અને બીજી બાજુએથી કુમારપાલના ચરિતને વિષય બનાવી મહાકાવ્યનો સરસ નમુનો રજુ કરે છે ર

સિદ્ધહેમચંદ્રના સાત અધ્યાયોની–સંસ્કૃત વ્યાકરણને લગતા અધ્યાયોની દૃષ્ટાંતાવલી સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં આવી ગઈ, જ્યારે સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયની–પ્રાકૃત વ્યાકરણને લગતા અધ્યાયની–દૃષ્ટાંતાવલી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયમાં સંયોજવામાં આવી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનું સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય, તેમજ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય, વૈયાકરણની દૃષ્ટિએ, ભટ્ટિકાવ્ય ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે. ભટ્ટિકાવ્ય પાણિનિના સૂત્રોના ક્રમબદ્ધ ઉદાહરણો આપતું નથી, જ્યારે બન્નેય દ્વયાશ્રયકાવ્યો સિદ્ધહેમના સૂત્રોના ક્રમબદ્ધ ઉદાહરણ આપે છે.

દ્વયાશ્રયકાવ્ય એટલે એક બાજુએ વ્યાકરણસૂત્રોની દૃષ્ટા

૨. પૂર્ણકલશગણીની વૃત્તિનો આરંભ ભાગ

परमार्हतश्रीकुमारपालभूपालस्य संस्कृतद्व्याश्रयप्रतिपादितावशेष प्राकृत-लक्ष्यै रुचिर चरित वक्तुकाम स हित्यव्याकरणाद्यनेकशास्त्रनिर्माणप्रत्न-प्रजापति श्रीहेमचन्द्रयतिपति प्राकृतद्व्याश्रय महाकाव्य चकार ॥

अथ द्व्याश्रय इति क शब्दार्थ । उच्यते । द्वयो महाकाव्य-लक्षणयोराश्रयो द्व्याश्रय । एव तर्हि सर्वमहाकाव्याना द्व्याश्रयत्वप्रसङ्ग । नहि तत्र क्वापि महाकाव्यलक्षणशब्दलक्षणे न स्त । इति चेन्न । अत्र हि "यथापद्य प्राय" इत्यादि महाकाव्यलक्षणमस्ति । तथा व्याकरणा-ष्टमाध्यायोक्त–"अथ प्राकृतम्"–इत्यादिसर्वसूत्रानुक्रमन्यस्तमूलोदाहरण-व्यावृत्युदाहरणप्रस्तावायातमनान्तरोदाहरणप्रतिपादनेन सकल प्राकृतल-क्षणमपि । न चैवमन्यत्रेति नातिप्रसङ्ग ।

ન્તાવલી અને બીજી બાજુએ આલંકારિકોને અભિમત સંપૂર્ણ મહાકાવ્ય. આ અર્થને પ્રાચીન લેખકોની સંમતિ છે. સોલંકી-વંશનું કીર્તન અને કુમારપાલનું ચરિત એ તો એ આલંકારિક સિદ્ધાંતોને અનુસરતી કાવ્યરચનાના વિષયો છે.

સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં ઇતિહાસતત્ત્વ કાવ્યતત્ત્વ કરતાંય વિશેષ છે; પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં ઇતિહાસતત્ત્વ કરતાંય કાવ્ય-તત્ત્વ અધિક છે. કુમારપાલચરિતમાં કુમારપાલના જીવનનો ઇતિ-હાસ ઝાઝો મળતો નથી. વર્ણનો, ધર્મોપદેશ, રાજાની નિત્યચર્યા વગેરે બાબતોનાં વર્ણનથી કાવ્યનો મોટો ભાગ કવિ રોકી લે છે. કુમારપાલના પૂર્વજીવનની કે તેના રાજા થયા પછીના જીવ-નની અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત બાબતો આ કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના સમકાલીન રાજા, મિત્ર અને શિષ્યને માટે અનેક અવનવી બાબતો નોંધવા યોગ્ય પણ ન ગણે. વળી કુમારપાલના જીવનને ઐતિહાસિક ઝીણવ-ટથી આલેખવાનો હેમચંદ્રાચાર્યનો હેતુ હતો જ નહિ; તેમનો હેતુ તો વ્યાકરણસૂત્રો સુંદર મહાકાવ્ય મારફતે નિદર્શિત થાય અને સાથે સાથે નાયકનું ગુણકીર્તન થાય એ હતો.

મહાકાવ્યનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે:

સર્ગ : ૧ : ગાથા : ૯૦ : પ્રથમ ગાથામાં મંગલાચરણ કરી (ગા. ૨–૨૭) અણહિલનગરનું ભભકભર્યું અને અલં-કારભર્યું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી (ગા. ૨૮–૪૭) કુમારપાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાતઃકાળની ચર્યાનું આલેખન સુપ્યત્વે આ સર્ગમાં કરવામાં આવ્યું છે. સૂતો ગીત બોલે છે. રાજા શયનમાંથી ઊઠે છે. સ્નાનાદિ અને તિલકગ્રહણ

પછી તેને બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ આપે છે. રાજા માતૃગૃહ તરફ જાય છે; ત્યારપછી તે લક્ષ્મીનું પૂજન કરે છે અને વ્યાયામમંદિર તરફ જાય છે.

સર્ગ : ૨ : ગાથા : ૯૧ : રાજા વ્યાયામમંદિરમાં (૧૦–૨૦) વ્યાયામ કરે છે. ત્યારપછી તેને બહાર જવા માટે હાથી લાવવામાં આવે છે. હાથીનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૨૧–૩૧) રાજા ગજારૂઢ થઈ જિનમંદિરે જાય છે. ત્યાં દર્શન કરી, ગુરુને નમસ્કાર કરી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ પોતાના મહેલ તરફ તે જાય છે. જિન-મંદિરનું, રાજા જિનપ્રતિમાને નવરાવે છે તેનું, અશ્વનું અને એવી કેટલીક બાબતોનું મનોહર વર્ણન કવિ કરે છે.

સર્ગ : ૩ : ગા. ૯૦ : રાજા ઉદ્યાનમા જાય છે. ત્યાં વસંત પૂરબહારમાં ખીલી છે. કામદેવનો પ્રતાપ ત્યાં વ્યાપી રહ્યો છે. આંબો, અશોક, મહુડાં, પલાશ, કર્ણિકાર, બકુલ, શિરીષ વગેરે ખીલી રહ્યાં છે. કોયલનાં ગાન ચાલે છે. કેટલાક પોતાની પ્રિય-તમા સાથે પ્રણયગોષ્ઠી કરી રહ્યા છે. હિંડોલાની મોજ ઊડી રહી છે. છેવટની ગાથાઓમાં (૭૪–૮૯) કવિ કામક્રીડાનું વર્ણન કરે છે.

સર્ગ : ૪ : ગા. ૭૭ : આ સર્ગમાં કવિ ગ્રીષ્મની શોભાનું વર્ણન કરે છે. કેતકી, નવમલ્લિકા, જપા, વગેરે પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે. આંબો, મહુડાં શિરીષ, કિંશુક વગેરે વિકસી રહ્યાં છે. જલક્રીડા પૂરબહારમાં મચી રહી છે. વારાંગનાઓ, વીરજનો અને તરુણયુગલો મદનના પ્રભાવને બતાવી રહ્યાં છે; અને ઉન્મત્ત બની જલક્રીડાના રસને બહલાવે છે. સ્ત્રીઓ પણ જલક્રીડામાં મસ્ત બની એકબીજાને કામોદ્દીપક ઉપહાર કરી રહી છે. રાજાઓ પણ જલક્રીડામાં વ્યાપૃત થયા છે. છેવટની ગાથાઓ (૪૨–૭૭)

જલક્રીડાનુ વિવિધ પ્રકારે આલેખન કરે છે ત્યારે આદિની ગાથાઓ (૧–૪૧) ગ્રીષ્મશ્રીનુ વર્ણન કરે છે

સર્ગ ૫ ગા ૬૫ આ સર્ગમાં કવિ વર્ષાઋતુનુ વર્ણન કરે છે નીપપુષ્પોની સુવાસ પ્રસરી રહી છે મયૂર અને કોકિલાના ગાન સાભળી પ્રિયતમાથી વિરહિત બનેલો મુસાફર વિલાપ કરી રહ્યો છે પુષ્પોની સુગધ તેને નીસાસા મૂકાવે છે શ્રીફળ, જાબુ, દાડમ, નીપ, કુટજ, અર્જુન, તાપિચ્છ વગેરે વૃક્ષો ખીલી રહ્યાં છે કેતકી, કુટજ, અર્જુન, સર્જ વગેરેના પુષ્પોની સુવાસ બહલી રહી છે માલતીની ફોરમ ફેલાઈ રહી છે આબરીનો મોર જોઈને ઉદ્યાનમા આવેલા માણસોના મનમા હરખ થાય છે જૂઈના ફુલ વિકસી રહ્યાં છે, અને વાસના ફણગા ફૂટી નીકળે છે. ડાગરના અકુરો બહાર આવ્યા છે દેડકાનો ધ્વનિ સભળાય છે અને વાયુ મધુર વાય છે (૧–૨૦) પદ્માવતી દેવીના પૂજન માટે માળણો અન્યોઅન્ય વાર્તાલાપ કરી રહી છે કલ્હાર, તુલસી, દગ, કેવડો, દાડમ, નીપપુષ્પ, જૂઈ, જાબુ, કમળના પાન, આમળા, ચપાના ફુલ લાવવા માટે એકબીજા સાથે વાતચીત ચાલી રહી છે (૨૧–૪૫) શરદ ઋતુ બેઠી છે સારસ, સુડા, હસ પખીઓનો કલરવ ચાલી રહ્યો છે સપ્તપર્ણ, અગથિઓ, અને અસનવૃક્ષો ખીલી રહ્યા છે કાકડી અને ગિલોડાના વેલાને ફળ આવ્યાં છે ડાગરની કાપણી કરનારી બાઈઓનું સગીત ઘડીભર દેવાગનાઓને અટકાવી દે છે સહસ્રલિંગ સરોવરની શોભા માનસ સરોવરને પણ ભૂલાવી દે છે બાણકુસુમને જોઈ પ્રોષિતભર્તૃકાઓ મૂર્ચ્છિત બની જાય છે (૪૬–૬૫)

હેમન્તઋતુ અને પછી શિશિર ઋતુ બેઠી છે ગતી રોલ

ડીનું રક્ષણ કરતી બાઈઓ ' ગીત ગાય છે. ચણાનાં ખેતરોને સાચવતી બાઈઓ ખેતરમાં કામ કરી રહી છે. જુવાન ગોપિકાઓને જોઈ ગોપાળોના મનમાં હરખ થાય છે. નારંગીનાં ફળ લચી રહ્યાં છે. બોરડીઓ ફળના ભારથી નમી ગઈ છે. કુન્દ, લોધ્ર વગેરે પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે. રાજા આ શોભા જોઈને ઉદ્યાનમાંથી પોતાના મહેલ તરફ વળે છે. ચારણો સંધ્યાકાલને લગતું ગીત ગાય છે. ચક્રવાક પંખીઓને વિરહ થાય છે. (૬૬–૮૯) મુનિઅટ્ટકો એકબીજા સાથે વાત કરી રહ્યા છે. (૯૦–૯૨) શય્યાગૃહમાં શય્યાને તૈયાર કરી પ્રિયતમા પ્રિયના આવવાની અને એને રીઝવવાની તરકીબોનો વિચાર કરી રહી છે. (૯૩–૯૭) સ્વૈરિણી સ્ત્રીઓ પોતાના વિલાસની વાતો કરી રહી છે. (૯૮–૧૦૫). ચન્દ્રોદય થાય છે. (૧૦૬.)

સર્ગ : ૯ : ગા. ૧–૧૦૭ : આરંભમાં ચંદ્રોદયવર્ણન (૧–૨૧)•આપવામાં આવ્યું છે. પ્રિયાવિરહથી ચક્રવાક વિલપે છે. ચકોર પંખી ચંદ્રિકાનું પાન કરી રહ્યાં છે. આકાશમાં ચંદ્ર ઊગ્યો છે. ચંદ્રનું સુંદર વર્ણન (૧૩–૨૧) કવિ કરે છે. કુમારપાલ મંડપિકા ઉપર આરૂઢ થયો છે. રાજાના શ્રેય ખાતર પુરોહિત મન્ત્રપાઠ કરે છે. ચામરગ્રાહિણીઓ ત્યાં આવે છે. વારાંગનાઓ તેની આરતી ઉતારે છે. બીજા રાજાઓ અંજલિ કરીને અહિં ઉભા છે. રાજાની પાસે મહાજન બેઠા છે. મણિવેદિકા ઉપર લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડતાં માણસોની સંખ્યા સોગણી થઈ જાય છે. સ્વર્ગની સભા કરતાં પણ આ ઉત્કૃષ્ટ છે. (૨૨–૪૧) સાંધિવિગ્રહિક રાજા આગળ વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુન સાથે કુમારપાલના સૈનિકોનું ભીષણ

યુદ્ધ થાય છે કુમારપાલની સેના તેના સુભટોનો વિનાશ કરે છે, સેનાને કાપી નાખે છે અને છેવટે રાજાનો શિરચ્છેદ કરે છે કુમારપાલ દક્ષિણ દેશનો સ્વામી થાય છે (૪૧-૭૨) બીજા રાજાઓને કુમારપાલ તાબે કરે છે તેનુ વર્ણન દ્વયાશ્રયકાવ્ય બહુ ટુકામા આપે છે તેના ભયથી યવનરાજ બધા ભોગોને છોડી દે છે ઉન્નેશ્વર એને અનેક રત્નો અને ઘોડાઓની ભેટ મોકલે છે વારાણસીનો રાજા તેની મુલાકાત લેવા તેના જન્મમા તેની વાટ જુવે છે મગધમાંથી સુદર ભેટો અને ગૌડ દેશ માથી હાથીઓ કુમારપાલને પ્રાપ્ત થાય છે કુમારપાલનુ સૈન્ય કાન્યકુબ્જના પ્રદેશને મેદાનમેદાન કરે છે અને ત્યાંનો રાજા ભયભીત બની નાસે છે દશાર્ણના રાજાની સમૃદ્ધિ કુમારપાલનુ સૈન્ય લૂટી લે છે-અને તેના અનેક યોદ્ધાઓ કુમારપાલની સેનાને હાથે મરાઈ જાય છે ચેદીરાજનો મદ ઉતારી સૈન્ય કુમારપાલનુ સૈન્ય રેવાકાંઠે પડાવ નાખે છે ત્યારપછી સૈન્ય યમુના ઓળગી મથુરાના રાજાને નમાવે છે છેવટે જગલ-રાજ, તુર્ક-રાજ અને દિલ્હીનો રાજા કુમારપાલનુ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે છેવટની ગાથામા જગલરાજે કરેલી સ્તુતિ સાભળી કુમારપાલ નિદ્રા લેવા જાય છે (૭૪-૧૦૭)

સર્ગ ૭ ગા ૧-૧૦૨ આ સર્ગમા રાજા પરમાર્થનુ ચિન્તન કરે છે (૧-૨૮) કર્મોને લીધે જીવ આ સસાર ભ્રમણ કરી રહ્યો છે કામને વશ કરાય તો જ આ જીવને કર્મોમાથી મુક્તિ મળે સ્ત્રીસગની નિન્દા તે કરે છે અને તેનો ત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે એમ તે માનવા લાગે છે (૧-૩૦) સ્થૂલભદ્ર, વજ્ર, ગજસુકુમાર, ગૌતમ, અભયકુમાર સુધર્મસ્વામી,

જમ્બૂ, પ્રભવ વગેરેની પ્રશંસા કરે છે અને જિનવચનને વખાણે છે. (૩૩–૪૨) ત્યાર પછી જૈન ધર્મમાં ઉપદેશેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલવાથી સદ્ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેની તેના મનમાં વિચારણા થાય છે. (૪૨–૫૧) અર્હતોનું વર્ણન કરે છે અને તેમને નમસ્કાર કરે છે (૫૨–૫૯) ત્યાર પછી સિદ્ધો અને પંચ પરમેષ્ઠીની પ્રશંસા કરે છે. (૫૯–૬૮) શ્રુતદેવીની પ્રશંસા કરી તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દેવા તે પ્રાર્થના કરે છે. શ્રુતદેવી કુમારપાલ આગળ પ્રત્યક્ષ દેખા દે છે. (૬૯–૯૧.) શ્રુતદેવી તેને ઇંદ્રના મિત્ર તરીકે વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે તેની કીર્તિ રસાતલથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચશે એમ જણાવે છે. વર માગવા માટે શ્રુતદેવી કુમારપાલને કહે છે. કુમારપાલ તેને ઉપદેશ આપવા પ્રાર્થના કરે છે. (૯૧–૧૦૨.)

સર્ગ : ૮ : ગા. ૧–૮૩ શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ ૮૧ ગાથાઓમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. મોક્ષનાં સાધનો, મોક્ષ પામેલાનું સંસારમાં અનિવર્તન વગેરે જણાવી, સ્થિર સમાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગની આવશ્યકતા ઉપર તે ભાર મૂકે છે. ઇડા અને પિંગલા વચ્ચે મનનો સંચાર કરી, પદ્માસનમાં ધ્યાનસ્થ બની સંસાર ઉપર વિરક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો તે ઉપદેશ કરે છે. શત્રુમિત્ર વચ્ચે સમભાવ જાળવવો અને અહિંસા આચરવી એમ તે જણાવે છે. સંસારરૂપી વનમાંથી નીકળી જવું, મહર્ષિઓનું સેવન કરવું, જિનોપદિષ્ટ ધર્મ સમજવો અને મિથ્યાધર્મનું આચરણ સદાય ત્યજવું. ઇન્દ્રિયો ઉપર જય પ્રાપ્ત કરવો; તપ અને સંયમનું આચરણ કરવું; રાત્રિભોજન ન કરવું; ક્રોધ, માન, મોહ લોભ વગેરેને ત્યજવાં. સંસારના

ત્યાગથી શિવનુ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે—યમુના નદીમા સ્નાન કર્યે શિવનુ સુખ પ્રાપ્ત થતુ નથી છેવટે મનમા જિનનું જ સ્મરણ કર—એવો ઉપદેશ કરી, દયાવાળુ હૃદય રાખ—એમ જણાવી, તેનું મગલ ઇચ્છી શ્રુતદેવી ત્યાથી જતી રહે છે

> इय सव्वभासविनिमयपरिहिं
> परमतत्तु सव्वु वि ल्हिहिंवि
> निअ-कण्ठमाल ठवि नृव-उरसि
> गइअ देवि मगलु भणिनि ॥[3]

' આ પ્રમાણે સર્વભાષાની પ્રયોગની રીતિથી બધુય પરમતત્ત્વ કહીને, રાજાના વક્ષ:સ્થલ ઉપર પોતાના કઠની માળા મૂકીને, મગળ-વચન બોલી શ્રુતદેવી જતી રહી "

નીચેના કોઠામા દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયની યોજના છે અને તેનો સિદ્ધહેમચદ્રશબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાય સાથે મેળ સાધવામા આવ્યો છે

સર્ગ	ગાથા સખ્યા	વિષય	ભાષા યોજના	સગવાર સિ હે ની અનુસૃત્ત
૧	૯૦	અણહિલપુર, કુમારપાલ, અને સવારમા તેના પૂજાવિધિનુ વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ હે ૮ ૧ ૧૪૪

૩ પ્રા દ્વયા સર્ગ ૮. શ્લો ૮૩

સર્ગ	ગાથા સંખ્યા	વિષય	ભાષા	સિ. હે. સાથે અનુસૂત્રતા.
૨	૯૧	વ્યાયામ કરી રાજા ગજારૂઢ થઈ જિનમન્દિર તરફ જાય છે; ત્યાંપૂજાવિધિમાં હાજર રહી, પૂજાપ્રણામાદિ કરી ઘોડા ઉપર આરૂઢ થઈ રાજા મહેલ તરફ આવે છે.	પ્રાકૃત	સિ.હે.૮.૨.૧૯
૩	૯૦	રાજા ઉદ્યાનમાં જાય છે: વસન્ત ઋતુનું વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ.હે.૮.૨.૧૬૮
૪	૭૮	ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન	પ્રાકૃત	સિ.હે.૮.૩.૬૫
૫	૧૦૬	વર્ષાઋતુનું વર્ણન ૧–૪૫; શરદઋતુનું વર્ણન. ગા. ૪૬–૬૫; હેમન્ત અને શિશિરનું વર્ણન. ગા.૬૬-૮૬ ગા. ૮૭–૧૦૬: સંધ્યાકાલનું વર્ણન; અને રાત્રિનું વર્ણન.	પ્રાકૃત	સિ.હે.૮.૩.૧૮૨

સર્ગ	ગાથા સંખ્યા	વિષય	ભાષા	સિ. હે. સાથે અનુસૂત્રતા.
૬	૧૦૭	ચન્દ્રોદય; સવારમાં રાજસભા; કોંકણ ઉપર ચઢાઈ અને કોંકણાધિપ ઉપર વિજય; રાત્રે રાજા શયન કરે છે.	પ્રાકૃત	સિ.હે.૮.૪.૧૫૫
૭	૧૦૨	સ્વપ્ન પછી રાજા પરમાર્થચિંતન કરે છે; શ્રુતદેવી ત્યાં આવે છે; શ્રુતદેવીનું વચન.	પ્રાકૃત ગાથા ૯૨ સુધી; ગા. ૯૩-૧૦૨ શૌરસેની	સિ.હે.૮.૪.૨૭૮
૮	૮૩	શ્રુતદેવીને ઉપદેશ અને ત્યાંથી તેનું અદૃશ્ય થવું.	માગધી ગાથા ૫. પૈશાચી ગાથા.૧૧ ચૂલિકા-પૈશાચી ગા. ૧૩. અપભ્રંશ ગા. ૮૩.	સિ.હે.૮.૪.૪૪૮
		કુલ ગાથા : ૭૪૭		

ઉપરના કોઠા ઉપરથી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની યોજના વાચકને જણાઈ આવશે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનો અપભ્રંશવિભાગ એક રીતે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તેમાં કુમારપાલને યોગમાર્ગથી સિદ્ધ બની–મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ શ્રુતદેવી આપે છે. યોગમાર્ગ તરફ કુમારપાલનું વલણુ હતું. તે તો હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાલ માટે ખાસ યોગશાસ્ત્રની રચના કરી એ બાબત ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. દિગંબર લેખકોમાં અને શ્વેતાંબર યોગવિચારકોમાં તથા નાથ-સંપ્રદાયના યોગીઓમાં અમુક પ્રકારની યોગપ્રણાલી પ્રચલિત હતી.[૪] યોગમાર્ગનો ઉપદેશ નિગૂઢ ગણાતો અને તેની વાણી પણ નિગૂઢ હતી. તેની પરિભાષા પણ ગુરુગમ્ય જ ગણાતી. નીચેની અપભ્રંશ ગાથાઓ ઉપરના વિધાનને પુષ્ટિ આપશે.

गगहे जम्युँहे मीतरु मेल्लइ
सरसइ मज्झि हमु जइ झिल्लइ ।
तय सो वेत्थु वि रमइ पहुत्तउ
जित्थु थाइ सो मोक्खु निरुत्तउ ॥[५]

"ગંગા (=ઇડા નાડી) અને યમુના (=પિંગલા નાડીમાં) હંસ (આત્મા) (પોતાને) મૂકે છે; અને સરસ્વતીમાં (=સુષુમ્ણા નાડીમાં) સ્નાન કરે છે : ત્યારે તે કોઈક અગમ્ય સ્થાનમાં પહોંચી ક્રીડા કરે છે. (આ પ્રમાણે) જ્યાં (આવી) તે સ્થિર રહે, તે ખરે જ મોક્ષ છે."

૪. M. Shahidulla : Les Chants Mystiques Kanha et Saraha : Introduction : P. 9–24 : આ ઉપરાંત દિગંબર લેખક : जोइन्दु–परमात्मप्रकाश, योगसार ઇ.

૫. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. ગા. ૧૫.

केण वि जोगपओगेण कहविहु
घरि रुद्धे सव्वेहिं वि वारिहिं।
जोअन्तहे वि निहेलणनाहहु
घरसव्वस्सु वि निज्जइ चोरेहिं ॥[6]

"કોઈક અપૂર્વ યોગપ્રયોગથી મહાપ્રયત્ન કરીને સર્વ દ્વારો વડે ઘર બંધ કર્યા છતાં, જાગ્રત રહેલા એના ઘરના નાથ પાસેથી ઘરનું સર્વસ્વ ચોરોથી લઈ જવાય છે."

वज्जइ वीण अदिट्ठहि तन्तिहि
उट्ठइ रणिउ हणन्तउ ठागइ ।
जहि वीसाम्मुँ लहइ त झायहु
मुत्तिहे कारणि चप्फल अन्नइ ॥[7]

"અદૃષ્ટ તાર ઉપર વીણા વાગે છે; અને સ્થાનો ઉપર લાગતાં તેમાંથી રણકો ઊઠે છે; જે સ્થાને તે રણકો શાંતિ પામે તે સ્થાનનું ધ્યાન ધર; મુક્તિને માટે બીજાં સાધનો તો દેખાવનાં જ સુંદર ફળ આપનારાં છે."

'વીણા=દેહરૂપી વીણા;' 'તાર=નાડીઓ રૂપી તાર', 'સ્થાનો=કંઠ, છાતી વગેરે સ્થાનો' 'રણકાની શાંતિનું સ્થાન= બ્રહ્મરન્ધ્ર'–આ પ્રમાણે આ ગાથામાં યોગની ગૂઢવાણીનો પ્રયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો છે.

બીજા ઉપદેશના સુંદર દુહાઓ પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયમાં હેમચંદ્રાચાર્યે મૂક્યા છે:

---

૬. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. ગા. ૧૬.
૭. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. ગા. ૨૫.

त वोल्लिअइ जु सच्चु पर इमु धम्मक्खरु जाणि
एहो परमत्था एहु सिवु एह सुहरयणह खाणि ॥[८]

"જે સાચું વચન છે તેજ બોલવું જોઈ એ; આ ધર્માક્ષર જાણ; આ પરમાર્થ (જાણ); આ શિવ અને આ સુખોરૂપી રત્નોની ખાણ જાણ."

अम्हह मोहपरोहु गउ सजम हुउ अम्हासु
विसय न लोलिम महु करहिं म करहि इअ वीसासु ॥[९]

"અમારો મોહનો ઉદ્‌ભવ જતો રહ્યો; અમારામાં સંયમ થયો છે; વિષયો મારામાં ચંચળતા કરતા નથી—આવો વિશ્વાસ મા કર."

भल्लत्तणु जइ महसि भल्लप्पणु पसमेण
जइ करिएव्वउ पसमु विजउ तो करेव्वउ करणह ॥[१०]

"જો ભલાશની આકાંક્ષા રાખતો હોઉં તો, ભલાશ શાંતિમાંથી આવે છે; અને જો શાંતિ પામવી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો વિજય જોઈ એ."

ઉપરના ભાગો ઉપરાંત ઘણા વર્ણનવિભાગો કાવ્યદૃષ્ટિએ સુંદર છે, પરંતુ અવકાશના અભાવે તે અહીં ટાંકવા યુક્ત નથી. ખાસ કરીને અણહિલપુરનું વર્ણન, ઋતુઓનાં વર્ણનો વગેરેમાં કાવ્યત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયકાવ્ય ઉપર પૂર્ણકલશગણિએ વૃત્તિ લખી છે.

૮. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮.
૯. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. ગા. ૪૦.
૧૦. પ્રા. દ્વયા. સર્ગ. ૮. ગા ૭૬ (ની પ્રથમ બે પંક્તિઓ.)

પૂર્ણકલશગણી એ જિનેશ્વરના શિષ્ય હતા [૧૧] વિ સ ૧૩૦૧માં તેમણે આ વૃત્તિની યોજના કરી [૧૨] આ વૃત્તિનુ શ્લોકપ્રમાણ ૪૨૩૦ શ્લોકનુ છે [૧૩] વૃત્તિમાંથી પણ સમકાલીન અનેક સામાજિક સ્થિતિને લગતી બાબતો ઉપર માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે,

પ્રાકૃત દ્વ્યાશ્રયનુ ગુજરાતીમા ભાષાતર થવાની ખાસ જરૂર છે [૧૪] સસ્કૃત દ્વ્યાશ્રયમહાકાવ્યનુ ગુજરાતી ભાષાતર સ્વ મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીએ કર્યું હતુ. સસ્કૃત દ્વ્યાશ્રયનુ ભાષાતર પણ દુષ્પ્રાપ છે, અને એ જૂનુ ભાષાતર પુનર્વાલોચન કરીને સુધારી વધારી પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે બને ય દ્વ્યાશ્રયોનાં ગૂજરાતી ભાષાતર ખરેખર જ ગૂજરાતની વિદ્વત્તા માટે સુખાવહ થશે કોઈ હેમચદ્રસારસ્વત ઉપર પ્રેમ ધરાવતી સસ્થાએ આ કાર્ય સત્વર હાથ ઉપર લેવુ ઘટે છે

---

૧૧ પ્રા દ્વયા વૃત્તિ પુષ્પિકા શ્લોક ૧૦
श्रीमज्जिनेश्वरयतीश्वरदत्तदीक्षाशिक्षोऽन पूर्णकलशो गणिरल्पबुद्धि ।
अन्योपकारिषु पद परिलब्धुकामो वृत्त्यानया रिमपि तत्प्रकटीचकार ॥

૧૨ પ્રા દ્વયા વૃત્તિ પુષ્પિકાશ્લોક ૧૪
समर्थिता विक्रमराजवर्षे हयान्तरिक्षज्वलनेन्दुसख्ये ।
पुष्यार्कशस्यामलफाल्गुनैकादशीतिथौ द्व्याश्रयवृत्तिरेषा ॥

૧૩ પ્રા દ્વયા વૃત્તિ , પુષ્પિકાશ્લોક શ્લો ૧૫
मान त्रिंशदधिकद्विचत्वारिंशच्छतान्यभूत् ।
प्रत्यक्षर गणनमामुष्या वृत्तेरनुष्टुभाम् ॥

૧૪ પ્રા દ્વયા નુ ભાષાતર થાય તો તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિ—શાલાની દિનચર્યા ઇત્યાદિ ઉપર સારો પ્રકાશ પડી શકે

કાવ્યાનુશાસન

शब्दानुशासनमशेषमवेत्य सम्य-
गालोच्य लक्ष्यधिगम्य च देश्यभाषाः ।
यत्नादधीत्य विविधानभिधानकोशा-
ञ्श्लेषं महाकविरिमं निपुणो विदध्यात् ॥

—રુદ્રટ.[1]

"સમસ્ત શબ્દાનુશાસનને સારી રીતે જાણી, મહાકવિનાં ઉદાહરણનું આલોચન કરી, દેશ્યભાષાઓનો અભ્યાસ કરી, તથા વિવિધ અભિધાનકોષોનું યત્નપૂર્વક અધ્યયન કરી નિપુણ મહાકવિએ શ્લેષની યોજના કરવી જોઈએ."

પ્રાચીન કાળમાં કવિઓને જ કાવ્યબંધની આવશ્યકતા હતી એમ ન હતું. પ્રત્યેક શાસ્ત્રગ્રંથ કાવ્યબંધમાં રચાતો. એટલે પછી લેખક ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિસ્, ભૂસ્તરવિદ્યા—ગમે તે વૈજ્ઞાનિક વિષયનો શાસ્ત્રી હોય, પણ તેને તો કાવ્યબંધનો અભ્યાસ કર્યે જ છૂટકો. કાવ્યબંધમાં જ વિજ્ઞાનના, ધર્મના, અને બધાય શાસ્ત્રોના ગ્રન્થ લખાતા. અલબેરુનીએ આર્યાવર્તના સંસ્કૃત પંડિ-

૧. રુદ્રટ : કાવ્યાલંકાર : અધ્યાય : ૪ : શ્લોક. ૩૫.

તેની આ પદ્ધતિ ઉપર કડવી ટીકા પણ કરી છે.[2] પણ આ તો રૂઢ બાબત હતી—એટલે પ્રત્યેક પંડિત શાસ્ત્રી કે વિજ્ઞાનવેત્તા પોતાના અધ્યયનના પ્રાથમિક પગલા તરીકે કાવ્યબંધનો સારી રીતે અભ્યાસ કરતો.

હેમચંદ્રાચાર્યે શિષ્યોને અભ્યાસગ્રન્થો—શિક્ષાગ્રન્થો પૂરા પાડવાના હેતુથી અનુશાસનોની રચના કરી હતી. વિદ્યાર્થીઓ ક્લિષ્ટ અને દુર્ગમ વ્યાકરણ-ગ્રંથો ભણતા. તેમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ સરળ બને તે માટે તેમણે શબ્દાનુશાસનની રચના કરી હતી—એમ તેમના શબ્દો ઉપરથી જ પ્રતીત થાય છે.[3] પ્ર. ચ.

---

૨. Dr. Sachau Alberuni's India : P. 19 : "Besides the scientific books of the Hindus are composed in various favourite metres, by which they intend, considering that the books soon become corrupted by additions and omissions, to preserve them exactly as they are, in order to facilitate their being learnt by heart + + + + Now it is well-known that in all metrical compositions there is much misty and constrained phraseology merely intended to fill up the metre and serving as a kind of patchwork, and this necessitates a certain amount of verbosity. + + + + From all this, it will appear that the metrical form of literary composition is one of the causes which make the study of Sanskrit literature so particularly difficult."

૩. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય : સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન : અધ્યાય ૮. પાદ. ૪. પ્રશસ્તિ શ્લોક : ४ :

ના કહેવા પ્રમાણે કાકલ નામે અધ્યાપકને પાટણની પાઠશાળાઓમાં તેમના વ્યાકરણના અધ્યાપન માટે યોજવામાં આવ્યો હતો.[૪] રુદ્રટનો શ્લોક કેવળ 'શ્લેષ'ને અનુલક્ષીને છે; પરંતુ તે ઉપરથી તે સમયની શિક્ષાપ્રણાલી ઉપર પણ કાંઈક પ્રકાશ પડે છે. પ્રથમ વિદ્યાર્થી શબ્દાનુશાસન શીખતો ત્યાર પછી મહાકાવ્યો અને દેશ્યભાષાઓનું—જેમકે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, અપભ્રંશ વગેરેનું—અધ્યયન કરતો. દેશ્યભાષાઓના કોષગ્રંથ અને સંસ્કૃતભાષાના અભિધાનકોષોનો ત્યાર પછી તે પાઠ કરી જતો; અને પછી જ કાવ્યરચના કરવામાં તે પ્રવેશ કરતો. કાવ્યરચનાના કાર્યમાં તેને દોરવણી મળે તે માટે અલંકારગ્રન્થોનું તે પરિશીલન કરતો.

હેમચન્દ્રાચાર્યની ગ્રન્થરચનામાં આ જ પરિપાટી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે શબ્દાનુશાસનની રચના કરી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનો ગ્રંથ આપ્યો. સસ્કૃત શબ્દકોષો અને વિસ્તૃત દેશ્યશબ્દ સંગ્રહની તેમણે રચના કરી. ઉપરના ગ્રંથોને અનુકૂળ એવાં દેશ્યભાષા તેમજ સંસ્કૃતભાષાનાં મહાકાવ્યો વિદ્યાર્થી સમક્ષ તેમણે તેમના અભ્યાસ માટે રચી રજુ કર્યાં. ત્યાર પછી કાવ્યાનુશાસનની યોજના કરી તેમની સમક્ષ સરસ અને સંપૂર્ણ અલંકારગ્રન્થ તેમણે મૂક્યો. તેમના પોતાના કથન ઉપરથી જ તે અવગત થાય છે :

> तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-
> शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
> अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त
> शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥

૪. હેમસમીક્ષા : પાન. ૪૭; પાદનોંધ. ૨૯.

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥[૫]

"દોષરહિત વાણીનો વિવેક અમે શબ્દાનુશાસનમાં કર્યો છે; અને તેજ વાણીની હવે કાવ્યમાં યોજના ઉચિત રીતે ઉપદેશવામાં આવે છે."

શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન તેમજ અન્ય ગ્રન્થોની યોજનામાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર બીજા આચાર્યોના ગ્રન્થમાંથી ઉતારા કર્યાનો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે.[૬] બાહ્યદૃષ્ટિએ આ આક્ષેપ ખરો લાગે પણ ખરો; પણ એ વિવેક કહેવાય નહિ. ખરી રીતે તો આપણે હેમચંદ્રાચાર્યની દૃષ્ટિથી તેમના ગ્રંથો

૫. હેમચંદ્ર : કાવ્યાનુશાસન : અધ્યાય. ૧. સૂત્ર . ૨. આ સૂત્ર ઉપરની અ. ચૂ. વૃત્તિ : इदानीं शब्दानुशासनान्तरं तासां वाचां काव्यत्वं काव्यीभावो यथावत् तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते । वाचां हि साधुत्वे निश्चिते सुकरः काव्योपदेशः ।"

૬. S. K. De: 'Sanskrit Poetics' Vol. I. P. 203. Note. I. "He appropriates for instance long passages without acknowledgement from राजशेखर, अभिनवगुप्त, वक्रोक्तिजीवितकार, मम्मट and others + + + His dependence on earlier works is so close as to amount at times to almost slavish imitation or plagiarism."

P. V. Kane : विश्वनाथ—साहित्यदर्पण : Intro. P. cxiv. "The काव्यानुशासन is a mere compilation and exhibits hardly any originality"

ઉપર મૂકવામા આવેલા આક્ષેપનું સમાધાન કરવું જોઈએ એક વસ્તુ તો નિશ્ચિત જ છે કે તેમનો આશય ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સપૂર્ણ, સરળ અને સર્વગ્રાહી શિક્ષાગ્રન્થો મૂકવા એ હતો કાશ્મીર અને ગૂજરાતનો તથા માળવા અને ગૂજરાતનો તે કાળે સસ્કારવિનિમય થઈ રહ્યો હતો પરપ્રાન્તીય શિક્ષાગ્રથોનો અભ્યાસ ગૂજરાતની પાઠશાળાઓમા થઈ રહ્યો હતો ગૂજરાતનું વ્યક્તિત્વ તેનાથી એક રીતે તો હણાતુ જ હતું અને વળી આ શિક્ષાગ્રન્થો પણ એટલા સરળ તો હતા જ નહિ આ ઉપરાત વળી રાજકર્તાના કોડ પણ ગૂજરાતને સસ્કારસમૃદ્ધ બનાવવાના હતા આ મનોરથ સિદ્ધ કરવા હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા સર્વ વિદ્યાના અવતાર સમા પ્રકાડ પડિત સિદ્ધરાજ–કુમારપાલની રાજસભાને શોભાવી રહ્યા હતા તેમણે પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થોનો સમન્વય કરી શબ્દાનુશાસન રચ્યુ તે જ પ્રમાણે આનન્દવર્ધન, અભિનવગુપ્ત, રુદ્રટ, રાજશેખર, મમ્મટ, ધનજય વગેરે આલકારિકોના ગ્રન્થોના સિદ્ધાન્તોની સયોજના કરી કાવ્યાનુશાસનની રચના કરી[૭]

---

૭ P.V Kane विश्वनाथ साहित्यदर्पण Intro P cxiv

'*It borrows wholesale from the* काव्यमीमासा *of* राजशेखर, the काव्यप्रकाश, the ध्वन्यालोक and the लोचन For example compare P 8–10 (Nirnayasagar Ed) of Hemachandra with काव्यमीमासा P 56, pp 11—16 of Hemachandra with pp 122–123 of the काव्यमीमासा He expressly states that he bases his views upon those of अभिनवगुप्त and भरत "साधारणी भावना च विभावादिभिरिति श्रीमानभिनवगुप्ताचार्य । स मतमेव चास्माभिरुपजीवित

કાવ્યાનુશાસનમાં કેટલીકવાર શબ્દશ પૂર્વાચાર્યોના વિવેચનોના ઉતારા તેમણે કર્યા છે તેમના સૂત્રવિધાનમા મમ્મટની છાપ છે નાટયશાસ્ત્રના સૂત્રોમા ધનંજયની છાપ છે, અને ભરતનાટયશાસ્ત્રમાથી પણ તેમણે ઉતારા કરેલા છે

આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનુ કે કેવળ આ રંગબેરંગી ધારાની ગાલિચા જેવો ગ્રથ છે હેમચદ્રાચાર્યના વ્યક્તિત્વની છાપ સૂત્રે સૂત્રે દૃષ્ટિગોચર થાય છે કાવ્યના પ્રયોજનની જ ચર્ચા તપાસીએ તો એ માલમ પડી આવશે એ સૂત્ર ઉપર મમ્મટની છાપ છે પરતુ તેમા મમ્મટના સૂત્ર ઉપર વેધક સુધારો પણ કર્યો[૮] એ જ રીતે કાવ્યની વ્યાખ્યા અને ઉપમાની હેમાચાર્યે આપેલી વ્યાખ્યાઓ તપાસીએ તો તેમનુ વ્યક્તિ-

---

वेदितव्यम् (P 66 of Viveka), तेऽस्माभिर्भरतानुसारिभिरुपेक्षिता (P 316 of काव्यानु०)

૮ મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશમા કાવ્યના પ્રયોજન તરીકે જણાવે છે

काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये
सद्य परनिर्वृतये कान्तासम्मितयोपदेशयुजे ॥

હેમચદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમા (અધ્યાય ૧ સૂ ૩)

काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ॥

મમ્મટ ઉપર કરેલા સુધારાની ચર્ચા હેમચદ્રાચાર્યે અલકાર ચૂડામણિમા કરેલી છે દા ત મમ્મટ 'अर्थकृते' મૂકે છે તેના ઉપર ટીકા કરતા હેમચદ્રાચાર્યે જણાવ્યું છે "धनमनैकान्तिक व्यवहारकौशल शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारण प्रकारान्तरेणापीति न काव्यप्रयोजनतयास्माभिरुक्तम् ।" આ બતાવે છે કે હેમચદ્રનુ અનુકરણ માત્ર ગતાનુગતિક નથી

ત્વ જરૂર તેમાં પણ જણાઈ આવશે.૯ જ્યાં જ્યા તેમની સંમતિ છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પૂર્વાચાર્યના પોતાના જ શબ્દોના ઉતારા કર્યા છે : તેમના સિદ્ધાન્તોનું શાબ્દિક રૂપાન્તર કરવા બેસવુ એ તો એક પ્રકારનો દંભ અને પૂર્વાચાર્યો માટે અઘટિત અન્યાય કહેવાય. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણ પૂર્વાચાર્યોની પરંપરા સાચવીને લોકહિત ખાતર આ ગ્રન્થની રચના કરવામાં આવેલી છે એમ જણાવવાની પણ તેમની ઇચ્છા ખરી. આ ગ્રંથોમાં લોકોપયોગ સિવાય તેમનો અન્ય હેતુ હતો જ નહિ.૧૦ આ દૃષ્ટિ આપણી નજર સમક્ષ

---

૯. મમ્મટ . કાવ્યપ્રકાશ ઉલ્લાસ ૧૦. સૂ. ૧ साधर्म्यमुपमा भेदे । બે ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે સમાનધર્મતા હોય–અને તે રીતે એક બીજા સાથે સરખાવવામા આવ્યા હોય તો તે ઉપમા કહેવાય . હેમચન્દ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમા અ યાય ૬.સૂત્ર ૧. ' हृद्य साधर्म्य-मुपमा । એમ વ્યાખ્યા આપે છે હેમચંદ્રાચાર્ય મમ્મટને અનુસરે છે; પરંતુ हृद्य શબ્દ વધારે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય આથી એમ જણાવે છે કે કવિએ કલ્પેલી સમાનધર્મતા हृद्य = सहृदयभोग्य હોવી જોઇએ. વળી भेद શબ્દ હેમચન્દ્રાચાર્યે કાઢી નાખ્યો છે તેની ચર્ચા માટે જુઓ આ સૂત્ર ઉપરની અલંકાર ચૂડામણિ ટીકા, અને વિવેકવૃત્તિ

૧૦ હેમચન્દ્રાચાર્ય ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતના છેલ્લા પર્વને અંતે આપેલો પ્રશસ્તિ શ્લોક : ૩.

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया
साग व्याकरण सुवृत्तिसुगम चक्रुर्भवन्त. पुरा ।
मध्येतोरथ योगशास्त्रममल लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छन्दो-ऽलंकृति-नामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि॥

રાખીએ તો હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર મુકાએલા પરોપજીવિતાના આક્ષેપ સાથે આપણે સંમત થઈશું નહિ. એક જ વાત નોંધીએ. મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશમાં જે બાબતોની ચર્ચા દશ ઉલ્લાસ અને ૨૧૨ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે—તે જ વિષયોની નાટ્યશાસ્ત્રના વિભાગને ઉમેરીને ચર્ચા હેમચંદ્રાચાર્યે ૭ અધ્યાયો અને ૨૦૮ સૂત્રમાં મમ્મટ કરતાં ય સરળ રીતે કરી છે.[૧૧] શિક્ષાગ્રંથ તરીકે કાવ્યાનુશાસનની અપૂર્વતા આથી પાઠકના ખ્યાલમાં સીધી રીતે જ આવી જશે. મમ્મટની છાયા એ મુખ્ય વસ્તુ નથી; મમ્મટ કરતાં તેમણે શી વિશિષ્ટતા બતાવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે.

મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ કરતાં ય અન્ય વિશિષ્ટતા હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રન્થમાં છે. કાવ્યાનુશાસનમાં તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ કરી દીધો છે. એટલે નાટ્યનો અભ્યાસ કાવ્ય

"પૂર્વે મારા પૂર્વજ સિદ્ધરાજની ભક્તિયુક્ત યાચનાથી આપે વૃત્તિ (વિવરણ) થી યુક્ત એવું સાંગ વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમચંદ્ર) રચેલું છે; તેમ જ મારે માટે નિર્મળ યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને લોકોને માટે દ્વયાશ્રયકાવ્ય, છંદોનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને નામસંગ્રહ પ્રમુખ બીજાં શાસ્ત્રો રચેલાં છે."

૧૧. રસિકલાલ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન ગ્રં. ૨. Intro. cccxxl. કાવ્યપ્રકાશમાં જેટલા વિષયોની ચર્ચા મમ્મટે ૧૦ ઉલ્લાસ : ૨૧૨ સૂત્રમાં કરી છે તેટલી તો હેમચંદ્રાચાર્યે ૬ અધ્યાય : ૧૪૩ સૂત્રોમાં કરી દીધી છે. "Thus in six Adhyayas (143 Sutras) the whole nature of Kavya as such is defined and discussed in detail, the subject which Mammata has discussed in ten Ullasas (212 Sutras) of his Kavyaprakasha."

સાથે જ એક અનુશાસનથી અભ્યાસક કરી શકે એ સરળતા તેમના ગ્રંથે કરી આપી છે. તેમના પછી બસે વર્ષ પછી થયેલા વિશ્વનાથના સાહિત્યદર્પણમાં આ યોજના દષ્ટિગોચર થાય છે. અનુશાસન તરીકે તેને સર્વાંગ સપૂર્ણ બનાવવાનો મનોરથ શબ્દાનુશાસનની માફક કાવ્યનુશાસનમાં પણ તેમણે સિદ્ધ કર્યો છે.

કાવ્યાનુશાસન ઉપર શિષ્યહિત ખાતર અલંકારચૂડામણિ નામે લઘુ વૃત્તિની તેમણે યોજના કરી છે. તે સરળ છે અને અને વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓની ઝાઝી છણવટ તેમાં તેમણે કરી નથી. અલંકારચૂડામણિની રચનાના હેતુ તરીકે હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે :

आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ।[१२]

પરંતુ આ લઘુવૃત્તિ અલંકારશાસ્ત્રનુ વિશિષ્ટ જ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન કરવા માટે પૂરતી નથી. આથી વિશિષ્ટ પ્રકારના વિદ્વાનોને માટે હેમચન્દ્રાચાર્યે બીજી વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. તે ટીકા તે 'વિવેક.' 'વિવેક'ની રચનાના સંબંધમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય જણાવે છે :

विवरीतु क्वचिद् दब्ध नव सदर्शितु क्वचित
काव्यानुशासनस्याय विवेकः प्रवितन्यते ॥[१३]

ઉપરનો શ્લોક ' વિવેક'ની રચનાનો હેતુ સારી રીતે બતાવે

---

૧૨. રસિકલાલ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન : ગ્ર. ૧. આદિશ્લોક. 'અલંકારચૂડામણિ' નામની ચર્ચા માટે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઇ ધ્રુવની Foroword : ઉપરના ગ્રંથના આરંભે.

૧૩. રસિકલાલ પરીખ : કાવ્યાનુશાસન : ગ્રથ ૧. વિવેકનો આદિશ્લોક.

છે અનકારચૂડામણિમા ૭૪૦ ઉદાહરણો અને ૬૭ પ્રમાણો ટાકવામા આવ્યા ?, જ્યારે વિવેકમા ૬૨૪ ઉદાહરણો અને ૨૦૧ પ્રમાણો ટાકવામા આવ્યા છે[૧૪] 'વિવેક 'મા કાવ્યશાસ્ત્રના અનેક વિષમ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામા આવેલી છે–તે આ ઉપરથી વાચકને માલમ પડશે કાવ્યાનુશાસનમા ૧૬૩૨ ઉતારાઓ આપવામા આવેલા છે તે જ બતાવે છે કે હેમાચાર્યે ગ્રન્થરચના માટે અનેક ગ્રથોનુ પરિશીલન કર્યું હતુ અને તેમનો ગ્રથ-સચય પણ અત્યત વિશાળ હતો[૧૫]

કાવ્યાનુશાસનની વિભાગીય યોજના નીચે મુજબ છે–

અધ્યાય	સૂત્રસખ્યા	વિષય
૧	૨૫	કાવ્યશાસ્ત્રનુ પ્રયોજન, કાવ્યના હેતુ, પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ, કાવ્યની વ્યાખ્યા, કાવ્યના ગુણદોષ, અભિધા, લક્ષણા, વ્યજના વગેરેની ચર્ચા કરવામા આવી છે

૧૪ રસિકલાલ પરીખ કાવ્યાનુશાસન ગ્રથ ૨ Intro. cccxv તે ઉપરાત P V Kane સાહિત્યદર્પણ Intro cxivii 'The one merit of his work is that in the वृत्ति and the commentary he cites about 1500 examples from various authors "

૧૫ હેમચદ્ર કાવ્યાનુશાસન (૨ જી પરિખ) ગ્રથ ૧ પાન ૨૧૪. અલકારચૂડામણિ, પાન ૭, ૪૬૨ વિવેકમા કરેલા છદોનુશાસનના ઉલ્લેખ માટે

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૨	૫૯	રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ વગેરેની ચર્ચા ૫૫ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે. ત્યારપછીનાં ચાર સૂત્રોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અવર કાવ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રસભાવાદિના જ્ઞાન પછી આ ચર્ચા વિદ્યાર્થીને સુગમ થઈ પડે છે.
૩	૧૦	આ અધ્યાયમાં રસ, ભાવ, શબ્દ, અર્થ વગેરેને અંગે ઉદ્ભવતા દોષોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આ સૂત્રો ઉપરની અ. ચૂ. અને વિવેક બહુ વિચારપૂર્વક વાંચવા જેવો છે.
૪	૯	આ અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણો–માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદનું વિવેચન કરવામા આવ્યું છે.
૫	૯	આ અધ્યાયમાં છ શબ્દાલંકાર–અનુપ્રાસ, યમક, ચિત્ર, શ્લેષ, વક્રોક્તિ, પુનરુક્તાભાસની ચર્ચા યોજવામાં આવી છે.
૬	૩૧	આ અધ્યાયમાં ૨૯ અર્થાલં-

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષય.
		કારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અને છેવટે 'સંકર'ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
૭	૫૨	નાયક, નાયિકા, વગેરેના ગુણ, વર્ણન અને પ્રકારોના વિવેચન સહિત, સ્ત્રીઓનાં ગુણ, લક્ષણો વગેરેની આ અધ્યાયમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
૮	૧૩	આ અધ્યાયમાં 'પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યભેદ'ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રબન્ધ બે પ્રકારના છે. શ્રવ્ય અને પ્રેક્ષ્ય : પ્રેક્ષ્યના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : પાઠ્ય અને ગેય. નાટ્ય-પ્રકાર, ચંપૂ, કાવ્ય, કથા, મુક્તક વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બધા વિષયોના વિભાગબદ્ધ સમજાવવામાં આવ્યા છે.

કાવ્યાનુશાસનની વૃત્તિ 'અલંકારચૂડામણિ'માં છંદોનુશાસનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે 'વિવેક'માં છંદોનુશાસનનો બે વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. [૧૯] આ બતાવે છે કે છંદો-

૧૯. હેમસમીક્ષા : પાન ૧૩૫. પાદનોંધ, ૧.

નુશાસનની રચના પછી અલંકારચૂડામણિ અને વિવેકની રચના કરવામાં આવી હોય અથવા તો તે બંનેય ટીકાઓનું પુનરાલોચન કરી આ ઉલ્લેખો ઊમેરવામાં આવ્યા હોય. ' અલંકારચૂડામણિ ' નો ઉલ્લેખ દેશીનામમાલામાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.[૧૬] છંદોનુશાસનની પ્રથમ કારિકામાં કાવ્યાનુશાસનની રચના સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.[૧૭] આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યાપક દૃષ્ટિ હેઠળ અનુશાસનો રચવાની પ્રવૃત્તિ જોરભેર ચાલી રહી હોવી જોઈએ; એટલે પરસ્પર ઉલ્લેખો ટીકામાં માલમ પડે એ સ્વાભાવિક છે. આમ આનુપૂર્વી નક્કી કરવી એ વિષમ કાર્ય છે; પરંતુ કાવ્યાનુશાસન પછી છંદોનુશાસનની રચના કરવામાં આવી એમ હેમચંદ્રાચાર્યને તો અભિમત છે.

કાવ્યાનુશાસન શિક્ષાગ્રન્થ તરીકે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ કરતાં ઊતરતી પંક્તિનો છે એવો આક્ષેપ એક વિદ્વાને કરેલો છે તે અયોગ્ય છે.[૧૮] મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર અનેક ટીકાઓ થયેલી હોવા છતાં પણ દુર્બોધ અને વિષમ રહ્યો છે. કાવ્યાનુશાસનની —સૂત્રોની તેમજ અલંકારચૂડામણિ ટીકાની—શૈલી સરળ અને સુબોધ છે. તદુપરાંત પાંડિત્ય દર્શાવવા બનેલી વિભાગપ્રિયતામાંથી ઉપસ્થિત થયેલા અનેક અઘટિત અલંકારોની સંખ્યાને ઘટાડી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે શિષ્યોને અને વિદ્વાનોને સુગમ થાય એ રીતે

૧૬. ભૂલથી છપાયેલી પાછલી પાદનોંધ ૧૬ જુઓ.

૧૭. હેમચંદ્રાચાર્ય : છંદોનુશાસન : પ્રથમ શ્લોક.

૧૮. કાવ્યાનુશાસન. (ર. છો. પરિખ) ગ્રંથ. ૧. Intro. cccxxi. પ્રો. એસ. કે. ડે. નો આ અભિપ્રાય શ્રી. રસિકલાલે ટાંકયો છે.

અલંકારોની યોજના કરી છે.[૧૯] ભોજરાજના સરસ્વતીકંઠાભરણમાં અલંકારોની સંખ્યા અત્યંત વિપુલ હતી. માલવરાજની આ કૃતિની સ્પર્ધામાં અને તેના ઉપરના સુધારારૂપ આ ગ્રંથની રચના થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી. સરસ્વતીકંઠાભરણનો ઉપયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલો છે એ તેમની વિવેક-ટીકા ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. પૂર્વે જણાવ્યું તે પ્રમાણે અલંકારોની વ્યાખ્યાઓ ઉપર પણ તેમણે સુધારાવધારા કરી પોતાની દૃષ્ટિએ તેમને યોગ્ય બનાવવા યત્ન કર્યો છે. કાવ્યાનુશાસન આ રીતે શિક્ષાગ્રન્થ તરીકે યોગ્ય ગ્રન્થ છે. પરંતુ બ્રાહ્મણોનાં શિક્ષાસ્થાનોમાં મમ્મટ વગેરેના ગ્રંથો પ્રચલિત હતા; અને આ નૂતન જૈનાચાર્યની કૃતિને તેમનાં શિક્ષાસ્થાનોમાં પૂરતું સ્થાન ન મળ્યું હોય. કાવ્યાનુશાસનમાં તેમણે કોઈ નવો અભિપ્રાય, નવો કાવ્યસિદ્ધાંત પ્રવર્તમાન કર્યો નથી. આનંદવર્ધનની માફક ધ્વનિનો સિદ્ધાંત, કે વક્રોક્તિજીવિતકાર માફક કાવ્યનો આત્મા વક્રોક્તિ છે એવો સિદ્ધાંત કે વામનની માફક શૈલી એજ કવિતાનો આત્મા છે એવી કોઈ અપૂર્વ પ્રણાલી ચલાવવાનો કાવ્યાનુશાસનનો હેતુ ન હતો;—જેથી વિદ્વાનોની તાર્કિક સાઠમારીઓમાં પણ આ

૧૯. કાવ્યાનુશાસન (ર. છો. પરિખ.) ગ્રં. ૧. Intro. cccxix.

The Sixth Adhyaya treats of twenty-nine अर्थालंकारs including संकर. It will be seen that Hemachandra has greatly reduced the number of principal अलंकारs, which according to Mammata are sixtyone in number.

ગ્રંથ ખાસ જીવતો રહે. શિષ્યોના હિતને ખાતર અને વિદ્વાનોને એક સાથે માહિતી મળી શકે તેવા નમ્ર આશયથી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી હતી; એટલે એ ગ્રંથે કોઇ પ્રબળ પરંપરાને બાંધી નથી.[૨૦] કાવ્યાનુશાસનમાં કેટલાય ગ્રંથોમાંથી દૃષ્ટાન્તો મૂકવામાં આવ્યાં છે; અને એ રીતે ગ્રંથને સર્વગ્રાહી બનાવવા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યત્ન કર્યો છે.

કાવ્યાનુશાસન આ રીતે એક નોખા પ્રકારનો શિક્ષાગ્રન્થ હોઈ વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત ઉપકારક છે; અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક નામે વિસ્તૃત ટીકા સહિત તે વિપુલ સંદર્ભગ્રંથ હોઈ વિદ્વાનો માટે પણ દ્યોતક છે.

૨૦. P. V. Kane: साहित्यदर्पण Intro. cxiv "He however exercises very little influence on later rhetoricians and is scarcely ever quoted (except in the रत्नापण pp. 46,75, 224, 233,259, 279, 299.)"

૯

છંદોનુશાસન

" The rhythm or movement of language, forming curves and undulations of sound, has an effect on the mind which may be *quite distinct from the rational meaning of* the words to our understanding. When it co-operates with, supplements, and enriches the rational significance, it becomes itself significant and that is one of the processes by which the language becomes literature.

—Enid Hamer.[1]

કાવ્યના બે પ્રકાર છેઃ ગદ્ય અને પદ્ય[2] કાવ્યનાં લક્ષણ, અલંકાર ગુણદોષ ઇત્યાદિની ચર્ચા કાવ્યાનુશાસનમાં આચાર્યશ્રી

---

૧. Enid Hamer : The Metres of English Poetry : P. 2.

૨. દા. ત. दण्डिन् – काव्यादर्श : પરિચ્છેદ ૧. શ્લોક. ૧૧. માં કાવ્યના ભેદ જણાવતાં કહે છે :

હેમચંદ્રે કરીછે. પરંતુ તે ચર્ચા ઉપરાંત પદ્યકાવ્યમાં ગેયતત્ત્વની આવશ્યકતા છે; એટલે તે પ્રકારના કાવ્યની જરૂરને પહોચી વળવા માટે છંદોવિધાનનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે.[3] આ છંદોવિધાનનું જ્ઞાન પૂર્વાચાર્યોની પદ્ધતિ અનુસાર જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય, તેટલા માટે છંદોનુશાસનની રચના તેમણે કરી છે.[4] આ પ્રમાણે શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન પછી છંદોનુશાસનની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી અને આ બાબતનો છંદોનુશાસનના આદિ શ્લોકમાં તેમણે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે :

वाच ध्यात्वाऽर्हतीं सिद्धशब्दकाव्यानुशासन.
काव्योपयोगिनां वक्ष्ये छन्दसामनुशासनम् ॥[5]

"અર્હંતની વાણીનું ધ્યાન ધરી, શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન જેણે પૂરાં કર્યાં છે તેવો હું કાવ્યમાં ઉપયોગમાં આવતા છંદોનું અનુશાસન કહીશ."

पद्य गद्य च मिश्र च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम् ।
पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्त जातिरिति द्विधा ॥

છંદોનુશાસન · અધ્યાય . ૧ : સૂત્ર · ૧ : મા આવતા काव्योपयोगिना ઉપર ટીકા કરતાં જણાવે છે : काव्योपयोगिनामिति गद्यकाव्ये न छन्दसामुपयोग इत्यर्थात्पद्य काव्यमिह गृह्यते ।

૩. છંદોનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ ટીકાનુ આરંભવાક્ય · शब्दानुशासनविरचनानन्तर तत्फलभूत काव्यमनुशिष्य तदङ्गभूत छन्दोऽनुशासनमारिप्समान : शास्त्रकार इष्टाधिकृतदेवतानमस्कारपूर्वमारभते ।

૪ છં શા અ. ૧. સૂ. ૧. ઉપર ટીકા "पूर्वाचार्यशासनस्यानु पश्चात् शासनम् ।

૫. છ. શા. અ ૧. શ્લો ૧.

છંદોનુશાસનની ઉપયોગિતા અર્વાચીન કાવ્યવિધાનના અભ્યાસીને અત્યંત હિતાવહ છે બે દૃષ્ટિએ—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાની દૃષ્ટિએ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એટલા માટે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ પ્રવર્તમાન સમગ્ર છંદોનાં લક્ષણોની ચર્ચા ઉદાહરણ સહિત આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે, વર્ણગણોના અને માત્રાગણોના વિવિધ ફેરફારો કરી તેમાંથી—ગણિતદૃષ્ટિએ પણ—બની શકે તે બધા ય છંદોનો સમાવેશ વર્ણમેળ છંદોમાં અને માત્રામેળ છંદોમાં કરવામાં આવ્યો છે. એક જ દાખલો આપણે લઈએ: ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં લક્ષણો આપી તે બન્નેના સંકરથી બનતા ઉપજાતિના ચૌદ પ્રકારોનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.[૬] અર્વાચીન કાવ્યવિધાયકો આ પ્રકારનો સંકર અનેક રીતે કરી રહ્યા છે. વળી ગાયત્રી, જગતી વગેરે વૈદિક છંદોનો પણ ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા વગેરે સાથે સંકરને લીધે ઉપજતા છંદોને ઉપજાતિ તરીકે હેમચંદ્રાચાર્ય ઉલ્લેખે છે. આ ઉપરાંત ગણિતદૃષ્ટિએ વર્ણગણોના ફેરબદલા કરી અનેક નવા છંદોની યોજના બની શકે છે—તે પણ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી વાચકને બહુ સારી રીતે પ્રતીત થશે. આમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ અમૂલ્ય છે. અર્વાચીન છંદો—વર્ણમેળ, માત્રામેળ અને લયમેળ—ની પૂર્વપીઠિકા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત

૬. છં. શા. અ. ૨. સૂત્ર ૧૫૬ : एतयोः परयोश्च संकर उपजातिश्चतुर्दशधा ॥ એના ઉપર ટીકા કરતાં આચાર્યશ્રી લખે છે: एतयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संकरोऽन्योन्यपादमीलनमुपजातिः । सा च प्रस्तारभेदाच्चतुर्दशधा । एवं परयोरिन्द्रवंशावंशस्थयोः संकरः उपजातिश्चतुर्दशधैव ॥

અને અપભ્રંશ છંદોમાં છે; અને તે બધા છંદોની સંપૂર્ણ અને શાસ્ત્રીય વિવેચના કરતો આપણી પાસે છંદોનુશાસન એ એકજ ગ્રંથ છે. એ દૃષ્ટિએ હેમચન્દ્રાચાર્યની સેવા છંદશાસ્ત્ર માટે જેવી તેવી નથી.

છંદોનુશાસનના વિસ્તૃત વિવેચનમાં ઊતરતા પહેલાં છંદોનુશાસનની યોજના, અધ્યાય, સૂત્રસંખ્યા અને વિષયનો ખ્યાલ કરી લેવો ઘટે છે.

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષયચર્ચા
૧.	૧૬.	સંજ્ઞાધ્યાયઃ પ્રથમ વપરાતી પરિભાષાનું વિવેચન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. દા. ત. વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ, યતિ વગેરેની ચર્ચા આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે.
૨.	૪૧૫.	આ અધ્યાયમાં સમવૃત્ત છંદના પ્રકારો અને તેમની ગણયોજના વર્ણવવામાં આવી છે. છેવટના ભાગમાં દંડકના જુદા જુદા પ્રકારો અને તેમની ગણયોજનાની વિવેચના કરવામાં આવી છે. કુલ ૪૧૧ છંદોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષયચર્ચા
૩.	૭૩.	આ અધ્યાયમાં અર્ધસમ, વિષમ, વૈતાલીય, માત્રા સમક વગેરે પ્રકારના ૭૨ છંદોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે.
૪.	૯૧.	આ અધ્યાયમાં આર્યા ગલિતક, ખંજક, શીર્ષક વગેરેનાં લક્ષણ આપવામાં આવેલાં છે. પ્રાકૃત ભાષાના આ બધા માત્રામેળ છંદો છે.
૫.	૪૯.	આ અધ્યાયમાં ઉત્સાહ, રડ્ડા, ધવલમંગલ વગેરે છંદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા પણ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના છંદોને અનુલક્ષીને છે.
૬.	૩૦.	આ અધ્યાયથી અપભ્રંશ ભાષાના છંદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને વિવિધ પ્રકારની ષટ્પદી અને ચતુષ્પદીનું શાસન આપવામાં આવ્યું છે.
૭.	૭૩.	અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતી દ્વિપદીઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલું છે.

અધ્યાય	સૂત્રસંખ્યા	વિષયચર્ચા
૮.	૧૭.	પ્રસ્તાર વગેરેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવી છે. વૃત્તોનો વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તાર કરવો તેનુ નામ પ્રસ્તાર.[૭]
કુલસૂત્ર	૭૬૪	

છંદોનુશાસનની વૃત્તિના આદિ ભાગમાં 'અનુશાસન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે· पूर्वाचार्यशासनस्यानु पश्चात् शासन सदर्भ। આ દૃષ્ટિએ પૂર્વાચાર્યોની પરંપરાને અનુસરીને રચાયલો સંદર્ભગ્રંથ તે અનુશાસન[૮] આ દૃષ્ટિએ પણ તેમણે પૂર્વાચાર્યોનું ઋણ સ્વીકાર્યું છે કેટલાંક સ્થાનોએ તેમણે છંદોનાં નામો બીજા પૂર્વાચાર્યોથી ભિન્ન આપ્યાં છે. મોટે ભાગે ભરતના મતનો ઉલ્લેખ તેમણે વારંવાર કર્યો છે[૯] 'બીજાના મતે'

---

૭ છ. શા. અ ૮.સૂ ૧ ઉપર ટીકા प्रस्तार्यते इति प्रस्तार', वृत्ताना विस्तरतो विन्यास ।

૮. જુઓ. આજ પ્રકરણની પાદનોંધ : ૪ : આના જ અનુસંધાનમા પછીથી छदोऽनुशासन શબ્દને સમજાવતા ટીકા જણાવે છે : चदनादाह्लादनात् छदासि वर्णमात्रानियमितानि वृत्तानि तेत्रामनुशिष्यतेऽनेनेति अनुशासन शास्त्रम् ।

૯. ભરતના મતનો ઉલ્લેખ ૧૭ સ્થાનોમા આચાર્યશ્રીએ કર્યો છે. અને ભરતના મતે છંદનુ બીજુ નામ હોય તે છંદના નામનો ઉલ્લેખ તેમણે મૂકયો છે જુઓ. છ. શા. આરભકથન . પાન ૪ (अ).

એટલે તે ભાષાના પદબંધોના જ્ઞાનની તો વાતજ શી કરવી? વળી અપભ્રંશ છંદોના જ્ઞાન વિના—અને તે કાળના સંગીતના જ્ઞાન વિના—જૂના કવિઓમાં પ્રચલિત ઢાળો અને લઢણો પણ સમજવાં મુશ્કેલ હતાં: અને તે કારણે પણ ઢાળ અને લઢણોનું આકર્ષણ છંદોજ્ઞાનના અભાવે ઘટી ગયું. સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યગૌરવનું અનુકરણ કરવા માટે સંસ્કૃત છંદોને બહુધા યોજી ગૂજરાતી કવિતામાં કાવ્યગૌરવ લાવવા કવિઓ પ્રેરિત થયા. આથી સંસ્કૃતભાષાના સામાન્ય વપરાતા છંદો કવિઓએ બહુધા અપનાવ્યા. પદો અને ગરબીઓના બંધો લોકવાણીમાંથી અને જૂના કવિઓમાંથી આપણા કવિઓએ લીધા, પરંતુ ઉન્નત અને ગંભીર વિચારો તથા લાગણીઓના વાહક તરીકે તો તેઓ સંસ્કૃત છંદોને જ વાપરતા.

આપણી સદીના અર્વાચીન કવિઓ મોટે ભાગે વર્ણમેળ છંદોના સરવાળા બાદબાકી કરી છંદોના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે; તો તે રીતે છંદોગણિતના પ્રયોગો બતાવતા પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. છંદોનુશાસનમાં છંદોગણિતની યોજનાને અનુલક્ષીનેજ છંદોનો વિસ્તાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે: એકાદ વિભાગને હું ઉદાહરણ તરીકે નોંધું તો અહીં અયોગ્ય ગણાશે નહિ:[૧૨]

कामिनी છંદ :

निर्वृतिं, विधेहि हस्तगामिनीम् ।
सर्वथा, जहीहि हन्त कामिनीम् ॥

૧૨. છં. શા. અધ્યાય : ૩ : સૂ. ૧૮–૨૨. ટીકા સહિત.

એકમ પંક્તિમાં : र ગણ છે : गालगा; અને બેકી પંક્તિમાં ज, र, ગણ અને અંતે गा, ल છે, लगाल । गालगा । ल । गा ।

हिम्मी છંદ :

योषितो, वियोगदुःखगिद्यमानमानगाः ।
दन्दहन्,–कद्रुस्वनैर्निहन्ति निश्चिन शिखी ॥

એકમ પંક્તિ . गालगा (र ગણ); બેકી પંક્તિ : लगाल । गालगा : लगाल । गालगा (ज, र, ज, र ગણ).

नितम्बिनी છંદ :

सर्वथा, विरिंचशाङ्करामराधिराजपेक्षनर्पयः ।
भेजिरे, यदुत्पथ चिराय तत्र कारण नितम्बिनी ॥

એકમ પંક્તિ : गालगा (र ગણ): બેકી પંક્તિ : लगाल । गालगा । लगाल । गालगा । लगाल । गा (ज, र, ज, र, ज ગણ+ ग=ગુરુ).

वारुणी છંદ :

उत्तम, घनाविनश्वरप्रमोदकारण इतिन्यदीहसे सुखम् ।
निर्मल, तदा शमामृत पिबानिश मुसाढगा निमुञ्च वारुणीम् ॥

એકમ પંક્તિ : गालगा (र ગણ) : બેકી પંક્તિ लगाल । गालगा । लगाल । गालगा । लगाल । गालगा । ल । गा । (ज, र, ज, र, ज, र, + લઘુ + ગુરુ)

यतसिनी छन्द ·

शोभते, धनुर्ल्लेव पुष्पधन्वन. शिरीषकोमलाङ्गिका सरोजलोचना ।
बालिका, जपासहोदराधरा मधूककान्तिमन्यशोकपल्लवावतंसिनी ॥

એકમ પંક્તિ : गालगा (૨ ગણુ); બેકી પંક્તિ : लगाल। गालगा । लगाल । गालगा । लगाल । गालगा । लगाल । गालगा । (જ, ૨, જ, ૨, જ, ૨, જ, ૨, ગણુ)

આ છંદોરચનાનું વિધાન કરીને હેમચંદ્રાચાર્ય સૂત્ર મૂકે છે કે કામિની, શિખી, નિતમ્બિની, વારુણી, પતંસિની છંદોનો વ્યત્યય કરીએ તો અનુક્રમે वानरी, शिखण्डी, सारसी, अपरा અને हृसी એ છંદો બને છે[13]: ઉપરના છંદોની રચના–યોજના જોતાં વિદગ્ધ વાચકને છંદોગણિત ઉપર જ છંદોની સંખ્યા અને રૂપ આચાર્યશ્રીએ યોજ્યાં છે એ તરતજ જ્ઞાત થશે. ઉપરાંત એ પણ માલમ પડશે કે છંદના પ્રયોગોની શાસ્ત્રીય ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવા માટે છંદોનુશાસન એ અદ્વિતીય ગ્રન્થ છે. છંદોના અભ્યાસ તરફની વિદ્વાનોની અભિરુચિ તેમને છંદોનુશાસનના ઉંડા અને વિસ્તૃત અભ્યાસ તરફ આકર્ષે તો ખરેખર અર્વાચીન કવિતાના રૂપને અપૂર્વ વૈવિધ્ય મળે.

અપભ્રંશ પદ્યબંધોનો ઊંડો અભ્યાસ પણ આપણાં પ્રાચીન કડવકબદ્ધ કાવ્યો સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. કડવકનું બંધારણ આપણને અપભ્રંશકાવ્યસાહિત્યમાંથી મળ્યું છે. જેમ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય સર્ગોમાં વિભક્ત છે તેમ અપભ્રંશ મહાકાવ્ય સંધિઓમાં વિભક્ત છે.[14] પ્રત્યેક સંધિનો આરંભ ધ્રુવપદથી થાય

13. છં. શા. અ. ૩. સૂ. ૨૩ : वामिन्यायाद् व्यत्यये वानरीशिखण्डिसारस्यपराहृस्यः ।

૧૪. કાવ્યાનુશાસન : અધ્યાય : ૮. સૂત્ર. ૨૦૮. पद्य प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिबद्धभिन्नान्त्यवृत्तसर्गाश्वाससंध्यवस्कन्धकबन्ध सत्सन्धि शब्दार्थवैचित्र्योपेत महाकाव्यम् ॥ છં. શા. અ.

છે અને સાર પછી કેટલાંક કડવકો આવે છે. કડવકનું બંધારણ પ્રાચીન પ્રણાલિકા અનુસાર ૭ પંક્તિઓનું છે: અડિલ્લા, પદ્ધડિઆ જેવા છંદોની ચાર પંક્તિઓ અને છેવટની બે પંક્તિઓ 'ઘત્તા'ની. આમ પ્રાચીન પ્રણાલિકા અનુસાર કડવકની આઠ પંક્તિઓ બની.[૧૫] પછીથી તો કડવકની પંક્તિઓની સંખ્યા વધવા માંડી. કેટલીક વાર કેવળ કડવકબંધમાં આખ્યાનો લખાવા માંડ્યાં. દાખલા તરીકે દેવચંદ્રસૂરિનું 'સુલસક્ખાણુ' કાવ્ય માત્ર અઢાર લાંબાં કડવાંઓનું બનેલું છે.[૧૬] આ પ્રણાલીનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનમાં સ્પષ્ટ કરેલો છે. આ ઉપરાંત પાછળથી ઘણાં આખ્યાનકાવ્યોમાં વપરાતા વસ્તુછંદની, ચતુષ્પદીની અને છપ્પય છંદની ચર્ચા

૬. સૂ. ૧. सन्ध्यादौ कडवकान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं घत्ता वा। સન્ધિ ઉપર ટીકા કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે: कडवकसमूहात्मकः सन्धि.।

૧૫. આ ચર્ચા માટે જુઓ: મધુસૂદન મોદી: 'ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવનસ્વયંભૂ-બે અપભ્રંશ કવિઓ' ભારતીય વિદ્યા. ગ્રંથ ૧. અં. ૨. માર્ચ ૧૯૪૦. પા. ૧૭૭. પાદનોંધ. ૨૮. છં. શા. અ. ૬. સૂત્ર ૧. ઉપરની ટીકા: कडवकसमूहात्मकः सन्धिस्तस्यादौ चतुर्भिः पद्धडिकाद्यैश्छन्दोभिः कडवकम्। तस्यान्ते ध्रुव निश्चितं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवक घत्ता वेति सज्ञान्तरम्। વગેરે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં મે આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

૧૬. દેવચન્દ્રાચાર્યે-હેમચન્દ્રાચાર્યના ગુરુએ આ કાવ્ય લખ્યું હોવાનો સંભવ છે. હું આ અપભ્રંશકાવ્યનું સંપાદન કરી રહ્યો છું. આ કાવ્યની નોંધ માટે. The Catalogue of Mss in the Pattan Bhandaras (G.O.S. LXXVI.) P.182.

કરવામાં આવી છે.[૧૭] તે ઉપરાંત દોહા, સોરઠા વગેરેની પણ ચર્ચા અપભ્રંશવિભાગમાં કરવામાં આવેલી છે.[૧૮] સંસ્કૃત છંદઃશાસ્ત્રમાં આર્યા તે પ્રાકૃતમાં ગાથા કહેવાય છે.[૧૯] ગાથાના પ્રકારની વિસ્તૃત ચર્ચા પણ આચાર્યશ્રીએ કરેલી તે અને તે ઘણે અંશે દ્યોતક છે. છેવટના પ્રસ્તારને લગતા અધ્યાયમાં ગણિતદૃષ્ટિએ છંદોરચના કેટલી મર્યાદા સુધી ખેંચી શકાય તેની ચર્ચા આચાર્યશ્રીએ કરેલી છે. આ રીતે છંદઃશાસ્ત્રના એક ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે છંદોનુશાસનનું અદ્વિતીય મૂલ્ય છે.

અપભ્રંશવિભાગમાં મુંજના દુહા સંબંધી એક સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

चुडुल्लउ चुण्णीहोइसइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ
इय मुंजि रइया दूहडा पच वि कामहु पंचसर॥[२०]

---

૧૭. છં. શા. અ. ૫. સૂ. ૩૧. आसां तृतीयस्य पञ्चमेनानुप्रासेऽन्त्ये दोहकादि चंद्रलेखा रड्डा वा। દા. ત.

लुठिदु चंदणवलिपल्लंकि
स किलिदु स्वगवणि खलिदु वन्धुरमणीयकयलिहिं
उच्छलिदु फणिलयाहिं घुलिदु सरलक्ककोलय्वलिहिं
चुंबिदु माहविवल्लरिहिं पुलइदकामिसरीरु
भमरसरिच्छउ संचरइ रड्डउ मलयसमीरु॥

૧૮. છં. શા. અ. ૬. સૂત્ર. ૧૦૦ दोहक વગેરે.

૧૯. છં. શા. અ. ૪. સૂ. ૧. ૬૫૨ ટીકા : आर्यैव संस्कृतेतरभाषासु गाथासंज्ञेति गाथाग्रहणम्।

૨૦. છં. શા. અ. ૬. સૂ. ૨૦ ટીકા

આ દુહામાં મુંજના પાંચ દુહાઓની સરખામણી કામદેવનાં પાંચ બાણ સાથે કરવામાં આવી છે; અને તે દુહાઓના આરંભના મુખ્ય શબ્દો: (૧) चुडल्लउ; (૨) वाहोहजल्लु; (૩) नयणा (૪) कत्तुवि; (૫) समपण પ્રથમ પંક્તિમાં મુકવામાં આવ્યા છે: આ મુંજના દુહાઓમાંના બે દુહાઓ આચાર્યશ્રીએ આ દુહા પછીજ ટાંકેલા છે:

चुडल्लउ चुण्णीहोइ सई मुद्धि कवोलि निहित्तउ
निद्दद्धउ सासानलिण वाहसलिलससित्तउ ॥२१

"હે મુગ્ધે, ગાલ ઉપર મૂકેલા (તારા હાથના) ચૂડલાનો–શ્વાસના અગ્નિથી બળી જતાં અને આંસુના નીરથી સિંચાતાં–પોતાની મેળેજ તેનો ચૂરો થઇ જશે."

त तेत्तिउ वाहोहजलु सिहिण निरु वि न पत्तु
छिमछिमवि गडत्थलिहिं सिमसिमिवि समत्तु ॥२२

"અને તેટલું તે આંસુના સમૂહનું પાણી ખરેખર સ્તનને પણ પ્રાપ્ત થયું નહિ. ગાલ ઉપર છમછમી–સમસમીનેજ તે પૂરું થઈ ગયું."

આ બે દુહાઓએ મુંજના હોય એમ માનવાને સબળ કારણ છે. બીજા દુહાઓ મળતા નથી. ઉપરના દુહામાંનો એક દુહો સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયના અપભ્રંશ વિભાગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે નોંધવામાં આવ્યો છે.૨૩

૨૧. છં. શા. અ. ૬. સૂ. ૨૦ ટીકા

૨૨. છં. શા. અ. ૬.

૨૩. જુઓ : હેમસમીક્ષા : પાન ૧૩૨ સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૫ ઉ. ૨.

·સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વગેરેની પ્રશસ્તિરૂપ સ્વોપજ્ઞ કાવ્યદૃષ્ટાંતો હેમચંદ્રાચાર્યે છંદોનુશાસનમાં પણ ટાંક્યાં છેઃ દા. ત. કુમારપાલને અનુલક્ષીને,

> दधासि धात्रीं विदधासि दुष्टक्ष्माभृतां निर्दलनं प्रसह्य ।
> कुमारपालक्षितिपाल कस्त्वमुपेन्द्रवज्रायुधयोस्तदत्र ॥[२४]

સિદ્ધરાજને અનુલક્ષીને–

> मामद्वैतानुरागां मन्यतेऽसौ तृणाये–
> त्येवं दौर्भाग्यदुःखोन्मूलनं चिन्तयन्ती ।
> मन्ये त्वत्खड्गधारां तदनु तत कर्तुकामा
> काम सिद्धेन्द्रस्तं नो सेवते राजलक्ष्मीः ॥[२५]

આજ રીતે 'ચુલુક્ય' 'ચુલુક્યનરેંદ્ર' એમ સંબોધન કરતા સામાન્ય પ્રશસ્તિના શ્લોકો છંદોનુશાસનમાં ઘણા મળે છે. એક સ્થળે 'સિદ્ધરાજનંદન' 'સિદ્ધનરેંદ્રસુત' નું નામ મળે છે; તે કુમારપાલ હોય એમ સંભવ છે.[૨૬] પણ હેમચંદ્રાચાર્યનાં છં. શા. નાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી ઐતિહાસિક બીનાઓ તારવી શકાય એમ નથી. એ દૃષ્ટાન્તશ્લોકો સામાન્ય રીતે માત્ર પ્રશસ્તિ શ્લોકો છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંય સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ દૃષ્ટાન્તો કાવ્ય તરીકે પણ ઉત્તમ છે. કેટલાંક અપભ્રંશ દૃષ્ટાંતો નીચે ટાંકું છુંઃ

---

૨૪. છં. શા. પાન ૭ (અ) અધ્યાય. ૨. દૃષ્ટાંત : ૧૫૫.

૨૫. છ. શા. પાન ૯. અધ્યાય. ૨. દૃષ્ટાંત : ૨૨૬.

૨૬. ધૂમકેતુ : હેમચન્દ્રાચાર્ય પાન. ૨૦૫–૨૦૯ પાદનોધ; છં. શા. પાન. ૧૧. અધ્યાય : ૨. દૃષ્ટાંત. ૨૭૫; પાન. ૧૨ (અ) અધ્યાય ૨ દૃષ્ટાંત. ૨૮૪ વગેરે.

हिंडइ सा धण ताम्ब,¹ गहिली विरहिण आखित्ती
देक्खिवि वल्लहु ताम्ब, आणंदी जणु अमइण सित्ती॥२७

"વિરહથી વ્યાકુલ અને ઘેલી બનેલી હોય તેમ તે લલના ચાલે છે તેવામાં જ વલ્લભને દેખી જાણે અમૃતથી સિંચાઈ હોય તેમ આનંદ પામે છે."

सो जलिअओ मयणग्गी जु कुसुमिअउ पलास
जा पप्फुल्लिअ मल्ली सो मयरद्धयहासु ॥२८

"જે કુસુમે કરીને ખીલેલો પલાશ છે તે બળતો મદનનો અગ્નિ છે; અને જે વિકસેલી મલ્લિકા છે તે કામદેવનું હાસ્ય છે."

पिअहु पहारिण इक्किण नि सहि दो ह्या पडति
सनद्धउ असवारभडु अनु तुरगु म भंति ।२९

"પ્રિયતમના એક પ્રહારથી પણ, હે સખી, બે જણ મરીને પડે છેઃ સજ્જ બનેલો ઘોડેસ્વાર યોદ્ધો અને બીજો ઘોડોઃ તેમાં ભ્રાંતિ નથી."

तुह विरहिं सा अइदुब्बली घणआवडुरदेह
अहिमयरकिरणिहिं विक्खिविय चन्दरेह जिम्ब एह ॥३०

"જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી ચન્દ્રલેખા ફીકી પડી જાય તેમ તારા વિરહે અતિદુર્બલ બનેલી તેનો દેહ બહુજ ફીકો બની ગયેલો છે."

---

૨૭. છં. શા. પાન. ૪૧. અધ્યાય. ૬. દષ્ટાંત. ૯૧.
૨૮. છં. શા. પાન. ૪૧. અધ્યાય ૬. દષ્ટાંત. ૯૩.
૨૯. છં. શા. પાન. ૪૨ (आ) અધ્યાય. ૬. દષ્ટાંત. ૧૦૦
૩૦. છ. શા. પાન. ૪૨ (अ) અધ્યાય. ૬. દષ્ટાંત. ૧૦૨

माणु म मेल्हि गहिल्लिए निहुईद्दोहि खणु
उग्गउ चदु पयट्टउ रासावलउ खणु
दिक्खिसु एहिवि नयणिहिं पइ हलि मयणहय
वल्लह पयह पडतु भणतु य वयणसय ॥[૩૧]

" અલી ઘેલી, માન મેલીશ નહિ; ક્ષણ વાર શાંત બન, ચંદ્ર ઉગ્યો છે; અને રાસે રમવાનો ઉત્સવ પ્રવર્ત્યો છે; ત્યાં જઈને મદનથી હણાયલા પતિને,–પગે પડતા અને સેંકડો પ્રેમવચન બોલતા વલ્લભને,–આપણી આંખે, અલી, જોઈશું. "

આ પ્રકારનાં અનેક અપભ્રંશ ગીતો છંદોનુશાસનમાં હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકેલાં છે. છંદોનુશાસનની છપાયેલી આવૃત્તિમાં કેટલાંક ભ્રષ્ટ અવસ્થામાં છપાયેલાં છે. અપભ્રંશને અને ગૂજરાતીને નિકટનો સંબંધ છે, એટલે તેનું સંપાદન કાળજીપૂર્વક થાય તેટલા માટે એ તરફ અહીં ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. છંદોનુશાસનની છપાયેલી આવૃત્તિ હાલ દુર્લભ છે; તેની સારી આવૃત્તિ કોઈ સંસ્થા સંપાદિત કરાવે તો છંદ શાસ્ત્રના એક અમૂલ્ય ગ્રંથને સાહિત્યપ્રિય જનતા સમક્ષ મૂકવાનો તે જરૂર યશ પ્રાપ્ત કરી શકે. અત્યારે એ ગ્રંથના પુનઃ સંપાદનની અને પ્રકાશનની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૩૧. છ. શા. પાન. ૩૭ (अ) અંધાય. ૬. દૃષ્ટાંત. ૩.

१०

પ્રમાણમીમાંસા

તત્ત્વપ્રતિપાદન તર્કશુદ્ધ હોવું જોઈએ. એક સિદ્ધાંતનું મંડાણ થયું, એટલે તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેનું ખંડન કરવા માટે તર્કનો આશ્રય લેવાના. ખાસ કરીને જીવ, જગત અને પરમાત્માના પરસ્પર સંબંધો સ્થાપિત કરવા, તેના તથ્યનો વિચાર કરવા અનેક તત્ત્વજ્ઞોએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતો પ્રવર્તાવ્યા છે; અને એ તત્ત્વજ્ઞોની વિચારસરણી ઉપર તેમના પ્રતિસ્પર્ધી તત્ત્વજ્ઞોએ પ્રચંડ આક્ષેપો પણ કર્યા છે, અને આ આક્ષેપો છેક વિતંડા, છલ, જાતિ, અને હેત્વાભાસ સુધી પહોંચ્યા છે. સિદ્ધાંતો આમ વાદના અગ્નિમાં તપતા હોય ત્યાં તો જે સયુક્તિક અને તર્કશુદ્ધ હોય તે જ સિદ્ધાંત સત્યશોધક માટે તો હોવો જોઇએ. હરિભદ્રસૂરિએ આથી જ એક સ્થળે જણાવ્યું છે :

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

"મારો મહાવીર તરફ પક્ષપાત નથી કે કપિલ વગેરે ઉપર દ્વેષ નથી; જેનું વચન સયુક્તિક હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ."[1]

१. હરિભદ્રસૂરિ : લોકતત્ત્વનિર્ણય.

એ જ દૃષ્ટિ હેમચંદ્રાચાર્યે પણ એક સ્થળે દર્શાવી છે.[૨] સિદ્ધસેન દિવાકર તો એટલે સુધી કહે છે કે કોઇ એક સિદ્ધાંત પ્રાચીન પરંપરાથી ઊતરી આવેલો હોય એટલે કાંઈ ગ્રહણ કરી લેવા યોગ્ય નથી; કારણ કે, કોઇ માણસ આજે મરણ પામ્યો અને કાળે કરીને પુરાતન મનુષ્યો સમાન જ થાય—એમ તો અનેક માણસો પુરાતન બન્યે જ જવાના; એથી કાંઈ તેમના ગમે તેવા બોલને પ્રમાણ લેવાય નહિ.[૩] પરીક્ષા કરીને જ સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ કરવું જોઇએ. સારી રીતે નિર્ણય કરીને જ કોઇ પણ બાબતનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર થવો જોઈએ. આ રીતે પ્રમાણનિર્ણય થાય તો જ સત્યદર્શન થાય અને એ પ્રમાણે સત્યદર્શન થતાં નિઃશ્રેયસ—મોક્ષ—ના માર્ગે આપણે જઇ શકીયે અને અજ્ઞાનગ્રન્થિને ભેદી શકીયે.[૪]

---

૨. હેમચંદ્રાચાર્ય : અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા : શ્લો. ૨૯.

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥

૩. સિદ્ધસેન દિવાકર : દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા : દ્વાત્રિં. ૬. શ્લોક. ૫.

जनोऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातनेष्वित्यनवस्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

સરખાવો : કાલિદાસઃ માલવિકાગ્નિમિત્રઃ અંક ૧. શ્લો. ૨.

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

૪. સરખાવો : અક્ષપાદ ગૌતમઃ ન્યાયસૂત્રઃ ૧. ૧. ૧. प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छ-

પ્રાચીન કાળમા ધર્મસિદ્ધાતનો નિર્ણય કરવા તર્કનો ઉદ્‌ભવ થયો કેટલાક તો પોતાના તુક્કાને સિદ્ધાત તરીકે પણ પ્રવર્તાવતા અને પોતાની વાદકળાથી સામાન્ય માણસના મનમા વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરતા [5] સત્યનિષ્ઠ માણસો પોતાના સિદ્ધાતને તર્કના અગ્નિમા તાવી શુદ્ધ સિદ્ધાતસુવર્ણને ગ્રહણ કરવુ ઇષ્ટ માનતા શુષ્કવાદીઓની શબ્દજાલમા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ફસાઈ ન પડે તેટલા માટે, આર્યાવર્તના ન્યાયશાસ્ત્રમા નિગ્રહસ્થાનો, હેત્વાભાસ, છલ વગેરેને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે તેની સાથે જ્ઞાનને શુદ્ધ રીતે પ્રાપ્ત કરવા પ્રમાણાદિની ચર્ચાનો પણ તેમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે સિદ્ધસેન દિવાકરે તો એક દ્વાત્રિંશિકામા વાદનુ વર્ણન આપ્યુ છે, અને સભાઓમા વાદ કેવી અનિષ્ટ હદે પહોચતો તેનો આબેહુબ ચિતાર રજુ કર્યો છે [6] આ રીતે ભારતીય

लजातिनिग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम । , જુઓ પ્રમાણમીમાસા १ १ १ ઉપરની ટીકાનો છેવટનો ભાગ प्रमाणनयपरिशोधितप्रमेयमार्गं सोपाय सप्रतिपक्ष मोक्ष चिवक्षितु मीमासाग्रहणमकार्यीचार्येण ।

૫ સરખાવો શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદ્ १ १ જગત્‌ના આદિ તરીકે કેટલાય સિદ્ધાન્તો પ્રવર્તમાન હતા તેને માટે काल स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनि पुरुप इति चिन्त्यम्। , એમ પ્રમાણે બૌદ્ધ ત્રિપિટકમા અને જૈનાગમોમા પણ અનેકતત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાન્તો તે કાળે પ્રવર્તમાન હતા, એવા વિધાનો મળે છે

૬ સિદ્ધસેન દિવાકર દ્વાત્રિંશદ્‌–દ્વાત્રિંશિકા ૬ વાદદ્વાત્રિંશિકા શ્લોક ૧

ग्रामान्तरोपगतयोरेकामिपसगजातमत्सरयो
स्यात्सख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ॥

ન્યાયદર્શનમાં ન્યાયશાસ્ત્ર (logic) અને વાદશાસ્ત્ર (dialectics) નો પણ સમાવેશ થતો. અક્ષપાદ ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રો પછી, ન્યાયશાસ્ત્રે એક તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે ભારતીય દર્શનોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. બ્રાહ્મણોની ન્યાયપરંપરાની સામે બૌદ્ધોએ ન્યાયદર્શનનેખુબ જ વિકસાવ્યુ અને વધારે તેજસ્વી બનાવ્યું. વસુબંધુ, દિઙ્‌નાગ, ધર્મકીર્તિ વગેરેએ ન્યાયશાસ્ત્રના અનેક અનુપમ ગ્રંથો લખ્યા છે. હરિભદ્ર અને તેમની પૂર્વે સિદ્ધસેન દિવાકરે જૈન સિદ્ધાંતોને પરિપુષ્ટિ આપી અને જૈન પ્રમાણદર્શન વ્યવસ્થિત કરવા માટે પ્રશસ્ય પ્રકરણગ્રંથો રચ્યા. દિગંબર પરંપરામાં અકલંક અને માણિક્યનંદીએ જૈન સિદ્ધાંતોને અનુવર્તતા ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરી. આગમોમાં અને પછીના કેટલાક ગ્રંથોમાં સિદ્ધાંતતત્ત્વો તો ભરપૂર વેરાયેલાં પડયાં હતાં; પરંતુ જૈનન્યાયના વિકાસથી તે સિદ્ધાંતતત્ત્વો વધારે વ્યવસ્થિત બન્યાં. અનેકાન્ત દૃષ્ટિ, દ્રવ્યપર્યાયવાદ, જ્ઞાનના પ્રકારો વગેરે જૈનન્યાયમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે સ્થાન પામ્યાં અને જૈનન્યાયે અગીઆરમા—બારમા સૈકામાં સિદ્ધ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. અભયદેવસૂરિ અને દેવસૂરિએ વધારે વિસ્તારથી જૈનન્યાયને રજુ કર્યો અને હેમચંદ્રાચાર્યે અનુશાસનો રચવાની તેમની પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાણશાસ્ત્ર ઉપર 'પ્રમાણમીમાંસા' નામે ગ્રંથની રચના તેમનાં અન્ય અનુશાસનોની રચના અનુસાર કરી.

'પ્રમાણમીમાંસા' ગ્રંથના આરંભમાં જ હેમચંદ્રાચાર્ય પૂર્વ-

સરખાવો: પ્રમાણમીમાંસા. ૨. ૧. ૩૦. तत्त्वसंरक्षणार्थं प्राश्निकादिसमक्षं साधनदूषणवदनं वादः। આ સૂત્રની ટીકા.

પક્ષવાદીને મુખે કહેવરાવે છે૭: "જો ખરેખર આ જૈનસિદ્ધાન્તસૂત્રો તમારાં હોય તો તમારી પૂર્વે સૂત્રો કેવાં અને ક્યાં હતાં?" આચાર્યશ્રી તેને સામો પ્રશ્ન પૂછે છે: "આટલો જવાબ તો જરા આપો? પાણિનિ, પિંગલ, કણાદ, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યો પહેલાં પણ વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો કેવાં અને ક્યાં હતાં? આ વિદ્યાઓ તો અનાદિ છે; અને સંક્ષેપ તથા વિસ્તારથી કહેવાની ઇચ્છાએ કરીને નવાં નવાં સ્વરૂપ લે છે: અને એ જુદા જુદા કર્તાઓએ રચેલી કહેવાય છે. કેમ તમે સાંભળ્યું નથી કે 'કદીય જગત આવું હતું નહિ એમ નહિ'? જોવાં હોય તો જુઓ સકલશાસ્ત્રોના ચૂડામણિરૂપ વાચકમુખ્ય ઉમાસ્વાતિએ રચેલાં તત્ત્વાર્થસૂત્રો!"

પૂર્વપક્ષી સામો જવાબ દે છે: "અકલંક, ધર્મકીર્તિ વગેરેની માફક પ્રકરણગ્રંથને જ કેમ રચતા નથી—તે વળી સૂત્રકાર બનવાનું આ અભિમાન જાગ્યું?" આચાર્યશ્રી જવાબ આપે છે: "ના એમ ન બોલો! કારણ કે મનુષ્યોની રુચિઓ વિવિધ છે, એટલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના એના વર્તન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં સામાજિક કે રાજકીય કાયદો નથી કે તે આમ જ જોઈએ."

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી હેમચંદ્રાચાર્યની નૂતન શાસ્ત્રગ્રંથો રચવાની પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલા આશય ઉપર પ્રકાશ પડે છે. પૂર્વે જણાવ્યું તે પ્રમાણે તત્ત્વદર્શન માટે તર્કશાસ્ત્રની જરૂર પ્રત્યેક આચાર્યને રહેતી. દેવસૂરિ અને દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્રના

૭. પ્રમાણમીમાંસા: ૧. ૧. ૧. ઉત્થાનિકા.

પ્રસિદ્ધ વાદ સમયે, હેમચન્દ્રાચાર્ય હાજર હતા.[૮] ન્યાયશાસ્ત્રના એક પ્રખર જ્ઞાતા તરીકે તેમની ખ્યાતિ જગદ્‌વિદિત હતી તેમની મહાવીરદ્વાત્રિંશિકાઓ અને ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમા મૂકેલી દેશનાઓ ઉપરથી તેમની વાદી અને તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે કુશળતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ' પ્રમાણમીમાસા ' ની રચના તો તેમને એક ન્યાયાચાર્ય તરીકે ઉનત સ્થાન અપાવે છે 'પ્રમાણમીમાસા' ગ્રથ અધુરો મળે છે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદાનુશાસન પછી તેમણે પ્રમાણમીમાસાની રચના કરી તે તો તેમણે પોતાના શબ્દોમા જ જણાવ્યુ છે[૯] કેટલેક સ્થળે હેમચદ્રાચાર્યરચિત ' વાદાનુશાસન ' નામે ગ્રથનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે, પરતુ એ ' વાદાનુશાસન ' એ આ ' પ્રમાણમીમાસા ' ને અન્ય જનોએ આપેલુ અપરનામ હોય એ અસભવિત નથી પૂર્વ રચિત ત્રણ અનુશાસનોની શ્રેણીમા પ્રમાણમીમાસાને ને ચોથા અનુશાસન તરીકે મૂકવા માટે ' વાદાનુશાસન ' એ નામ અન્યજનોએ આપ્યુ હોવુ જોઈએ હેમચદ્રાચાર્યના 'દેશીશબ્દસગ્રહ' અથવા ' રયણાવલિ ' ને અન્યજનોએ ' દેશીનામમાલા ' એ નામ કયા નથી આપ્યુ ?

' પ્રમાણમીમાસા ' સૂત્રશૈલીનો ગ્રથ છે અને અક્ષપાદ ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોની યોજના અનુસાર, ગ્રથને તેમણે પાચ અધ્યાયમા વિભક્ત કર્યો છે, અને પ્રત્યેક અધ્યાયને તેમણે ગૌત-

---

૮ મેરુતુગ પ્રબધચિંતામણિ પૃ ૬૬—૬૭ (સિંધિ-ગ્રથમાલા) Buhler's Life of Hemacaudracarya P 14

૯ પ્રમાણમીમાસા ૧ ૧ ૧ (ટીકા) शब्दकाव्यछन्दोऽनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाण मीमास्यत इत्यर्थ ઇ૦

મની પદ્ધતિ માફક જ બે આહ્નિકોમા વહેચી દીધો છે[10] પ્રમાણમીમાસા ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રથ હોવાને લીધે એમા એમણે અક્ષપાદના પ્રસિદ્ધ ન્યાયસૂત્રોની સરણી સ્વીકૃત કરી હોય. અકલકે આ સરણીનો સ્વીકાર પ્રથમ શરૂ કર્યો[11]

પ્રમાણમીમાસા પૂર્ણ પ્રાપ્ત થતી નથી જેટલા સૂત્રો મળ્યા છે તેટલા ઉપર જ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કદાચ એમ હોય કે હેમચદ્રાચાર્યે પ્રથમ બધા સૂત્રોની રચના કરી હોય અને પછી વૃત્તિ લખવાનુ કાર્ય તેમણે હાથમા લીધુ હોય એ સભવિત છે, કારણ કે વૃત્તિમા ગ્રથનુ સંપૂર્ણ સર્જન થયુ હોય એવુ

૧૦ પ્રમાણ મીમાસા ૧ ૧ ૧ (ટીકા) तत्र वर्णसमूहात्मके पदे, पदसमूहात्मकै, सूत्रै सूत्रसमूहात्मकै प्रकरणै, प्रकरणसमूहात्मकै आह्निकै, आह्निकसमूहात्मकै पञ्चभिरध्यायै शास्त्रमेतदरचयदाचार्य ॥ ન્યાયસૂત્રની યોજના વિષે જુઓ सर्वदर्शनसग्रह—न्यायशास्त्र च पञ्चाध्यायात्मकम् । तत्र प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् तत्र । प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपण विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थनिरूपण कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे सशयपरीक्षण प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरण च द्वितीयेऽर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथम आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् । द्वितीये बुद्धिमन परीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणमवयवादिनिरूपण च । पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम् ।

૧૧ જુઓ પ્રમાણમીમાસા પ્રસ્તાવના (પ સુખલાલજી) પાન ૧૧ * બાહ્ય સ્વરૂપ પેરેગ્રાફ ૨

તેમના ઉલ્લેખ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. કેવળ ૯૯ સૂત્રો આપણને મળે છે. પ્રમાણમીમાંસા અધ્યાય : ૨ : આહ્નિક : ૧ : સૂત્ર ૩૪ સુધી ઉપલબ્ધ છે; વૃત્તિમાં અન્ય સૂત્ર માટેની પ્રાસ્તાવિક ઉત્થાનિકા પણ મળે છે. પછીનાં સૂત્રો અને વૃત્તિનું શું થયું— વૃત્તિ રચાયેલી કે કેમ—તે પ્રશ્નો તો અત્યારે અનુત્તર જ રહે છે.

૧. આરંભ : વૃત્તિના આરંભ શ્લોક : ૨ : માં જ હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે:

> बोधिबीजमुपस्कर्तुं तत्त्वाभ्यासेन धीमताम्
> जैनसिद्धान्तसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥

"તત્ત્વના અભ્યાસથી બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના જ્ઞાનબીજનો આવિષ્કાર કરવા માટે, પોતાનાં જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રોની વૃત્તિ (મારાથી) કરાય છે."

ઉપરના શ્લોકમાં આ સૂત્રોને હેમચંદ્રાચાર્ય જૈનસિદ્ધાન્તસૂત્રો તરીકે વર્ણવે છે; એ સૂત્રોનો અભ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે; અને તેમના અભ્યાસનો હેતુ જ્ઞાનબીજનો આવિષ્કાર કરવાનો છે. પ્રથમ સૂત્રમાં 'પ્રમાણમીમાંસાનો આરંભ કરાય છે.' એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. મીમાંસાનો અર્થ વૃત્તિમાં 'पूजितविचारवचन' એમ કરે છે અને જણાવે છે કે આ શાસ્ત્રનો હેતુ કેવળ પ્રતિપક્ષના સિદ્ધાન્તનું નિરસન નથી પરંતુ દુષ્ટ માર્ગોનું નિરાકરણ કરી, પ્રમાણના જ્ઞાને કરીને દૃષ્ટિગોચર બનેલા શુદ્ધ માર્ગે મોક્ષપ્રાપ્તિ એજ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

નીચેના મુખ્ય વિભાગોમાં આ ગ્રંથનું વિવેચન સ્ફુટ રીતે થઈ શકે.

૨ પ્રમાણલક્ષણ આચાર્યશ્રી બીજા સૂત્રમા પ્રમાણની વ્યાખ્યા આપે છે "સાચી રીતે પદાર્થનો નિર્ણય તે પ્રમાણ" બીજા નૈયાયિકોની વ્યાખ્યાઓથી, એક રીતે એક છતા, બીજી રીતે તદ્દન નવી જ પ્રમાણની વ્યાખ્યા આચાર્યશ્રીએ આપી છે નિર્ણય એટલે સશય, અનધ્યવસાય અને વિપર્યય રહિત જ્ઞાન 'સાચી રીતનો નિર્ણય' એમ જણાવી, અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસભવ દોષનુ નિર્ણયમાથી નિવારણ થાય છે[12] લક્ષણ હમેશા વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત હોવુ જોઈએ

પૂર્વાચાર્યો એ 'સ્વ' અને 'પર' નો સાચો નિર્ણય આપે તેને પ્રમાણ કહ્યુ છે,[13] પરતુ અર્થના સાચા તેમ જ સશય, અનધ્યવસાય, વિકલ્પ જેવા ખોટા નિર્ણયો પાછળ સ્વયપ્રકાશ આત્મતત્ત્વ રહેલુ જ છે એટલે પ્રમાણનુ લક્ષણ બાધવામા તેનો સમાવેશ કરવો સયુક્ત નથી વૃદ્ધ આચાર્યોએ પ્રમાણની સર્વગ્રાહી પરીક્ષા ખાતર 'સ્વ' શબ્દનો સમાવેશ પોતાની વ્યાખ્યાઓમા કર્યો છે ત્યારપછી સ્મૃતિની માફક ધારાવાહી જ્ઞાનને તે પ્રમાણ

---

૧૨ પ્રમાણમીમાસા ૧. ૧ ૨ (ટીકા) तत्र निर्णय सशयानध्यवसायाविकल्पकत्वरहित ज्ञानम् । तता निर्णयपदेनाज्ञानरूपस्ये न्द्रियसनिकर्षादि ज्ञानरूपस्यापि सशयादे प्रमाणत्वनिषेध । × × × तेन सम्यग् योऽर्थनिर्णय इति विशेषणाद्विपर्ययनिरास । ततोऽतिव्याप्त्यव्याप्त्यसभवदोषविकलमिद प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

૧૩ સિદ્ધસેન દિવાકર न्यायावतार १: प्रमाण स्वपराभासि અથવા તો तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक १ १० ७७: स्वार्थव्यवसायात्मक ज्ञान प्रमाणम् । હેમચદ્રાચાર્યના વિવેચન માટે પ્રમાણમીમાસા ૧. ૧ ૩ स्वनिर्णय सन्नप्यलक्षणम्, अप्रमाणेऽपि भावात् ।

ભૂત માને છે. આપણને અમુક પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય; ત્યારે તે પદાર્થની સ્મૃતિ જાગ્રત થાય અને 'મારે જરૂરનો છે—તે આ પદાર્થ છે' એ પ્રતીતિ થાય છે અને એ પદાર્થને આપણે પછીથી ગ્રહણ કરીએ છીએ. આજ પ્રમાણે ધારાવાહી જ્ઞાન પણ પ્રમાણભૂતજ છે, પ્રથમ ક્ષણે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનેલો ઘટ ત્રીજી ક્ષણે ગ્રહણ કરીએ ત્યારે એટલો જ પ્રમાણભૂત છે.

આ વિવેચન પછી સૂત્ર. ૫—૭ માં સંશય, અનધ્યવસાય (=પદાર્થનો અનિશ્ચય) અને વિપર્યય (=જે ન હોય તે તે વસ્તુમાં દેખવું તે: દા. ત. મોતીઆના રોગને લીધે આકાશમાં એક ચંદ્ર હોય છતાં પણ આપણે બે ચંદ્રને જોઇએ; ઝડપથી જતી હોડીમાંથી કિનારા ઉપરનાં સ્થિર વૃક્ષો તે ચાલતાં જોઇએ વગેરે) નું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રમાણનો નિશ્ચય સ્વતઃ તેમ જ પરતઃ થાય છે. દા. ત. તરસ્યો માણસ પાણી પી પોતાની તૃષા છીપાવે : તે સમયે જળના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ થાય છે. શબ્દપ્રમાણ જેવાં અદૃષ્ટાર્થને સિદ્ધ કરતાં પ્રમાણ પરતઃ પ્રમાણ કહેવાય છે.

૩. **પ્રમાણવિભાગ** : જૈનન્યાય પ્રમાણના બે વિભાગ પાડે છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. લોકાયતિકો પ્રત્યક્ષ વિના બીજા પ્રમાણને માનતા નથી.[૧૪] તેમના અભિપ્રાયનું આચાર્યશ્રી નિરાકરણ

---

૧૪. પ્રમાણમીમાંસા. ૧. ૧. ૧૧. व्यवस्थान्यधीनिषेधानां सिद्धेः प्रत्यक्षेतरप्रमाणसिद्धेः ॥ અમુક વસ્તુના જ્ઞાનની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરતાં સંશય, અનધ્યવસાય, વિપર્યય વગેરે અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન દૂર કરવા સ્મૃતિ, અનુમાન વગેરે પરોક્ષ જ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

કરે છે. કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની વ્યવસ્થા ન થઈ શકે. વળી પારકાના ચિત્તના અભિપ્રાયો પ્રમાણ કે અપ્રમાણમાં લાવી ન શકાય; અને અતીન્દ્રિય પદાર્થો–જેવા કે પરલોક ઇત્યાદિ–નો નિષેધ પણ લોકાયતિકો ન કરી શકે માટે જ પરોક્ષ પ્રમાણની અનિવાર્યતા છે.

૪. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ: પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા આચાર્યશ્રીએ અન્ય નૈયાયિકોની વ્યાખ્યા કરતાં વધારે વ્યાપક બાંધી છે. 'અક્ષ' એટલે જીવ અને ઇન્દ્રિયો. તે બન્નેના આશ્રયે જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. આગળ જોયું તેમ આચાર્યશ્રીએ પ્રમાણના બે ભાગ પાડયા છે · પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. કેટલાકનો અભિપ્રાય એમ છે કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બધાં પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે; અને તેના ટેકામાં તેઓ એમ જણાવે છે કે અન્ય પ્રમાણોમાં મૂળગત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનોજ આશ્રય છે તેથી તે જ્યેષ્ઠ પ્રમાણ છે. આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે, લિંગજ્ઞાન, આપ્તજનનો ઉપદેશ વગેરે પરોક્ષ પ્રમાણોથી 'વહ્નિ' વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; એટલે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે સરખાં જ ઉપયુક્ત છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એટલે વિશદપ્રમાણ. વિશદ એટલે અન્ય પ્રમાણોની અપેક્ષાના અભાવે થયેલું અથવા તો 'એ આ પદાર્થ છે' એવું સીધું દર્શન તે વિશદ જ્ઞાન કહેવાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષનું

પ્રત્યક્ષથી થયેલા જ્ઞાનને બીજાના મનમાં ઠસાવવા માટે અનુમાનાદિની જરૂર પડે છે. ચાર્વાકો પરલોક જેવી અલૌકિક બાબતનો અસ્વીકાર કરે છે. આ અસ્વીકારને સિદ્ધ કરવા માટે પણ તેઓને અનુમાનનો આશ્રય લેવો પડે છે. આ રીતે ચાર્વાકો 'પ્રત્યક્ષ એ એક જ પ્રમાણ છે' એમ પ્રતિપાદન કરે છે તે ખોટું છે.

લક્ષણ બાંધ્યા પછી પ્રત્યક્ષના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય પ્રત્યક્ષ અને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવલજ્ઞાની ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતા વિના સકલ પદાર્થોને વ્યાપ્ત એવી શુદ્ધ ચેતના ધરાવે છે. આ શુદ્ધ ચેતના તે જ કેવલજ્ઞાન—અને એ કેવલજ્ઞાન તે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ. કેવલજ્ઞાની પોતાની પ્રજ્ઞાના અતિશયને લીધે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરે છે. કુમારિલનો અભિપ્રાય એવો છે કે મનુષ્ય તો આ પ્રકારનું સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે જ નહિ.[૧૫] હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારિલના આ સિદ્ધાન્ત ઉપર સખત આક્ષેપ કર્યો છે. કુમારિલ, મીમાંસક હોઈ વેદથી પર બીજું જ્ઞાન હોઇ શકે જ નહિ એ અભિપ્રાય ધરાવે છે. વેદેતરવાદીઓ આ અભિપ્રાયમાં સંમત ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. મુખ્ય પ્રત્યક્ષ—એટલે કે, કેવલજ્ઞાનને કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન બાધક નથી. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એ કેવલજ્ઞાનથી અપૂર્ણ છે. તેમનો કેવલજ્ઞાન પછી મુખ્ય પ્રત્યક્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મુખ્ય પ્રત્યક્ષ પછી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું વિવેચન હેમચન્દ્રાચાર્ય હાથ ઉપર ધરે છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો જ અન્ય નૈયાયિકો સ્વીકાર કરે છે. એ બધાના અભિપ્રાયોનું બહુ દ્યોતકતાપૂર્વક વિવેચન આચાર્યશ્રીએ પોતાની વૃત્તિમાં કર્યું છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય અને મનથી ગ્રહણ થાય છે. સ્પર્શન,

---

૧૫. કુમારિલ: श्लोकवार्तिकः तत्त्वसमुच्चयः કારિકા. ૩૨૦૮:

अथापि वेददेहत्वाद् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
काम भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥

રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર,—જેમના અનુક્રમે, સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ, શબ્દ એ લક્ષણો છે—એ ઇન્દ્રિયો છે ઇન્દ્રિયોના બે વિભાગ છે : દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય એટલે પુદ્ગલોનું બનેલુ અમુક બાહ્ય આકારનું ઇન્દ્રિયનુ સ્થાન ભાવેન્દ્રિય એટલે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે શક્તિઓ દાખલા તરીકે, કાનની સાભળવાની શક્તિ તે તેની લબ્ધિ કહેવાય અને તેનો શબ્દો સાભળવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ તે ઉપયોગ કહેવાય. આ બે શક્તિઓ એ ભાવેન્દ્રિય[૧૬] કાનનો સ્થૂલ શારીરિક ભાગ તે દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય અન્ય નૈયાયિકો કરતા આચાર્યશ્રીએ ઇન્દ્રિયો વિષે નવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે જ્ઞાનના નિમિત્ત માત્ર પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયદર્શન નથી એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે દા ત મૃગજળના દર્શનમા 'જળ' રૂપી પદાર્થનો અભાવ છે, છતા પણ તે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ થાય છે યોગીઓ ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળના જ્ઞાનને દૃષ્ટિગોચર કરે છે આ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી પરનુ જ્ઞાનનુ છે આ રીતે પદાર્થનુ અસ્તિત્વ અને ઇન્દ્રિય મારફતે તેનુ દર્શન એ જ કેવળ પ્રત્યક્ષ માટે નિમિત્ત નથી

૫ પ્રત્યક્ષક્રમ : ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સનિકર્ષથી પ્રત્યક્ષોત્પત્તિ થાય છે તેનો ક્રમ અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, અને ધારણા આ પ્રમાણે છે ઇન્દ્રિય અને અર્થનો યોગ થતા અર્થનું ગ્રહણ માત્ર તે અવગ્રહ કહેવાય પરતુ તેથી અર્થનો સાચી રીતે નિર્ણય

૧૬ ઉમાસ્વાતિ तत्त्वार्थसूत्र २ १५-२१ पचेन्द्रियाणि ॥१५॥ द्विविधानि ॥ ॥१६॥ निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥१८॥ उपयोग स्पर्शादिषु ॥१९॥ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु - श्रोत्राणि ॥२०॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्था ॥ २१ ॥

થતો નથી. એટલે તરત જ ગ્રહણ કરેલા અર્થની વિશિષ્ટતા જાણવા માટે આકાંક્ષા થાય છે. આ આકાંક્ષા તે ઈહા. વસ્તુની વિશિષ્ટતા જાણવાની આ આકાંક્ષાથી તેનો નિર્ણય થાય તે 'અવાય' અને તે વિશિષ્ટતાઓ નક્કી થયા પછી, પૂર્વે આ વિશિષ્ટતાવાળો પદાર્થ અમુક હતો એવી સ્મૃતિથી પદાર્થનું જ્ઞાન નક્કી થાય એ ધારણા કહેવાય. બધાં દર્શનોમાં એક કે બીજા સ્વરૂપમાં થોડા કે બહુ પ્રમાણમાં જ્ઞાનવ્યાપારનો ક્રમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ જૈનપરંપરામાં સંનિપાતરૂપ પ્રાથમિક ઇન્દ્રિયવ્યાપારથી આરંભી છેવટના ઇન્દ્રિયવ્યાપાર સુધીના વ્યાપારનું જે ઝીણવટભર્યું વિશ્લેષણ કર્યું છે તે બીજાં દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આ બાબત આધુનિક માનસશાસ્ત્ર અને ઇન્દ્રિય વ્યાપારશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વની છે.[૧૭]

૬. વસ્તુલક્ષણ: ઇન્દ્રિયો વસ્તુ સાથે સંનિકર્ષમાં આવે છે. દ્રવ્ય અને પર્યાયથી યુક્ત પ્રત્યક્ષવિષય તે વસ્તુ. જૈનદર્શન અનૈકાંતિક છે. સાંખ્યો દ્રવ્ય ઉપર ભાર મૂકે છે; અને સાંસારિક વિષયોની પરીક્ષા કરી તેમને અધ્રુવ ઠરાવે છે—એટલે કે તેના અસ્તિત્વનો તે સ્વીકાર કરતા નથી. આ રીતે, દ્રવ્યની ઐકાંતિક દૃષ્ટિનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે—અને તે ધ્રુવતાની દૃષ્ટિ. બૌદ્ધો પદાર્થને કેવળ પર્યાય-Change—ની દૃષ્ટિથી જુવે છે એટલે તેમને મન પદાર્થ જેવી વસ્તુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ રહેતી જ

૧૭. ઉમાસ્વાતિ : तत्त्वार्थसूत्रः १. १५: अवग्रहेहावायधारणा ॥ આ સૂત્ર સાથે સરખાવો : હેમચંદ્રાચાર્ય : प्रमाणमीमासा : १. १. २०. इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवग्रहेहावायधारणात्मा साव्यवहारिकम् ॥. પં. સુખલાલજી : પ્રમાણમીમાંસા : પ્રસ્તાવના : પા. ૨૯.

નથી આ પણ ઐકાંતિક દૃષ્ટિ છે જૈનદૃષ્ટિ વસ્તુને વસ્તુની જ દૃષ્ટિથી જોવાનો આગ્રહ રાખે છે, અને એ દૃષ્ટિ તે અનેકાંતિક જ હોય તેમને અભિપ્રાયે સત્ એ કેવળ પર્યાય Change નથી કે કેવળ સ્થિર પદાર્થ 'Static Object' નથી એમના અભિપ્રાયે વસ્તુ—અથવા સત્ તે દ્રવ્ય અને પર્યાયથી યુક્ત વિષય છે આ પ્રમાણે જૈનદર્શન આપણી આગળ વસ્તુદર્શનનો નવો અને વ્યાપક વાદ રજૂ કરે છે તેમની વસ્તુ Dynamic Reality છે, સાંખ્યોની Static Reality નથી કે બૌદ્ધોનું કેવળ Dynamism નથી વાચકશ્રી ઉમાસ્વાતિએ પણ ધ્રુવતા, ઉત્પાદ અને વ્યય એ જેના લક્ષણ છે તેને સત્ તરીકે જણાવ્યુ છે ૧૮

જ્ઞાનથી—પ્રમાણની પ્રવૃત્તિથી—અજ્ઞાનનુ નિવર્તન થાય છે 'સ્વ' અને 'પર'ને પ્રકાશિત કરતો પ્રમાતા તે આત્મા છે

---

૧૮ ઉમાસ્વાતિ तत्वार्थसूत्र ૫ ૨૯ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्।, હેમચદ્રાચાર્ય પ્રમાણમીમાસા ૧. ૧ ૩૦ प्रमाणस्य विषयो द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु। 'पर्याय' શબ્દ સમજાવતા ટીકામા આચાર્યશ્રી જણાવે છે परियन्त्युत्पादविज्ञानधर्माणो भवन्तीति पर्याया । આ રીતે 'પર્યાય' મા ઉત્પાદ અને વ્યયનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે ઉમાસ્વાતિ तत्त्वार्थसूत्र ૫. ૨૯ ટીકામા સગ્રહશ્લોકમા જણાવે છે

सिद्धत्वेनोत्पादो व्ययोऽस्य ससारभावतो ज्ञेय ।
जीवत्वेन ध्रौव्य त्रितययुत सत्त्वमेव तु ॥

હેમચદ્રાચાર્યે वीतरागस्तुति પ્રકાશ ૮ મા આ લક્ષણની ચર્ચા બહુ સુદર રીતે કરી છે પછીના પ્રકરણમા તેની ચર્ચા વિસ્તારથી કરવામા આવી છે

૭. **પરોક્ષપ્રમાણ :** 'પરોક્ષ' એટલે કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સિવાયનાં બધાં ય પ્રમાણો. બધાં અવિશદ જ્ઞાનોનો સમાવેશ તેમણે પરોક્ષ પ્રમાણમાં કર્યો છે. પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે: સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, ઊહ, અનુમાન, અને આગમ. પૂર્વસંસ્કારનું ઉદ્બોધન થાય અને 'આ તે પદાર્થ' છે એનું જ્ઞાન થાય તે સ્મૃતિ. પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે પદાર્થની પીછાણ. પદાર્થના દર્શન અને સ્મરણથી 'આ તે જ પદાર્થ છે—તેના જેવો જ છે, તેનાથી વિલક્ષણ છે કે તેનાથી ઊલટો છે—એ પ્રકારનું જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞાન. 'ઊહ' એટલે વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન: દા. ત. જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે—ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તે ઊહ. ત્યાર પછી અનુમાનની ચર્ચા હાથ ધરવામાં આવી છે. અનુમાન એટલે સાધન મારફતે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમાન. અનુમાન બે પ્રકારનાં છે: સ્વાર્થ અને પરાર્થ. આચાર્યશ્રી ત્યાર પછી સ્વાર્થ–અનુમાનનું વિવેચન પ્રથમાધ્યાયના બીજા આહ્નિકની સમાપ્તિ સુધી કરે છે.

૮. **પરાર્થાનુમાન અને હેત્વાભાસ :** દ્વિતીયાધ્યાયમાં પરાર્થાનુમાનનું આચાર્યશ્રી વિવેચન કરે છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય, નિગમન વગેરે પરાર્થાનુમાનના પાંચ અવયવોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ત્રણ હેત્વાભાસ (Fallacies): અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રમાં બે બીજા હેત્વાભાસો જણાવવામાં આવ્યા છે: પ્રકરણસમ અને કાલાતીત; પરંતુ પક્ષદોષમાં કાલાતીતનો સમાવેશ થાય છે; અને પ્રકરણસમ સંભવતો નથી; એટલે હેમચંદ્રાચાર્યે હેત્વાભાસોની ત્રણની સંખ્યા જ અભિ-

મત રાખી છે.[૧૯]

ત્યાર પછી દૃષ્ટાન્તાભાસનું વિવેચન આચાર્યશ્રી હાથ ધરે છે. સાધર્મ્યના આઠ દૃષ્ટાન્તાભાસ અને વૈધર્મ્યના આઠ દૃષ્ટાન્તાભાસ—એમ કરીને સોળ દૃષ્ટાન્તાભાસ જણાવવામાં આવ્યા છે અને પછીનાં કેટલાક સૂત્રોનું તેમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

વાદશાસ્ત્ર—Dialectics—નું તે સમયે તર્કશાસ્ત્રની સાથે જ સ્થાન હતું. ન્યાયસૂત્રમાં એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કે તત્ત્વના નિશ્ચયના રક્ષણ માટે જલ્પ અને વિતંડાનું સ્થાન છે. જેમ નાના બીજમાંથી ઊગેલા છોડના સંરક્ષણ માટે કાંટાવાળી શાખાઓની ચારે બાજુ ફરતી વાડ હોય છે, તે રીતે આ પ્રકારના વાદછલની આવશ્યકતા છે.[૨૦] હેમચંદ્રાચાર્ય પણ વાદની આવશ્યકતા તત્ત્વસંરક્ષણના હેતુમાંજ જુએ છે. જલ્પ, જાતિ, વિતંડા, છલ વગેરેનો ઉપયોગ વાદમાં કરવામાં આવે છે. વાદનો દ્વિવિધ ઉપયોગ છેઃ તત્ત્વનિરૂપણ કરવા માટે તથા પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર જીત પ્રાપ્ત કરવા માટે. બીજા હેતુ માટે જલ્પ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરપક્ષને દૂષિત કરવામાં જ જલ્પનો ઉપયોગ રહેલો છે; એમાં સ્વપક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવતી નથી. વિતંડામાં તો પક્ષ જેવી વાત જ હોતી નથી; પારકાના પક્ષમાં દોષ

૧૯. પ્રમાણમીમાંસાઃ ૨. ૧. ૧૯. વૃત્તિ.

૨૦. ગૌતમઃ ન્યાયસૂત્રઃ ૪. ૨. ૫૦. तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिचरणवत् ।; હેમચંદ્રાચાર્યઃ પ્રમાણમીમાંસાઃ ૨. ૧. ૩૦ तत्त्वसंरक्षणार्थं प्राश्निकादिसमक्ष साधनदूषणवदन वादः ॥

કાઢવો એ એકજ માત્ર વિતંડાનો હેતુ હોય છે છલ એટલે અમુક અભિપ્રાયથી વપરાયેલા શબ્દને બીજાજ અર્થમાં ગોઠવી દૂષણ કાઢવું તે છલ કહેવાય છે ખોટો ઉત્તર તે જાતિ નિગ્રહસ્થાનો એટલે વાદની અંદર સ્ખલનના સ્થાનો એમાં સપડાતા વાદી પરાજય પ્રાપ્ત કરે છે ન્યાયસૂત્ર બાવીશપ્રકારના આવા સ્થાનો બતાવે છે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ ટીકામાં આ પ્રમાણે બાવીસ સ્થાનોનું નિરૂપણ અને તેમની ચર્ચા કરે છે આ પ્રકારની ચર્ચાઓમાં પ્રમાણમીમાંસાના બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકના ૩૪ સૂત્રો ટીકા સહિત પરીપૂર્ણ થાય છે

પ્રમાણમીમાંસા ગ્રંથ અધુરો મળે છે, બાકીના ગ્રંથમાં—એટલે કે બીજા બાકી રહેલા ત્રણ અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દ્વિતીય આહ્નિકમાં—હેમચંદ્રાચાર્યે શી વિવેચના કરી હશે તે માત્ર કલ્પનાનોજ વિષય રહે છે એક વિદ્વાને વિધાન કર્યું છે કે પ્રમાણમીમાંસાનો સમસ્ત ગ્રંથ કદાચ જેસલમેર ભંડારમાં પ્રાપ્ત થાય,[21] પરંતુ પં સુખલાલજી જેવા વિદ્વાન સંશોધક અને નૈયાયિકે આ બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે પ્રમાણમીમાંસાનો સમસ્ત ગ્રંથ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય નહિ પણ મુશ્કેલ તો છે જ પ્રમાણમીમાંસાની ચર્ચા એકાદ સ્થાન સિવાય બહુ સૌમ્ય રીતે આચાર્યશ્રીએ કરેલી છે

પ્રમાણમીમાંસાની યોજના નીચે પ્રમાણે છે

---

૨૧ પ્રસ્થાન વૈશાખ ૧૯૯૫ પાન ૫૩ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆનો લેખ " હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ "

અધ્યાય	આહ્નિક	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
૧	૧	૪૨	વિષયપ્રવેશ; પ્રમાણ લક્ષણ; પ્રમાણ વિભાગ; પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ; ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વ્યાપાર; દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુ; પ્રમાણફલ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તે; પ્રમાતાનું લક્ષણ; અને પ્રમાતા સ્વ અને પર વસ્તુનો પ્રકાશક.
૧	૨	૨૩	પરોક્ષલક્ષણ; પરોક્ષના વિભાગઃ સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, ઉહ, અનુમાન, તથા વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ; અનુમાનનું લક્ષણ; અનુમાનના સ્વાર્થ અને પરાર્થ એ બે ભેદ સ્વાર્થાનુમાનનું લક્ષણ; સાધ્યનું લક્ષણ; દૃષ્ટાંતનું અનુમાનના અંગ તરીકે સ્થાન ન હોવા

અધ્યાય	આહ્નિક	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			છતાં પણ તેની અનુમાનમાં ઉપયુક્તતા; દૃષ્ટાંતના વિભાગ : સાધાર્મ્ય દૃષ્ટાંત તથા વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંત.
૨	૧	૩૪	પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ; તેના પાંચ અવયવોની ચર્ચા, પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ અવયવોનાં લક્ષણ : હેત્વાભાસનું વિવેચન : તેના ત્રણ વિભાગ : અસિદ્ધ; વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક : દૃષ્ટાંતાભાસની ચર્ચા; આઠ પ્રકારના સાધર્મ્ય દૃષ્ટાંતાભાસ; અને આઠ પ્રકારના વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાંતાભાસ : દૂષણનું લક્ષણ : દૂષણાભાસમાં

અધ્યાય	આહ્નિક	સૂત્રસંખ્યા	વિષય
			જાતિ, છલ વગેરેનો સમાવેશ : અને તેનાં લક્ષણ : વાદનું લક્ષણ : જલ્પ, વિતંડા વિગેરેનાં લક્ષણ અને તેમનું વાદમાં સ્થાન. જયનું અને પરાજયનું લક્ષણ નિગ્રહસ્થાનોનું નિરૂપણ વગેરે.
કુલ સૂત્ર	સંખ્યા	૯૯	

૫. સુખલાલજીએ હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રમાણમીમાંસાનું અનુપમ સંપાદન કર્યું છે.[૨૭] શ્રી. જિનવિજયજી સંચાલિત સિંઘી ગ્રંથમાલામા આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રમાણમીમાંસાનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કરવા માટે આના જેવી આવૃત્તિની કોઇ જોડ મળે તેવી નથી; તેનાં ટિપ્પણોમાં જૈનન્યાયના સિદ્ધાંતના વિભાગ અને ઉપવિભાગોનું ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અનન્ય અને બહુશ્રુતતાથી ભરપૂર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

બૌદ્ધન્યાય, ગૌતમના ન્યાયસૂત્રથી આરંભાતું વૈદિક ન્યાયશાસ્ત્ર, વેદાંતદર્શન તથા સમસ્ત આર્યાવર્તની પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રણાલિકાઓ સાથે યોજીને, જૈનન્યાય અને જૈનદર્શનની સરખામણી, નિરૂપણ, વિભેદ વગેરેની ચર્ચા અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે તે વિદ્વાન સંપાદકે કરી છે. પ્રમાણમીમાંસાનો ઉંડો અભ્યાસ કરવા

૨૭ સિંઘીજૈન ગ્રંથમાલા: નં. ૯. સને. ૧૯૩૯

પ્રચ્છતા જિજ્ઞાસુએ પં. સુખલાલજી સંપાદિત પ્રમાણમીમાંસાનું પરિશીલન કરવું ઘટે છે.

પ્રમાણમીમાંસામાં આચાર્યશ્રીએ કરાવેલા તત્ત્વદર્શનને તેમણે અનેક સ્થળે, તેમની મહાવીરસ્તુતિદ્વાત્રિંશિકાઓમાં, ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિતનાં અનેક સ્થાનોમાં, તથા વીતરાગસ્તુતિમાં નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય અનેક વિદ્યાઓના વારિ-નિધિ હતા: અને તેમની દૃષ્ટિ બહુજ સૂક્ષ્મ અને વેધક હતી. પ્રમાણમીમાંસામાં જ્યાં જ્યાં તેમણે પુરોગામી આચાર્યોનાં વિધાનોમાં સુધારો વધારો કરેલો છે ત્યાં એમની વેધક દૃષ્ટિનો અભ્યાસકને સાશ્ચર્ય પરિચય થાય છે. જ્યાં એમને પુરોગામી આચાર્યો સાથે સંમતિ છે, ત્યાં પુરોગામી આચાર્યોના વચનોમાં બહુ ફેર-ફાર કરી નાખવાની તેમની લેખનપ્રણાલી નથી. પ્રમાણમીમાંસાનો ગ્રંથ સરળ, સીધી અને સચોટ શૈલીમાં લખવામાં આવ્યો છે. અને અનુશાસન તરીકે બીજા અનુશાસનની હરોળમાં તેનું સ્થાન એટલુજ સુનિશ્ચિત છે.

૧૧

હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત સ્તવનો

Humanity at large is not content with emotional experience alone. However complete and apparently satisfying it has always demanded an intellectual formulation of the reality with which it is in contact, as well as emotional experience of it, and so far as we can judge, it will always continue to do so.

Julian Huxley.[1]

કેવળ લાગણીનો ઉદ્રેક ધર્મ નથી;—કોઇક તર્કને અગમ્ય એવાં ઉંડાણમાં ધર્મનાં બીજ વસેલાં છે; પરંતુ તેનો આવિષ્કાર સામાન્ય જનતાની બૌદ્ધિક વિવેકશક્તિને તર્ક મારફતે કરાવી શકાય તો જ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા દૃઢ બને છે. કેવળ લાગણીપ્રધાન

૧. Prof. Julian Huxley: Essays of a Biologist P. 288 'Religion and Science' એ નામના નિબંધમાં (Phoenix Library Ed.)

શબ્દોની અસર લાગી ટકતી નથી. આથીજ આપણા પ્રત્યેક સંપ્રદાયની પાછળ પરમાત્મા, જીવ અને જગતના સંબંધોને સમજાવતું દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મંડળ હોય છે આ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક અનુભવ અને બુદ્ધિગમ્ય દાર્શનિક પ્રણાલિકા સત્યદર્શનને સુદૃઢ બનાવે છે

પ્રો બ્રેડલી નામે વિખ્યાત અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ જણાવે છે

"There is such a thing as intemperence in regard to religious emotion, a gloating over it, a luxury of remorse, and a gluttony in the sense of salvation To dwell on any emotion which does not lead straight to action tends to morbidity, and much intense religious feeling is morbid Few things are more disgusting than religious sentimentality, and a few more dreadful than religious mania and melancholy Emotion, as we saw, is a form in which religion is most personally felt What I feel is emphatically mine That is its strength, and also its danger For what is merely felt is merely mine, and to live for the sake of a religious feeling is in the end one way of living for oneself" [૨]

ધાર્મિક લાગણીના ઉદ્રેક જેવી કાંઇક વસ્તુ છે અને તેમાં

૨ Prof A C Bradley Ideals of Religion P 159

જ ઘેલા બની જવું, ઉન્મત્ત બની જવું એના જેવી ઘૃણાજનક બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. પોતાની ચેતનશક્તિનાં ઉંડાણોને એકવાર તો લાગણી સારડાની માફક ભેદી શકે: પરંતુ છેવટને ભાગે લાગણી વૈયક્તિક રહે છે. તેનાથી સામુદાયિક પ્રત્યય કરાવી શકાતો નથી. વળી વૈયક્તિક અનુભવને કસોટીએ ચઢાવી શકવા લાગણી સમર્થ નથી. આમાં જ કેવળ ધાર્મિક લાગણીનું પરિબલ તેમ જ ભયસ્થાન રહેલું છે. એકવાર આધ્યાત્મિક અનુભવ સિદ્ધ થયા પછી, તે અનુભવને આવરી રહેલાં, તેનાં બાધક અને રોધક સર્વવ્યાપી તત્ત્વોને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી દૂર કરી અનુભવની યથાર્થતા અને તેનાં પોષક બળોનો આવિર્ભાવ કરવો કરવો જોઇએ. પોતાની શુદ્ધ અને અનાગ્રહી વિવેકશક્તિથી જે સિદ્ધાંત માનસને યુક્તિપુરઃસર લાગે છે તેનો જ સ્વીકાર સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કરે તેમાં તેની ચેતનાશક્તિની સમતુલા જળવાઈ રહે છે. પહેલાં એક સ્થળે ટાંકેલા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના શબ્દો પુનઃ ટાંકવાનું મન થઇ આવે છેઃ

"મારો મહાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી કે કપિલ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ નથીઃ જેનું વચન યુક્તિપુરઃસર હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો જોઇએ."

આમ ધર્મનાં મૂળગત તત્ત્વોમાં ભક્તિભીની શ્રદ્ધા તેમજ વિવેકથી તેજસ્વી બનેલો બૌદ્ધિક પ્રત્યય એ બે મહત્ત્વના પાયા છે. એક વિદ્વાન કહે છે તે પ્રમાણેઃ "When we have discovered its (religion's) real bases, and subordinated its impulsive promptings to the control of reason and of the new, higher

values in which reason must always share, then it becomes an instrument for helping in the conquest of the new regions which lie open to man as individual and as species."[3]

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તવનોમાં બન્નેય પ્રકારની ધર્મની શક્તિઓ વ્યક્ત થાય છે. તેમનો આધ્યાત્મિક અનુભવ તેમને સિદ્ધાન્ત માટે વૈયક્તિક દૃઢતા અને અપૂર્વ શ્રદ્ધા આપે છે; અને તે આધ્યાત્મિક અનુભવને વ્યાપી રહેલાં સાધક બાધક બળોને તેમની બૌદ્ધિક વિચારશક્તિ વ્યવસ્થિત કરી દે છે અને આધ્યાત્મિક અનુભવની સત્યતા સિદ્ધ કરી દે છે. તેમનાં સ્તવનોમાં આપણે કેવળ લાગણીનો ઉદ્રેક જોતા નથી; પરંતુ ઉત્કટ લાગણી સાથેજ જ્ઞાનીને છાજતો સંયમ બન્નેય સુમિશ્રિત થયેલાં આપણી નજરે ચઢે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઇ ધ્રુવ 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા' નામે હેમચંદ્રાચાર્યના એક સ્તવનની સમીક્ષા કરતાં જણાવે છે: " The former (i. e., Anyayogavyavachchheda—Dvatrims'ika) is a genuine devotional lyric, pulsating with reverence for the master, and is at the same time a review of some of the tenets of the rival schools on which the Jain sees reason to differ. Devotion and thought are happily blended together in one whole and are

3. Prof. Julian Huxley. Essays of a Biologist. P. 290.

expressed in such noble and dignified language that it deserves to rank as a piece of literature than that of philosophy.".[૪] આ મૂલ્યાંકન હેમચંદ્રાચાર્યનાં બધાંય મુખ્ય સ્તવનો જેવાં કે વીતરાગસ્તુતિઓ, અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા, મહાદેવસ્તોત્ર વગેરેને લાગુ પડે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર ઘણે સ્થળે ભાર મૂક્યો છે: વીતરાગસ્તુતિના પ્રથમ પ્રકાશમાં તે જણાવે છે:

" પશુમાં પણ ક્ષુદ્ર પશુ જેવો હું ક્યાં; અને વીતરાગની સ્તુતિ ક્યાં? આથી જ હું પગે અરણ્ય ઓળંગવા ઇચ્છતા લંગડા માણસ જેવો છું.

" છતાં શ્રદ્ધાથી ગાંડો બનેલો હું લથડી પડું તો પણ હું ઠપકા માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે શ્રદ્ધાળુનો અસંબદ્ધ વાણીવિસ્તાર પણ દીપી ઊઠે છે."[૫]

તે જ પ્રમાણે ' અયોગવ્યવચ્છેદિકાદ્વાત્રિંશિકા 'માં આચાર્યશ્રી જણાવે છે:

---

૪. Dr. A. B. Dhruva: Syadvada-Manjari (B. S. S.): Introduction: P. 24

૫. વીતરાગસ્તુતિ. પ્રથમ પ્રકાશ: શ્લો. ૭. ૮.

क्वाहं पशोरपि पशुर्वीतरागस्तवः क्व च ।
उत्तितीर्षुररण्यानीं पद्भ्यां पङ्गुरिवास्म्यहम् ॥
तथापि श्रद्धामुग्धोऽहं नोपालभ्यः स्खलन्नपि
विशृंखलाऽपि वाग्वृत्तिः श्रद्दधानस्य शोभते ॥

"તારી સ્તુતિ કરવામા યોગીઓની પણ ક્યા અશક્તિ નથી? પરતુ મારો પણ તારા ગુણો તરફનો પ્રેમ ડગે તેવો નથી, આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તારી સ્તુતિને વદતો આ માનવી, મૂર્ખ હોવા છતા પણ અપરાધ કરતો નથી"૬

એજ સ્તોત્રમા છેવટે તેઓ કહે છે

"કોમળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ આ સ્તોત્રને શ્રદ્ધાથી બનાવેલુ સમજે। વિવાદમા રસ લેનાર બીજા દેવોની નિંદા કરવાને માટે રચાયેલુ આ સ્તોત્રને માને। હે જિનવર, રાગદ્વેષથી પર બનેલા, તથા સાચા ખોટાની પરીક્ષા કરવા માટે જેમની બુદ્ધિ યોગ્ય છે, તેમને તત્ત્વનુ દર્શન કરાવનાર આ સ્તોત્ર સ્તુતિરૂપી ધર્મ-ચિંતનમા કારણ છે"૭

ઉપરના ટાચણો ઉપરથી હેમચન્દ્રાચાર્યના સ્તોત્રોની પાછળ રહેલુ ચિત્તતત્ત્વ વ્યક્ત થાય છે પોતાને તો મહાવીર અને તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વનો પૂરેપૂરો નિશ્ચય છે એ નિશ્ચય કેવળ શ્રદ્ધાથી નહિ પણ મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી સમ-

૬ અયોગ દ્વા શ્લોક ૨

स्तुतावशक्तिस्तव योगिनां न किं गुणानुरागस्तु ममापि निश्चल
इद विनिश्चित्य तव स्तव वदन् न बालिशोऽप्येष जनोऽपराध्यति॥

૭ અયોગ વ્ય દ્વા શ્લો ૩૨.

इद श्रद्धामात्र तदथ परनिन्दा मृदुधियो,
विगहन्ता, हन्त, प्रकृतिपरवादव्यसनिन ।
अरक्तद्विष्टानां, जिनवर, परीक्षाक्षमधिया–
मय तत्त्वालोक स्तुतिमयमुपाधि विधृतवान् ॥

જના આધારથી પણ વજ્રસમાન દૃઢ બનેલો છે. છતાં ય શ્રદ્ધા અને પ્રેમ એ જ આ સ્તોત્રોનાં આદ્ય પ્રેરકબળ છે. તર્ક અને સિદ્ધાંતપ્રતિપાદન એ તો બહારના સત્યજિજ્ઞાસુઓ માટે રજૂ કરવામાં આવેલાં છે. સત્યજિજ્ઞાસુઓને સારી રીતે પ્રતીતિ થાય તેટલા માટે જ આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે:

"હે વીર, કેવળ શ્રદ્ધાથી તારા પ્રત્યે પક્ષપાત નથી કે કેવળ દ્વેષને લીધે પરસંપ્રદાયો પ્રત્યે અરુચિ નથી; યોગ્ય રીતે આપ્તત્વની પરીક્ષા કર્યા પછી જ સર્વશક્તિમાન એવા તમારો આશ્રય લીધો છે."[૮]

"પોતાની જ ડોક ઉપર કઠણ કુહાડી નાખતા શત્રુઓ જેમ ફાવે તેમ ભલે બોલો; પરંતુ હે વીતરાગ, વિદ્વાનોનું મન કેવળ પ્રેમથી જ તારા ઉપર લાગેલું નથી!"[૯]

ઉપરનાં ટાંચણોમાં આચાર્યશ્રી સત્યશોધકોને જણાવે છે કે ઊંડા મનન તથા તર્કની કસોટીએ જિનદર્શનને કસ્યા પછી જ તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે સાધકોએ કરવું એ જાતની તેમની પ્રેરણા છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તવનોની પ્રૌઢી અને અપૂર્વતા તેમના

૮. અયોગ. વ્ય. દ્વા. શ્લો. ૨૯.

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु, त्वामेव वीर प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥

૯. અયોગ. વ્ય. દ્વા. શ્લો. ૨૯.

स्वकण्ठपीठे कठिनं कुठारं परे किरन्तः प्रलपन्तु किंचित्
मनीषिणां तु त्वयि वीतराग न रागमात्रेण मनोऽनुरक्तम् ॥

સમયથી જ વિદ્વન્માન્ય થયા છે "ટીકાકાર તરીકે અજોડ કૌશલ્ય ધરાવનાર સમર્થ આચાર્યશ્રી મલયગિરિએ તો આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમા તથા ચ આહુ સ્તુતિપુ ગુરવ એ પ્રમાણે લખી ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રકૃત અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકામાના શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એ રીતે ભગવાન હેમચન્દ્રને પોતાના ગુરુસ્થાનમા માની લીધેલા છે"[10] મલયગિરિ હેમાચાર્યની સ્તુતિઓમાથી ટાચણ આપવા યોગ્ય છે અને એ ટાચણ કરતા હેમાચાર્યનો ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરે છે તે બતાવી આપે છે કે તેમની સ્તુતિઓનો પ્રભાવ જિનશાસનના અલકારરૂપ આચાર્યો ઉપર કેટલો બધો હોવો જોઈએ તેજ પ્રમાણે વીતરાગ સ્તુતિ સબધી અજયપાલનો મત્રી યશપાલ 'મોહરાજપરાજય' નામે પોતાના નાટકમા જણાવે છે

पुरुष – इमाश्च वीतरागस्तुतिसज्ञा दिशतिर्दिव्यगुलिका । यामिर्मुखमलड्कृत्य तिष्ठन्ति पुरुप परेषमदृश्यो भवति ।

(इति वज्रकवच दिव्यगुलिकाश्चोपनयति)[11]

આ પ્રમાણે યશપાલ વીતરાગસ્તુતિઓના વીશ પ્રકાશોને દિવ્ય ગોળીઓ સાથે સરખાવે છે હેમાચાર્યે જાતે પણ અર્હતની

---

૧૦ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી 'સ્યાદ્વાદવિજ્ઞાનમૂર્તિ કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમદિર ઉદ્ઘાટનસમારભપૂર્તિ (જૈનજ્યોતિ તા ૧૫ એપ્રિલ ૧ ૩ પા ૪)

૧૧ यश पाल – मोहराजपराजय (G O S IX) અ ૫ પાન ૧૨૩

સર્વજ્ઞતાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકામાંથી ત્રણ શ્લોકો ટાંક્યા છે :

इति दिशा प्रकरणसिद्धं स्याद्वादं प्रतिपादयन्नयमोऽर्हन् सर्वज्ञानपि प्रतिपादयति, यदस्तुम,

यदीयसम्यक्त्वबलात्प्रतीमो भवादृशानां परमात्मभावम् ।
कुवासनापाशविनाशनाय नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ॥

તેજ પ્રસ્તાવમાં કુમારિલે કરેલા અર્હતના સર્વજ્ઞત્વ ઉપરના આક્ષેપનો જવાબ આપતા તે કહે છે

किं च, अनवरतवनिताङ्गसंभोगदुर्ललितवृत्तीनां विविधहेतिसमूहधारिणामक्षमालाद्यायत्तमनःसंयमानां रागद्वेषमोहकलुषितानां ब्रह्मादीनां सर्ववित्त्वसाम्राज्यम् । यदवदाम स्तुतौ,

मदेन मानेन मनोभवेन क्रोधेन लोभेन ससम्मदेन
पराजितानां प्रसभं सुराणां वृथैव साम्राज्यरुजा परेषाम् ॥

અને વળી,

अथापि रागादिदोषकालुष्यविरहिताः सततज्ञानानन्दमयमूर्तयो ब्रह्मादयः, तर्हि तादृशेषु तेषु न विप्रतिपद्यामहे,

यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया
वीतदोषकलुषः स चेद्भवानेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥[12]

ઉપરના લાંબા અવતરણો એટલા ખાતર જ ટાંકવામાં આવ્યાં છે કે હેમાચાર્યે જાતે જ પ્રમાણમીમાંસા જેવા પ્રથમ આધાર

૧૨ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રમાણમીમાંસા ૧. ૧. ૧૬ ઉપર ટીકા પાનાં ૧૩–૧૪.

તરીકે ટાંકી તે સ્તુતિઓનું તત્ત્વપ્રતિપાદનની દૃષ્ટિએ ગૌરવ બતાવ્યું છે. યોગશાસ્ત્રવૃત્તિમાં પણ આ બે દ્વાત્રિંશિકાઓના શ્લોકો ટાંકેલા મળે છે[૧૩] તે ઉપરાંત પ્રભાવકચરિતમાં, સોમનાથની સ્તુતિ હેમચંદ્રાચાર્ય કરે છે તે પ્રસંગના આલેખનમાં આચાર્ય હેમચંદ્રના મુખમાં અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાનો શ્લોક ૩૧ મૂકેલો છે.

यत्र यत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया तया यया
वीतदोषकलुष स चेद्भवानेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥[१४]

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગે પ્રબંધચિંતામણિકાર મેરુતુંગ ઉપરનો શ્લોક પણ હેમાચાર્યના મુખમાં મૂકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે ‘મહાદેવસ્તોત્ર’નો ઉલ્લેખ શ્લોક ઉમેરે છે

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्या क्षयमुपागता यस्य
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा महेश्वरो वा नमस्तस्मै ॥[१५]

આ ઉપરાંત અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાની મહત્તા મલ્લિષેણે લખેલી સ્યાદ્વાદમંજરી નામે જિનસિદ્ધાંતને સુંદર રીતે સમજાવી અન્યસિદ્ધાંતોનો પ્રતિવાદ કરતી ટીકાથી વધારે સ્પષ્ટ બની છે મલ્લિષેણ પોતાની ટીકાની પ્રશસ્તિમાં લખે છે

“પ્રામાણિક સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે લોકોનો, ઉજ્જ્વલ

૧૩. હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્ર (બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડીકા સીરીઝ) પા ૧૬૮, ૧૮૮, ૫૮૮ ઉપર અયોગ દ્વાત્રિંશિકામાંથી ટાંચણ આપે છે પા ૧૭૪, ૬૧૬ ઉપર વીતરાગસ્તોત્રમાંથી અવતરણ આપે છે.

૧૪. ચન્દ્રપ્રભસૂરિ પ્રભાવકચરિત હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ શ્લો. ૩૪૭. પૃ. ૩૧૭.

૧૫ મેરુતુંગ પ્રબંધચિંતામણિ ચતુર્થ પ્રકાશ પાન. ૧૮૫

કારણોરૂપી શસ્ત્રોથી સુંદર હેમચન્દ્રાચાર્યની સ્તુતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા અર્થરૂપી સમર્થ મિત્ર વિદ્યમાન છે, એ લોકો દુર્નયરૂપી લુંટારાઓથી ડરતા નથી અને વિના પ્રયત્ને મોક્ષના સુખને દેનાર જિનાગમના નગરને પ્રાપ્ત કરે છે."૧૬

ઉપર દર્શાવેલા બધા ઉલ્લેખો બતાવી આપે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલાં સ્તવનોનાં ગૌરવ અને પ્રૌઢી વિદ્વાનોએ વખાણ્યાં છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની દ્વાત્રિંશિકાઓની પરંપરા કઈ? આવી દાર્શનિક પ્રૌઢીમાં સ્તુતિ કરવાની શૈલીનો ઉગમ ક્યાં? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં પ્રસ્તુત છે. હેમચંદ્રાચાર્યના પોતાના શબ્દો અહીં સહાયક છે. તેમણે એક સ્થળે જણાવ્યું છે :

"ક્યાં ગંભીર અર્થવાળી સિદ્ધસેન દિવાકરની સ્તુતિઓ અને ક્યાં આ અભણના પ્રલાપની કળા! તો પણ યૂથપતિ–ગજરાજના માર્ગે જતું હાથીનું બચ્ચું લથડાતી ગતિએ જાય તે અફસોસનું કારણ બનતું નથી."૧૭

---

૧૬. મલ્લિષેણ: સ્યાદ્વાદમંજરીની પ્રાન્તપ્રશસ્તિઃ

येषामुज्ज्वलहेतुहेतिरुचिरः प्रामाणिकाध्वस्पृशां
हेमाचार्यसमुद्भवस्तवनभूरर्थः समर्थः सखा
तेषां दुर्नयदस्युसम्भवभयात्स्पृष्टात्मनां संभव–
न्यायासेन विना जिनागमपुरप्राप्तिः शिवश्रीप्रदा ॥

૧૭. અયોગ. વ્ય. દ્વા. શ્લો. ૭.

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा
तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः स्खलद्गतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ॥

સ્યાદ્વાદમંજરીના રચયિતા પોતાની ટીકાના આરંભમાં જ જણાવે છે કે :

"શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ, જગપ્રસિદ્ધ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલી 'દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા'નું અનુકરણ કરતી, શ્રીવર્ધમાન-જિનની સ્તુતિરૂપ, અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ નામે બે દ્વાત્રિંશિકાઓ, વિદ્વાન માણસોને તત્ત્વબોધ થાય તે માટે રચી."[૧૮]

ઉપરના પુરાવા ઉપરથી સીધું જ દેખાઈ આવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધસેન દિવાકરની પ્રસિદ્ધ દ્વાત્રિંશિકાઓથી પ્રેરિત થઈને આ બે દ્વાત્રિંશિકાઓ લખી છે. આ કારણને લીધે હેમચંદ્રની દ્વાત્રિંશિકાઓ સિદ્ધસેનની દ્વાત્રિંશિકાઓ સાથે વિચારગત અને શાબ્દિક સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાક દાખલાઓ તેમાંથી ટાંકવા ઘટે છે : દા. ત.

અયોગ૦ શ્લો. ૬.	દ્વા. દ્વા. ૧. ૭.
जगत्यनुध्यानबलेन शश्वन् कृतार्थयत्सु प्रसभं भवत्सु । किमाश्रितोऽन्यैः शरणं त्वदन्यः स्वमांसदानेन वृथा कृपालुः ॥	कृपां वहन्तः कृपणेषु जन्तुषु स्वमांसदानेष्वपि मुक्तचेतसः । त्वदीयमप्राप्य कृतार्थकौशलम् स्वतः कृपां संजनयत्यमेधसः ॥

૧૮. મલ્લિષેણ: સ્યાદ્વાદમંજરી: ટીકાના આરંભમાં,

श्री हेमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्धश्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचितद्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकानुसारिश्रीवर्धमानस्तुतिरूपमयोगव्यवच्छेदान्ययोगव्यवच्छेदाभिधानं द्वात्रिंशिकाद्वितयं विद्वज्जनमनस्तत्त्वावबोधनिबन्धनं विदधे ॥

અયોગ૦ શ્લો. ૧૪.	દ્વા. દ્વા. ૧–૨૩.
परं सहस्राः शरदस्तपांसि[19] युगान्तरं योगमुपासतां वा । तथापि ते मार्गमनापतन्तो न मोक्ष्यमाणा अपि यान्ति मोक्षम् ।	तपोभिरेकान्तशरीरपीडनै- र्व्रतानुबन्धैः श्रुतसम्पदापि वा । त्वदीयवाक्यप्रतिबोधपेलवै- रवाप्यते नैव शिवं चिरादपि ॥
અયોગ૦ શ્લો. ૨૬	**દ્વા. દ્વા. ૫–૨૩.**
स्वकण्ठपीठे कठिनं कुठारं परे किरन्तः प्रलपन्तु किंचित् । मनीषिणां तु त्वयि वीतराग न रागमात्रेण मनोऽनुरक्तम् ॥	अन्ये जगत्प्रकथिता विदग्धाः सर्वज्ञवादान् प्रवदन्ति तीर्थ्याः । यथार्थनामा तु तवैव वीर सर्वज्ञता सत्यमिदं न रागः ॥
અયોગ૦ શ્લો. ૨૯.	**દ્વા. દ્વા. ૧–૪.**
न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु । यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर प्रभुमाश्रिताः स्म ॥	न काव्यशक्तेर्न परस्परेर्ष्यया न वीरकीर्तिप्रतिबोधनेच्छया । न केवलं श्राद्धतयैव नूयसे गुणज्ञपूज्योऽसि यतोऽयमादरः ॥

ઉપરના દાખલા સામ્યના નમુના તરીકે આપ્યા છે. દા. ત. અયોગ. શ્લો. ૧૬: अहो अवृष्या तव शासनश्रीः, દ્વા. દ્વા. ૫–૨૬ सच्छासनं ते त्वमिवाप्रधृष्यम् । જેવાં સામ્યો પણ મળી શકે છે. આપણી લઘુ સમીક્ષા માટે આટલો વિસ્તાર બસ છે. સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર જેવા દાર્શનિકોની પરંપરાને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની

---

૧૯. ભવભૂતિ : ઉત્તરરામચરિત : અંક. ૧. શ્લો. ૧૯.

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परः सहस्राः शरदस्तपांसि
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥

દ્વાત્રિંશિકાઓ દ્વારા ઉજ્જ્વલ બનાવી છે. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના લોકતત્ત્વનિર્ણય નામે ગ્રંથમાં નીચેનો શ્લોક આપ્યો છેઃ—

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

આ શ્લોકમાં બતાવેલી ભાવનાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક દૃષ્ટિથી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ લખી છે.

આગળ કહેવાઈ ગયું તેમ બન્નેય દ્વાત્રિંશિકાઓ શ્રીમહાવીર ભગવાનની સ્તુતિરૂપ છે. એ બન્નેય સ્તોત્રોમાં બત્રીસ, બત્રીસ શ્લોકો છે. દરેકમાં ૩૧ શ્લોક ઉપજાતિના અને છેલ્લો શ્લોક શિખરિણી છંદમાં લખેલો છે. અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકામાં અન્ય દર્શનોનાં દૂષણ બતાવ્યાં છે. એમાંના આરંભના ત્રણ શ્લોક અને અન્તના ત્રણ શ્લોકમાં ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી છે. ૧૭ શ્લોકોમાં ન્યાયવૈશેષિક, મીમાંસા, વેદાન્ત, સાંખ્ય, બૌદ્ધ તથા ચાર્વાક દર્શનની સમીક્ષા કરી છે અને ૯ શ્લોકોમાં સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરેલી છે.

૬. અન્યયોગ–વ્યવચ્છેદ–દ્વાત્રિંશિકા–મહાવીર સ્તવન.

વિભાગ : ૧ : આદિના ૩ શ્લોક તથા અંતના ૩ શ્લોકમાં ભગવાન મહાવીરના અતિશય, એમનો યથાર્થવાદ, નયમાર્ગ અને નિષ્પક્ષપાત શાસનનું વર્ણન કરીને, અંતમાં જિન ભગવાનદ્વારા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં પડેલા જગતની રક્ષાની શક્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વિભાગ : ૨ : સમીક્ષાત્મક ૧૭ શ્લોક

શ્લોકઃ ૪–૧૦ઃ સુધી ૬ શ્લોકોમાં ન્યાયવૈશેષિકનો સામાન્યવિશેષવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ, ઈશ્વરકર્તૃત્વ, ધર્મ તથા

ધર્મીનો ભેદ, સામાન્ય ને જુદો પદાર્થ ગણવાનો અભિપ્રાય, આત્મા અને જ્ઞાનનું ભિન્નત્વ, બુદ્ધિ વગેરે આત્માના ગુણોના ઉચ્છેદને મોક્ષ માનવો – એ સિદ્ધાન્તોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

શ્લો૦ ૧૧–૧૨ : આ શ્લોકોમાં મીમાંસકોના મતની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

શ્લો૦ ૧૩ માં વેદાન્તીઓના માયાવાદની સમીક્ષા છે.

શ્લો૦ ૧૪ માં એકાન્તસામાન્ય, અથવા એકાન્તવિશેષ-રૂપ વાચ્યવાચકભાવની આલોચના છે.

શ્લો૦ ૧૫ માં સાંખ્યસિદ્ધાન્તોની ચર્ચા છે.

શ્લો૦ ૧૬–૧૯ મા બૌદ્ધોના પ્રમાણ તથા પ્રમિતિની અભિન્નતા, જ્ઞાનાદ્વૈત, શૂન્યવાદ, ક્ષણભંગવાદ વગેરેની ચર્ચા છે.

શ્લો૦ ૨૦ માં ચાર્વાકદર્શનની સમીક્ષા છે.

વિભાગ : ૩ : બાકીના નવ શ્લોકોમાં – પ્રત્યેક વસ્તુમાં ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યની સિદ્ધિ: સકલાદેશ અને વિકલાદેશથી સપ્તભંગી ન્યાયનું પ્રરૂપણ: સ્યાદ્વાદમાં વિરોધ વગેરે દોષોનું ખંડન, એકાન્તવાદનું ખંડન, દુર્નય, નય અથવા પ્રમાણનું સ્વરૂપ, અને સર્વજ્ઞ કહેવાતા જીવોની અનન્તતાના પ્રરૂપણ સાથે સ્યાદ્વાદની સર્વોત્કૃષ્ટતાની સિદ્ધિ.[૨૦]

૨. અયોગવ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા–મહાવીર સ્તવન.

અયોગવ્યવચ્છેદિકા નામે બીજી દ્વાત્રિંશિકામાં સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ દ્વાત્રિંશિકામાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે

૨૦. જુઓ : સ્યાદ્વાદમંજરી : (રાજચન્દ્રજૈન ગ્રન્થમાલા. ૧૬) પ્રસ્તાવના. પાન ૧૦–૧૪.

અન્યમતવાદીઓનાં શાસ્ત્રોને સદોષ ઠરાવી વિવિધ પ્રકારે બહુ તેજસ્વી વાણીમાં જિનશાસનની મહત્તાને પ્રતિપાદન કરી છે. હેમચંદ્રાચાર્યને સુદૃઢ વિશ્વાસ છે કે જૈનેતર આગમોમાં હિંસા વગેરેનાં વિધાન છે; તેથી જ પૂર્વાપરવિરોધરહિત યથાર્થવાદી જિન ભગવાનનું હિતોપદેશી શાસનજ પ્રામાણિક હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જિનશાસન સર્વોત્કૃષ્ટ અને કલ્યાણરૂપ હોવા છતાં પણ જે લોક જિનશાસનની ઉપેક્ષા કરે છે–તે એ લોકોના દુષ્કર્મનું જ ફળ સમજવું જોઈએ. હેમચંદ્રાચાર્ય છેવટે ઘોષણા કરીને જણાવે છે કે વીતરાગથી પર કોઈ તત્ત્વ નથી અને અનેકાન્ત સિવાય કોઈ ન્યાયમાર્ગ નથીઃ

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥[२१]

છેવટે આચાર્યશ્રી જિનદર્શન તરફ પોતાનો પક્ષપાત અને અન્ય દર્શનો તરફ દ્વેષભાવનું નિરાકરણ કરતાં પોતાની સમદૃષ્ટિત્વની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે અને યથાર્થવાદના કારણે જિનશાસનની મહત્તા સિદ્ધ કરે છેઃ—

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥[२२]

૩. વીતરાગસ્તોત્ર

આ બન્નેય દ્વાત્રિંશિકાઓ કરતાં ‘વીતરાગસ્તોત્ર’નો પ્રકાર જુદો જ છે. દ્વાત્રિંશિકાઓ દાર્શનિક તત્ત્વથી ઓતપ્રોત

૨૧. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા. શ્લો. ૨૯.
૨૨. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા. શ્લો. ૧૫.

છે; જ્યારે વીતરાગસ્તુતિમાં ભક્તિભાવ પ્રધાન છે અને દાર્શનિકતત્ત્વ ગૌણ છે. એક વાત તો ચોક્કસજ છે કે વીતરાગસ્તોત્ર શ્રદ્ધાવાન આસ્તિકને માટે છે; જ્યારે દ્વાત્રિંશિકાઓ પરસંપ્રદાયી તાત્ત્વિકોને પડકાર સમાન છે. વીતરાગસ્તુતિઓને અજયપાલના મંત્રી મોઢવણિક યશઃપાલે ' વીસ દિવ્ય ગોળીઓ ' સાથે સરખાવી છે.[૨૩] શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આ સ્તુતિઓ કુમારપાલને માટે લખી હતી; એટલે દ્વાત્રિંશિકાઓ પછી તો ઘણે સમયે આ સ્તુતિઓની રચના થઈ હોવી જોઈએ. કુમારપાલે જૈનત્વનો સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી આ સ્તોત્રની રચના થઈ હોય એજ યોગ્ય છે. કારણકે સ્તુતિઓમાં આચાર્યશ્રી જાતેજ જણાવે છે

" શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા વીતરાગસ્તવથી આ વિશ્વમાં રાજા કુમારપાલ ઇચ્છેલા ફળને પ્રાપ્ત કરો. "[૨૪]

' વીતરાગસ્તોત્ર 'ના વીસ વિભાગ છે. દરેક વિભાગને ' પ્રકાશ ' નામ આપવામાં આવ્યું છે એ વીસ પ્રકાશમાં કુલ ૧૮૮ શ્લોક છે. વીતરાગસ્તવનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છેઃ

પ્રકાશ : ૧ : પ્રાસ્તાવિક આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવલીના શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે આચાર્ય સ્તુતિનો આરંભ કરે છે. દ્વાત્રિંશિકાઓ કરતાં આખી ચિત્તસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે.[૨૫]

---

૨૩. યશ પાલ મોહરાજપરાજય : જુઓ આ પ્રકરણની પાદનોંધ. ૧૧.

૨૪ વીતરાગસ્તવ : પ્રકાશ : ૧ શ્લોક. ૯.

श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः

कुमारपालभूपालः प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥

૨૫. ભક્તિભાવ નીચેના શ્લોકોથી દષ્ટિગોચર થાય છે: વીત-

પ્રકાશ ૨ સામાન્ય દેહધારીના દેહ કરતા વીતરાગના દેહની અતિશયયુક્ત અપૂર્વતાનું વર્ણન આ પ્રકાશમા કરવામા આવ્યુ છે

પ્રકાશ ૩ કર્મક્ષયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અગીઆર અતિશયોનુ વર્ણન કરી વીતરાગ પ્રભુની અપૂર્વતાનુ વર્ણન સ્તુતિકાર કરે છે

પ્રકાશ ૪ આ પ્રકાશમા દેવકૃત અતિશયનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે દેવો વીતરાગ પ્રભુની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરી રહ્યા છે આ પ્રમાણનુ તેમનુ દેવાધિદેવસ્વરૂપ અત્યત ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિકારે આલેખ્યુ છે

પ્રકાશ ૫ શેષપ્રાતિહાર્ય અતિશયનુ આ પ્રકાશમા વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અશોકવૃક્ષ, દિવ્યપુષ્પો, ચામરો વગેરે

રાગસ્તવ પ્રકાશ ૧ શ્લો ૫ ૭:

तेन स्या नाथवास्तस्मै स्पृहयेय समाहित
तत कृतार्थो भूयास भवेय तस्य किङ्कर ॥५॥
तथापि श्रद्धामुग्धोऽह नोपालभ्य स्खलन्नपि
विशृङ्खलापि वाग्वृत्ति श्रद्दधानस्य शोभते ॥ ७ ॥

ઉપનિષદવાક્યોની અસર નીચેના શ્લોકમા દષ્ટિગોચર થાય છે: વીતરાગસ્તવ શ્લો ૧, ૪

य परात्मा पर ज्योति परम परमेष्ठिनाम् ।
आदित्यवर्णं तमस परस्तादामनन्ति तम् ॥ १ ॥
यस्मिन् विज्ञानमानन्द ब्रह्म चैकात्मता गतम् ।
स श्रद्धेय स च ध्येय प्रपद्ये शरण च तम् ॥ ४ ॥

વીતરાગ પ્રભુની સેવામાં હાજર રહેલાં છે. તેનુ વર્ણન આ પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરના પ્રકાશોમાં ભક્તિભાવ પ્રધાન છે. એક શ્રદ્ધાયુક્ત વીતરાગભક્ત જેમ મહાવીર પ્રભુના અપૂર્વ અતિશયોનું આલેખન કરે તેવી રીતે ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રથમ પાંચ પ્રકાશમાં મહાવીરની સ્તુતિનું આલેખન કરેલું છે.

પ્રકાશ : ૬ : શ્લો. ૮ : આ પ્રકાશમાં અન્યદેવોને માનનારા, પરસંપ્રદાયી સામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વાદ કરે છે. "અન્ય સંપ્રદાયના દેવો કોપ વગેરે દૂષણોથી દૂષિત છે. જો એ વિરક્ત – વીતરાગ હોય–તો તે તું જ છે. એટલે એ દેવ તારાથી જુદા નથી; જો રાગવાળા એ દેવ હોય તો એ દેવ તારા શત્રુ થવા પણ યોગ્ય નથી.[૨૧] વીતરાગદેવની યોગમુદ્રાની અનુપમતા આ પ્રકાશમાં કવિ બતાવે છે.

પ્રકાશ : ૭ : શ્લો. ૮ : આ પ્રકાશનું નામ જગત્કર્તૃત્વ-નિરાસ છે. આ જગતનો કોઈ કર્તા છે એમ માનનારાઓની દલીલોનો જવાબ આચાર્યશ્રી આ પ્રકાશમાં આપે છે. ઈશ્વરને જો દેહ ન હોય તો જગતના સર્જનની પ્રવૃત્તિ તે શી રીતે કરે ? જો કૃતકૃત્ય હોય તો જગતના સર્જનનું તેમને પ્રયોજન પણ શું હોય ? ક્રીડાએ કરીને જગતનું સર્જન કર્યું હોય તો શું તે બાળક જેમ રમતિયાળ છે ? કૃપાથી આ જગત સર્જ્યું હોય તો દુઃખ દારિદ્ર અને પરિતાપો

૨૧. વી. સ્ત. સ્તવ . પ્રકાશ : ૬ શ્લો. ૩.

विपक्षस्ते विरक्तश्चेत् स त्वमेवाथ रागवान् ।
न विपक्षो विपक्षः किं खद्योतो द्युतिमालिनः ॥

ક્યાથી આ વિશ્વમા હોય? જો પ્રાણીઓના કર્માનુસારે તે સુખદુખ આપે છે, એમ માનો તો તે ઈશ્વર પોતાની મેળે સ્વતત્ર કશે નહિ અને કર્મના આધારે જ આ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય હોય—તો પછી નપુસક જેવા આ કલ્પિત ઈશ્વરનુ પ્રયોજન પણ શુ? ઈશ્વરના વિશ્વસર્જન બાબત કાઇ પણ તર્ક ન કરવો–એમ વાદી કહે તો પરીક્ષકોને પરીક્ષા નહિ કરવા દેવી એવુ વાદીનુ વચન વાદી માટે જ અનિષ્ટ ઠરશે સર્વજ્ઞપણુ એજ જગત્કર્તૃત્વ માનતા હો–તો અમારે કાઈ વિરોધ નથી–કારણ કે અમે દેહધારી સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તેમા માનીએ છીએ હે નાથ, આ સૃષ્ટિવાદનો કદાગ્રહ તજીને અમે તો આપના શાસનમા જ આનદ પામીએ છીયે

પ્રકાશ: ૮ શ્લોક ૧૨ આ પ્રકાશમા એકાન્તવાદનો પરિહાર કરવામા આવ્યો છે [૨૭] ઉમાસ્વાતિએ 'સત્' ને ધ્રુવતા, ઉત્પાદ અને વ્યય એ ત્રણ લક્ષણયુક્ત કહ્યુ છે હેમચદ્રાચાર્યે પ્રમાણમીમાસામા 'વસ્તુ ને દ્રવ્ય અને પર્યય સ્વરૂપથી યુક્ત કહી છે–એટલે કે, દ્રવ્ય (Object)ની દૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે પર્યય (Change)ની દ્રષ્ટિએ તે અનિત્ય છે [૨૮] સાખ્ય તો 'વસ્તુ' ને 'સત્' કહેશે, જ્યારે પર્યાયો અનિત્ય કહેશે સુવર્ણના કુડનમા સુવર્ણ એ સત્ય છે જ્યારે કુડનના આકારને તે અસત્ કહેશે બૌદ્ધો પર્યાયને અથવા તો વિજ્ઞાન પરપરાને સત્ય માનશે જ્યારે તેમને અભિપ્રાયે દ્રવ્ય માત્ર અનિત્ય અથવા શૂન્ય છે અનેકાન્તદૃષ્ટિએ દ્રવ્ય તેમજ

૨૭ હેમસમીક્ષા પાન-૨૧૦ પાદનોધ : ૧૮

૨૮. હેમસમીક્ષા પાન ૨૦૮ 'વસ્તુલક્ષણ' ઉપરનુ વિવેચન

પર્યાય બ નેય સત્ છે એકના સુવર્ણને સત્ માનીએ તો 'કુંડલ'ને અસત્ માનવુ પડે તેથી સુવર્ણમાથી કુંડલનો આગમ વગર કર્યે જ આવ્યો એમ માનવુ પડે તેથી 'અકૃતાગમ' (= નહિ કરેલાનુ નિષ્પન્ન થવુ) એ દોષ આવે અને સુવર્ણમાથી કુંડલ બન્યુ એટલે બનેના કુંડલને સત્કાર્યવાદીના હિસાબે નિષ્પન્ન થયેલુ મનાય નહિ એટલે 'કૃતનાશ' (= કરેલુ તેનો વિનાશ) નો દોષ આવે આ રીતે વસ્તુને કેવળ નિત્ય કે કેવળ અનિત્ય માની શકાય નહિ તેજ પ્રમાણે આત્મા કેવળ નિત્ય કે કે કેવળ અનિત્ય હોય તો સુખદુખનો ભોગ સભવી શકે નહિ તેજ પ્રમાણે પુણ્ય પાપ બધ કે મોક્ષ સભવી શકે નહિ વળી કોઈ પણ પદાર્થ અર્થ અને ક્રિયા યુક્ત હોય તો જ તેના તરફ પ્રવૃત્તિ થાય[૨૯] જો ઘડાને નિત્ય માનો તો ખાલી થવા રૂપ અને જળ ભરાવા રૂપ વિચિત્ર અવસ્થા તે ધારણ કરશે નહિ અને જો તેને અનિત્ય માનો તો બહુ ક્ષણો વડે બની શકે તેવી જળધારણાદિક ક્રિયા તેનામા ઘટી શકે નહિ તેથી અર્થ અને ક્રિયાના અભાવે વસ્તુનુ વસ્તુપણુ જ નષ્ટ થાય જ્યારે આ 'સત્ ના લક્ષણ પરત્વે એમ કહેવામા આવે કે એકજ વસ્તુમા વિરોધી ગુણ કેમ સભવે ? તો એના જવાબમા એજ હોઈ શકે કે ગોળ કફકારી છે અને સુંઠ પિત્ત કરનારી છે,

---

૨૯ વી રા સ્તવ પ્રકાશ ૮ શ્લોક ૪

क्रमाक्रमाभ्या नित्याना युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ।
एकान्तक्षणिकत्वेऽपि युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ॥

પ્રમાણમીમાસામા પણ વસ્તુલક્ષણ ઉપર આ જ ચર્ચા હેમચન્દ્રાચાર્યે આપી છે

પરંતુ એનું મિલન થતાં કફ થતો નથી કે પિત્ત ચઢતું નથી, ઊલટી તેનાથી પુષ્ટિ મળે છે.[૩૦] આ રીતે વસ્તુ નિત્ય તેમજ અનિત્ય છે અને વિરોધી ગુણ એક સાથે જ રહી શકે છે. આ રીતે ક્રમે કરીને સાંખ્ય, બૌદ્ધ, નૈયાયિક અને વૈશેષિક સામે અનેકાન્તની સ્થાપના આચાર્યશ્રી કરે છે. ચાર્વાકને પરમાર્થ જોવાની આવશ્યકતા નથી એટલે તેની તો અહીં ગણતરી જ કરવાની નથી. અને છેવટે કહે છે :

तेनोत्पादव्ययस्थेमसम्भिन्नं गोरसादिवत्
त्वदुपज्ञं कृतधियः प्रपन्ना वस्तुतस्तु सत् ॥[૩૧]

" હે પ્રભુ, તે કારણથી તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત વસ્તુતત્ત્વ જે આપે પ્રથમથી જ ઉપદેશ્યું છે તેને જ ગોરસાદિકની માફક જ સ્વીકાર્યું છે. જેમ ગોરસ દુધપણે વિનાશ પામી દહીંપણે ઉત્પન્ન થઈ ગોરસ પ્રમાણે કાયમ રહે છે તેજ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત જ હોઈ શકે છે. "

આ આખોય પ્રકાશ દાર્શનિક છે અને દ્રવ્યપર્યાયવાદ અને સત્સ્વરૂપનુ આચાર્યશ્રીએ અનેકાન્તદષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રકાશ : ૯ : શ્લોક : ૮ : કાલસૌષ્ઠવનાપન : સત્યયુગ કરતાં કળિયુગ સારો કે થોડા કાળમાં હે પ્રભુ તારી ભકિત

---

૩૦. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૮ શ્લો. ૬ :

गुडो हि कफहेतुः स्यान्नागरं पित्तकारणम् ।
द्वयात्मनि न दोषोऽस्ति गुडनागरभेषजे ॥

૩૧. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૮ : શ્લો. ૧૨

કરવાથી મોક્ષ મળે છે. આ કલિકાળ કલ્યાણની સિદ્ધિ માટે કસોટીના પત્થર સમાન છે. આ ગુરુની સુગંધીનો મહિમા અગ્નિ વગર બહાર ન આવી શકે. આમાં એક શ્લોક કુમારપાલ અને આચાર્યશ્રીનો સુભગ સંયોગ થયો અને તે સમયનું સૌષ્ઠવ જૈનશાસનની પ્રદીપ્તિથી વધ્યું તેનો ઉલ્લેખ કરે છે :

श्राद्धः श्रोता सुधीर्वक्ता युज्येयातां यदीश तत्
त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेरच्छत्रं कलाविति ॥[૩૨]

કલિમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્તમ સમય છે એમ અનેક દૃષ્ટાન્તોથી આચાર્યશ્રી સમજાવે છે.

પ્રકાશ : ૧૦ : શ્લોક : ૮ : આ પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે. આનન્દમાં અને સુખમાં આસક્તિ તેમજ વિરક્તિ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપેક્ષા અને ઉપકારિતા, નિર્ગ્રન્થતા અને ચક્રવર્તિતા — આ વિરુદ્ધ ગુણો તારામાં અદ્ભુત રીતે રહ્યા છે. તારો શમ, તથા, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા અદ્ભુત છે. સર્વ અદ્ભુત નિધિઓના નાથ એવા તમને ભગવાનને નમસ્કાર હજો.

પ્રકાશ : ૧૧ : શ્લોક : ૮ : આ પ્રકાશમાં પણ મહિમાપૂર્વક સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે. વિરોધી ગુણો પણ કોઈક અપૂર્વ શક્તિને લીધે તેમનામાં એક સાથે રહ્યા છે. એક સ્થળે કાલિદાસના શબ્દોનો[૩૩] અને એક સ્થળે ઉપનિષદના

---

૩૨. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૯. શ્લો. ૩.

૩૩. કાલિદાસના શબ્દોનો પડઘો : વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ ૧૧. શ્લો.૬.
भीमकान्त गुणेनोघैः साम्राज्य साधित त्वया; ।
રઘુવંશ. સર્ગ. ૧. શ્લો. ૧૨,
भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।

વચનનો[૩૪] પડઘો સંભળાય છે.

પ્રકાશ : ૧૨ : શ્લોક : ૮ : પ્રભુમાં આચાર્યશ્રી જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ્ય અને ઔદાસીન્યની પરાકાષ્ઠા જુએ છે. અને આમ હોવા છતાં પણ સમસ્ત વિશ્વના જે ઉપકારક પરમાત્મા છે તેમને નમસ્કાર કરે છે.

પ્રકાશ : ૧૩ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશને હેતુનિરાસ નામ આપવામાં આવેલું છે. પરમાત્માનું ગૌરવ નિર્હેતુક છે. કવિ પરમાત્મામાં જેને ભવ [જન્મ; રુદ્ર] નથી તેવા મહાદેવ; જેને ગદ [=ગદા. (સમાસમાં), રોગ] નથી તેવા વિષ્ણુ અને જેમનામાં રજોગુણ નથી એવા બ્રહ્મા તરીકે વર્ણવે છે.[૩૫] આખો પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે.

પ્રકાશ : ૧૪ : શ્લોક ૮ : આમાં પરમાત્માના યોગનું માહાત્મ્ય કવિએ ગાયું છે. ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન એ ત્રણ પરમાત્મામાં એકાત્મતા પામ્યાં છે.

પ્રકાશ : ૧૫ : શ્લોક ૯ : આમાં પરમાત્માના અપૂર્વ ગુણોને વર્ણવી પોતાને પરમાત્માના ગુણ ઓળખ્યા તેથી કૃતકૃત્ય માને છે.

---

૩૪. તેજ પ્રમાણે ઉપનિષદનો પડઘો : महीयसामपि महान् (વી. રા. સ્તવ : શ્લોક. ૮.); ઉપનિષદવાક્ય : अणोरणीयान् महतो महीयान् ४०

૩૫. વી. રા. સ્તવ . પ્રકાશ. ૧૩ : શ્લો. ૪.

अभवाय महेशायाऽगदाय नरकच्छिदे ।
अराजसाय ब्रह्मणे कस्मैचिद्भगवते नमः ॥

जन्मवानस्मि धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि यन्मुहुः ।
जातोऽस्मि त्वद्गुणग्रामरामणीयकलम्पटः ॥[३६]

આખોય પ્રકાશ ભક્તિપ્રધાન છે.

પ્રકાશ : ૧૬ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશ પણ ભક્તિપ્રધાન છે. મારા ઉપર કૃપા કરી મારી ઉપેક્ષા ન કરીશ, એમ પ્રભુને કવિ વીનવે છે.

પ્રકાશ : ૧૭ : શ્લોક ૮ : આ પ્રકાશમાં કવિ પોતાને અનાથ વર્ણવી શરણાગતિભાવ બતાવે છે.[૩૭] આખો પ્રકાશ ભક્તિભાવથી યુક્ત છે.

પ્રકાશ : ૧૮ : શ્લોક ૧૦ : જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રભુને પશુપક્ષી જેવું કાંઈ આસન નથી; ગાત્રની વિકૃતિ નથી; ત્રિશૂલ, ધનુષ, ચક્ર વગેરે હાથમાં નથી; પત્નીઓ નથી; એમ અનેક વસ્તુઓ નથી. બીજાના દેવો કરતાં જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે દેવ વિલક્ષણ છે એટલે પરસંપ્રદાયીઓને તેમની મહત્તા કેમ સમજાય ?

પ્રકાશ : ૧૯ : શ્લોક ૮ : કવિ જણાવે છે કે હું તારા ચિત્તમાં નિવાસ કરું તેના કરતાં જો તું જ હે વીતરાગ, મારા દિલમાં વસે તો મારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી. તારો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં તારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય કર્મ-

---

૩૬. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૫ : શ્લો. ૯.
૩૭. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૭ : શ્લો. ૮:

यावन्नाप्नोमि पदवीं परां त्वदनुभावजाम् ।
तावन्मयि शरण्यत्वं मा मुञ्च शरणं श्रिते ॥ ८ ॥

પંજરમાથી મુક્ત થાય છે.[૩૮] સંસારના ભાવોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લેવું – સંવર – એ મોક્ષનું કારણ છે અને આસ્રવ એ બંધનું કારણ છે. આ લક્ષ્યમાં રાખી તારી પૂજા કરતાં તારી આજ્ઞાનું પાલન એજ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રકાશ : ૨૦ : શ્લોક : ૯ : આ વીતરાગસ્તવનો છેલ્લો પ્રકાશ છે. ભક્તિભાવથી પૂર્ણ બની કવિ પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો, પોતાના સર્વ ભાવો ઈશ્વરને મુક્તભાવે અર્પણ કરી દે છે.

त्वदास्यलासिनि नेत्रे त्वदुपास्तिकरौ करौ
त्वद्गुणश्रोतृणी श्रोत्रे भूयास्तां सर्वदा मम ॥

कुण्ठापि यदि सोत्कण्ठा त्वद्गुणग्रहणं प्रति
ममैषा भारती तर्हि स्वस्त्येतस्यै किमन्यया ।

तव प्रेष्योऽस्मि दासोऽस्मि सेवकोऽस्म्यस्मि किंकरः
ओमिति प्रतिपद्यस्व नाथ ! नातः परं ब्रुवे ॥[૩૯]

" હે નાથ, સદાય મારાં નેત્રો આપના મુખનાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થતા સુખની લાલસાવાળાં થાવ; મારા બે હાથ તમારી

---

૩૯. વી. રા. સ્તવ : પ્રકાશ. ૧૦ શ્લો. ૬, ૭, ૮ઃ કુમારપાલ માટે આ સ્તોત્રની રચના થઇ હતી. એ શ્લોક ફરીથી અહીં શ્લોઃ ૯ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે :

श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः
कुमारपालभूपालः प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥

ઉપાસના કરનારા, અને મારા કાન સદાય તમારા ગુણને સાંભળનારા થાવ !

કુંઠિત હોય તોય પણ, તારા ગુણને ગ્રહણ કરવા પ્રત્યે જો મારી આ વાણી ઉત્કંઠિત થાય તો તે વાણી ખરેખર શુભ હજો ! બીજા પ્રકારની વાણીનો શો ઉપયોગ છે!

હું આપનો ભૃત્ય છું, દાસ છું, કિંકર છું; 'સારું' એમ કહીને હે નાથ, તું મારો સ્વીકાર કર ! આનાથી વધારે હું કહેતો નથી !"

વીતરાગસ્તવમાં કેટલેક સ્થળે આપણે જોયું તેમ ભક્તિભાવ પ્રધાન છે. એમ છતાં પણ પણ હેમચંદ્રાચાર્યની દાર્શનિક પ્રતિભા સ્થળે સ્થળે ઝળકે છે.

સૌમ્ય વાચકના ચિત્તને અદ્ભુત રીતે પરમાત્મપરાયણ અને નિર્મળ બનાવવાની વીતરાગસ્તવની સંપૂર્ણ શક્તિ છે. એનું પારાયણ કરતી વખતે આપણને જરૂર લાગશે કે તે હૃદયસ્પર્શી આર્ષ સર્જન છે.

૪. મહાદેવસ્તોત્ર

મહાદેવસ્તોત્ર ૪૪ શ્લોકોનું છે. તે પણ અનુષ્ટુભ છંદમાં લખાયેલું છે. છેલ્લો શ્લોક આર્યા છે. આ સ્તોત્ર આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રણ સ્તોત્ર જેવી પ્રૌઢીવાળું નથી. પરંતુ મહાદેવનો ખરો અર્થ સમજાવવા માટેજ આ સ્તોત્રની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી. મૂળ દલીલ એ છે કે જો મહાદેવ વિરક્તિવાળા હોય, વીતરાગ હોય તો અમારે મન તે જિન જ છે. છેવટનો શ્લોક

તેમણે સોમનાથની પૂજા વખતે કહ્યો હતો એમ પ્રબંધકારોનું માનવું છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

भव बीजाङ्कुरजनना रागाद्या क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥[४०]

"જન્મરૂપી બીજના અંકુરને જન્મ આપનારા રાગાદિ જેના ક્ષય પામ્યા છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ કે જિન તેને નમસ્કાર હજો!"

ઉપરનો શ્લોક આખાય સ્તોત્રની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ મહાદેવાષ્ટક લખ્યું હતું. તે પ્રણાલીને અનુસરી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આ સ્તોત્ર લખ્યું હોય. તે ઉપરાંત પાશુપતોનું જોર ગૂજરાતમાં ઘણું હતું અને સોમનાથનું જ્યોતિર્લિંગ ગૂજરાતમાં રાજા અને પ્રજા ઉભયને માન્ય હતું; એટલે પણ આ પ્રકારનું સ્તોત્ર લખવું શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સુયોગ્ય ધાર્યું હોય. સ્તોત્ર સરળ છે અને દાર્શનિક પ્રૌઢી જેવું એમાં કાંઈ પણ નથી.

---

૪૦. મેરુતુંગ: પ્રબંધચિંતામણિ: પ્રકાશ. ૪. પાન. ૮૫. (સિંધી સીરીઝની આવૃત્તિ) ચંદ્રપ્રભસૂરિ: પ્રભાવકચરિત 'હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ: પા. ૩૧૭. (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ): શ્લો. ૩૪૫. ૩૪૬ પછી ઉપરનો શ્લોક ટાંકેલો છે:

पर्वतादवतार्याथ श्रीसोमेश्वरपत्तनम् ।
ययौ श्रीहेमचन्द्रेण सहितश्च शिवालयम् ॥ ३४५ ॥

सूरिश्च तुष्टुवे तत्र परमात्मस्वरूपतः
ननाम चाविरोधो हि मुक्तेः परमकारणम् ॥ ३४६ ॥

૫. સકલાર્હત્-સ્તોત્ર.

સકલાર્હત્સ્તોત્રમાં મુખ્યત્વે બધાય તીર્થંકરોની સ્તુતિ છે. આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે આ સ્તોત્રની રચના ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિતના આદિ મંગલશ્લોકો તરીકે કરેલી. આદિના છવ્વીસ મંગલ શ્લોકો આ રીતે ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંથી લેવામાં આવ્યા છે.

આ પછી પરિશિષ્ટ પર્વના આરંભના ચાર મંગલશ્લોકો ઉપરના ૨૬ શ્લોક પછી ઉમેરવામાં આવ્યા છે. આમ કુલ ત્રીસ શ્લોકો થાય છે.

બાકીના ૫ શ્લોકો ૧. जयति विजितान्यतेजाः; २. वीरः सर्वसुराऽसुरेन्द्रमहितः; ३. अवनितलगतानां; ४. देवोऽनेकभवार्जितोर्जितमहापापप्रदीपानल, અને ૫. ख्यातोऽष्टापदपर्वतः આ પાંચ શ્લોકોની રચના હેમચંદ્રાચાર્યની હોય કે કેમ તે વિષે શંકા છે.[૪૧]

આ પ્રમાણે સકલાર્હત્સ્તોત્રની શ્લોકસંખ્યા ૩૫ શ્લોકની છે. પુરાણગ્રંથના આરંભમાં ચોવીસ અર્હતની સ્તુતિ કરવાની પ્રણાલી હતી. મહાકવિ સ્વયંભૂના અપભ્રંશ પદ્મ-પુરાણમાં, પુષ્પદંતના અપભ્રંશ તિસટ્ઠિપુરિસગુણાલંકાર-ચરિયમાં[૪૨] પણ આ પ્રમાણે ચોવીસ અર્હતોની સ્તુતિ આરંભમાં

૪૧. શ્રી હિમાંશુવિજયજીના લેખો (શ્રી વિજયધર્મસૂરિની જૈ. ગ્રંથમાળા. પુ. ૪૬) પાન. ૩૯૭—૪૧૦ 'સકલાર્હત્‌ની મહત્તા અને આલોચના' આખોય લેખ આ સ્તોત્રના પર્યાલોચન માટે ઉપયોગી છે.

૪૨. મંજુલાલ મોદી "અપભ્રંશ કવિઓ : ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ" ભારતીય વિદ્યા વર્ષ. ૧ અંક. ૩. પાન ૨૫૭. તેજ પ્રમાણે પુષ્પદંતનું 'મહાપુરાણ' (સં. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય. વૉલ્યુમ. ૧.)

મંગળ તરીકે માલમ પડે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ આ મંગલ શ્લોકો ત્રિ. શ. પુ. ચ. માટે લખેલા. એ ૨૬ શ્લોક તથા પરિશિષ્ટપર્વના ૪ મંગલ શ્લોક, બીજા પાંચ શ્લોકના ઉમેરા સહિત, પાછળથી છૂટા સ્તોત્ર તરીકે પ્રચારમાં આવ્યા હોય એ સંભવિત છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તોત્રો ભક્તિની આર્દ્રતાથી સુંદર છે અને તર્કની પ્રૌઢીથી કઠણ પણ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં આ સ્તોત્રોમાંથી પ્રમાણ તરીકે ઉતારા આપ્યા છે તે જ બતાવી આપે છે કે આ સ્તોત્રો તેમની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ રચનાઓ હતી. અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ-મહાવીર દ્વાત્રિંશિકા ઉપર ૧૪ મી સદીમાં મલ્લિષેણે સ્યાદ્‌વાદમંજરી નામે ટીકા લખી તે સ્તોત્રની દાર્શનિક પ્રૌઢીને સચોટ રીતે બતાવી આપી છે. અત્યારે પણ જૈન સિદ્ધાંતના અભ્યાસકો સ્યાદ્‌વાદમંજરીનું મહત્ત્વ અનન્ય કોટિનું ગણે છે. જૈનસાહિત્યમાં હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્તોત્રો લઘુ હોવા છતાં પણ ભક્તિની મૃદુતાએ સુંદર તથા તર્કની ઉચ્ચ પ્રૌઢીથી કઠણ હીરા જેવાં છે.

૧૨

યોગશાસ્ત્ર

योग सर्वविपद्वल्लीविताने परशुः शित.
अमूलमन्त्रतन्त्र च कार्मण निर्वृतिश्रियः ॥
भूयासोऽपि हि पाप्मान. प्रलय यान्ति योगतः
चण्डवाताद् घनघना घनाघनघटा इव ॥
क्षिणोति योगः पापानि चिरकालार्जितान्यपि
प्रचितानि यथैधासि क्षणादेवाशुशुक्षणिः ॥
चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम्
ज्ञानश्रद्धानचारित्ररूप रत्नत्रय च स ॥

—યોગશાસ્ત્ર[1]

"સર્વ વિપત્તિ રૂપી વલ્લીઓના વિસ્તારમા યોગ તીક્ષ્ણ કુહાડા સમાન છે, અને મૂલગત મ ત્ર કે ત ત્ર વિનાનુ મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીનુ કામણ છે.

જેમ ગાઢ મેઘની ઘટા પ્રચંડ વાયુથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ યોગથી ઘણાય પાપો નાશ પામે છે.

---

૧ યોગશાસ્ત્ર : પ્રકાશ • ૧ : શ્લો ૫-૭, ૧૫

એકઠા કરેલા લાકડાને જેમ પ્રબળ અગ્નિ ક્ષણવારમા બાળી નાખે છે તેમ લાંબા કાળથી ઉપાર્જિત કરેલા પાપોનો પણ યોગ ક્ષય કરે છે "

કુમારપાળનુ તરુણજીવન અનેક સકટોમા વ્યતીત થયુ હતુ તે કાળે તે અનેક દેશોમા વિવિધ પ્રકારના સાધુઓના સમાગમમા આવ્યો હતો તે સમયથી તેને યોગ ઉપર પ્રીતિ હતી પચાસ વર્ષની મોટી ઉમરે તે ગાદીએ આવ્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રની જિજ્ઞાસાને પરિતૃપ્ત કરવા મહાન યોગી હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશને તે ઝીલવા લાગ્યો એ જિજ્ઞાસુ રાજાની ઇચ્છા સતોષવા માટે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી આ હકીકતનો ઉલ્લેખ તેમણે નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

"વિવેકી પરિષદના ચિત્તને ચમત્કારમા નાખી દેનાર, યોગની આ ઉપનિષદ્, શાસ્ત્રથી, સુગુરુના મુખથી અને કોઈક ઠેકાણે કાઈક અનુભવથી જાણી, તે ચૌલુક્ય વશના કુમારપાળ રાજાની અત્યત પ્રાર્થનાથી મે–શ્રી હેમચન્દ્રે–વાણીના માર્ગમા સ્થિર કરી "[2]

---

૨ યો શા પ્ર ૧૨ શ્લો ૫૫ :

या शास्त्रात्सुगुरोर्मुखादनुभवाच्चाज्ञायि किंचित्क्वचित्
योगस्योपनिषद्विवेकिपरिषच्चेतश्चमत्कारिणी ।
श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यर्थमभ्यर्थना-
दाचार्येण निवेशिता पथि गिरा श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥

ઉપરનો શ્લોક યો શા પ્ર ૧ શ્લો ૪ની વૃત્તિમા પણ ટાકેલો છે

આજ શ્લોક ઉપર વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છેઃ "કારણ કે તેને યોગની ઉપાસના પ્રિય હતી; તેણે અન્ય યોગશાસ્ત્રો જોયાં હતાં. આ કારણથી તેને પુરોગામી યોગશાસ્ત્રોથી વિલક્ષણ એવું યોગશાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા હતી. તેણે તેથી અત્યન્ત અભ્યર્થના કરી."[3] ઉપરના કથનમાં કુમારપાલને યોગોપાસના ઉપર બહુ જ શ્રદ્ધા હતી; અને તે શ્રદ્ધાને પરિપૂર્ણ કરવા હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી.

કુમારપાળ આ ગ્રંથની રચનામાં આ રીતે કારણભૂત હતો; પરંતુ આખોય ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને લાભકારક થાય તેવી રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યો હતો. આ હેતુને સિદ્ધ કરવા અનેક દૃષ્ટાન્તોથી રોચક અને ભાષામાં સરળ એવી વિસ્તૃત ટીકા તેમણે રચી છે. આરંભમાં તે જણાવે છે :

"જેમને અદ્ભુત યોગની સંપત્તિ સિદ્ધ છે અને જે વિમુક્તિથી વિરાજિત છે તે વીરનાથને નમસ્કાર કરી–મારા યોગશાસ્ત્રના અર્થનો વિસ્તૃત નિર્ણય ભવ્યજનોના બોધ માટે હું રચું છુ."[4]

---

૩. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૫૫. ઉપર વૃત્તિઃ स हि योगोपासनप्रियः दृष्टयोगशास्त्रान्तरश्च इति स पूर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यो 'विलक्षण योगशास्त्र शुश्रूषमाणोऽत्यर्थमभ्यर्थितवान्; ततस्तदभ्यर्थनतो वचनस्यागोचरमपि उपनिषदं गिरां पथि निवेशितवान् आचार्यश्रीहेमचन्द्रः ॥

૪. યો. શા. વૃત્તિનો આદિ શ્લોક.
प्रणम्य सिद्धाद्भुतयोगसम्पदे श्रीवीरनाथाय विमुक्तिशालिने
स्वयोगशास्त्रार्थविशेषनिर्णयो भव्यावबोधाय मया विधास्यते ॥

વૃત્તિની અંત્ય પ્રશસ્તિમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે :

"શ્રી ચૌલુક્યરાજાએ કરેલી પ્રાર્થનાથી પ્રેરણા પામેલા એવા મેં, મારા પોતાના રચેલા, તત્ત્વજ્ઞાન રૂપી અમૃતના સમુદ્રસમા, યોગશાસ્ત્રની આ વૃત્તિને રચી; તો જૈનધર્મના ઉપદેશથી શોભતી તે સ્વર્ગ, ભૂમિ અને પાતાલ એમ ત્રણેય લોકમાં આનંદપૂર્ણ બની પ્રસરો."

"યોગશાસ્ત્રમાંથી અને તેની વિવૃતિમાંથી મેં જે સત્કાર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વડે ભવ્યજન જૈનધર્મના બોધના લાભ ઉપર પ્રેમવાળો થાવ." ૫

ઉપરના શ્લોક ઉપરથી માલમ પડે છે 'અર્થવિશેષનિર્ણય' એ નામ વૃત્તિનુ કદાચ હોય અતમા તો 'विवरणं समाप्तम्' 'वृत्तिम्' એવુ નામ આચાર્યશ્રી આપે છે.

૫. યો. શા. વૃત્તિની અન્ત્યપ્રશસ્તિ:

श्रीचौलुक्यक्षितिपतिकृतप्रार्थनाप्रेरितोऽहं
तत्त्वज्ञानामृतजलनिधेर्योगशास्त्रस्य वृत्तिम् ।
स्वोपज्ञस्य व्यरचयमिमां तावदेषा च नन्द्या-
द्यावज्जैनप्रवचनवती भूर्भुवःस्वर्मयीयम् ॥ १ ॥
सम्प्रापि योगशास्त्रात्तद्विवृतेश्चापि यन्मया सुकृतम् ।
तेन जिनबोधिलाभप्रणयी भव्यो जनो भवतात् ॥ २ ॥

इति श्री परमार्हत श्रीकुमारपालभूपालशुश्रूषिते आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितेऽध्यात्मोपनिषन्नाम्नि सञातपट्टबन्धे श्रीयोगशास्त्रे स्वोपज्ञ द्वादशप्रकाशविवरणम् ॥

યોગશાસ્ત્રની રચનાનાં સાધનો તરીકે આચાર્યશ્રીએ ત્રણ સાધનો જણાવ્યાં છે; શાસ્ત્ર, સદ્‌ગુરુની વાણી અને આત્માનુભવ આ સાધનોનો ઉલ્લેખ ઉપર ટાંકેલા એક શ્લોકમાં આવી જાય છે. તે ઉપરાંત બે સ્થળે તેમણે આ વાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

"શ્રુતરૂપી સમુદ્રમાંથી, સદ્‌ગુરુના સંપ્રદાયમાંથી, અને પોતાના અનુભવથી આ યોગશાસ્ત્ર રચાય છે." ૬

યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશના આરંભના શ્લોકમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.

"શ્રુતરૂપી સમુદ્રમાંથી અને ગુરુના મુખથી જે જાણ્યું-તે સમ્યક્ પ્રકારે આ ઠેકાણે બતાવ્યું, હવે મને જે અનુભવ-સિદ્ધ થયું છે તે સર્વતત્ત્વ હું પ્રકટ કરું છું." ૭

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવાના કારણ-રૂપે આચાર્યશ્રીના શબ્દો જ બરાબર ઉત્તર આપી શકશે:

"જેનો નિર્ણય થયો ન હોય તેવા યોગ માટે શાસ્ત્રની વિસ્તૃત રચના કેવળ શબ્દ અને વાક્યના બોધથી કરવી તે યોગ્ય નથી; આથી જ યોગના ત્રણ નિર્ણયપ્રકારો કહેવામાં

૬. યો. શા. પ્ર. ૧. શ્લો. ૪.

श्रुतांभोधेरधिगम्य सम्प्रदायाच्च सद्गुरोः
स्वसंवेदनतश्चापि योगशास्त्रं विरच्यते ॥

૭. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૧.

श्रुतसिन्धोर्गुरुमुखतो यदधिगतं तदिह दर्शितं सम्यक्।
अनुभवसिद्धमिदानीं प्रकाश्यते तत्त्वमिदममलम् ॥

આવ્યા છે."૮

યોગશાસ્ત્ર એ અપૂર્વસિદ્ધિનું શાસ્ત્ર છે. એમાં સાધક વિપરીત માર્ગે ન જાય એ જોવાનું આચાર્યનું કર્તવ્ય છે. આથી આચાર્યની જવાબદારી આ શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં બહુ જ છે. જે માર્ગ અનુભવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રનિશ્ચિત હોય તેવો જ માર્ગ આચાર્યે સાધકને ઉપદેશવો જોઈએ. આ જવાબદારી ધ્યાનમાં રાખીને જ હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની રચના કરી છે.

આરંભમાં જણાવ્યું તેમ કુમારપાલના પરિશીલન માટે, તેના જીવનયોગ માટે, આ યોગશાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી હતી. આ કારણે મૌલિકતા કરતાંય યોગસિદ્ધાન્તની વિશ્વસનીય રીતે પ્રતિપાદન કરવા પ્રતિજ્ઞા હતી. પોતાનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક ધર્મપરાયણ જૈનને અનુકૂળ ઠરે તે રીતે આ ગ્રંથનું આયોજન આચાર્યશ્રીએ કર્યું છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં નિર્દેશેલાં યમનિયમાદિ યોગનાં અષ્ટાંગોને અણુવ્રત–મહાવ્રત-ગુણવ્રત–શિક્ષાવ્રત, વગેરે જૈનાચારની વ્રતપરિભાષામાં સમાવી દીધેલાં છે.૯ આ ગ્રંથ વીતરાગસ્તુતિઓની માફક જ કુમારપાલને

૮. યો. શા. પ્ર. ૧ શ્લો. ૪. વૃત્તિ: इह नानिर्णीतस्य योगस्य पदवाक्यबन्धेन शास्त्रविरचना कर्तुमुचितेति । योगस्य त्रिहेतुको निर्णयः स्थाप्यते ॥

૯. પતંજલિ: યોગસૂત્ર; ૨, ૨૯–૩૨ : यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

માટે રચવામાં આવ્યો હતો. યોગશાસ્ત્રના વિભાગ અને વીતરાગસ્તુતિઓના વિભાગ—એ પ્રકાશના નામે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. " રાજા કુમારપાળ નિરંતર આનો—વીતરાગસ્તુતિઓનો—પાઠ કર્યા પછી જ દાતણ કરતા હતા. એટલે વીશ પ્રકાશ શ્રીવીતરાગસ્તોત્રના અને બાર પ્રકાશ શ્રીયોગશાસ્ત્રના એમ કુલ બત્રીસ પ્રકાશનો સ્વાધ્યાય કરી પછી દંતધાવનની ક્રિયા કરતા હતા, એમ પૂર્વ મહાપુરુષો કથન કરી રહ્યા છે. "[૧૦] યોગશાસ્ત્રની રચના કોઈ એક વિશિષ્ટ પુરુષને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલી છે. એ તો કેવળ ઉપરટપકે ગ્રંથનું નિરીક્ષણ કરનાર જિજ્ઞાસુ જાણી શકે એમ છે. પ્ર. ચ. માં જણાવવામાં આવ્યું છે. " પછી રાજાને તત્ત્વાર્થનો બોધ કરવા માટે આચાર્ય મહારાજે બધાં શાસ્ત્રોમાં મુકુટસમાન યોગશાસ્ત્ર બનાવ્યું. ગુરુએ પોતે રાજાને તેનો અભ્યાસ કરાવ્યો. રાજાએ તેમની સમક્ષ તે ગ્રંથ વિચારી પણ લીધો. પછી સમ્યક્ત્વવાસિત રાજાએ એવો નિયમ લીધો કે જિનદર્શનમાં ગમે તેવો સાધુ હોય, તે રાજમુદ્રાની જેમ મારે વંદનીય છે. "[૧૧]

---

૧૦. શ્રીવીતરાગ—મહાદેવસ્તોત્ર (શ્રી આત્માનન્દ જૈન શતાબ્દી સિરીઝ નં, ૧) નિવેદન પા. ૩

૧૧. પ્ર. ચ. હેમચન્દ્રસૂરિપ્રબંધ : શ્લોક ૬૭૨–૬૭૩ (પા. ૩૪૨.)

प्रतिपन्ने ततः श्राध्धनतसद्ध्यानहेतवे
भूपस्याध्यात्मतत्त्वार्थावगमाय च स प्रभुः ॥
योगशास्त्र सुशास्त्राणां शीरोरत्नसम व्यधात्
अध्याप्य त स्वय चक तत्पुरश्च व्यचारयत् ॥

યોગશાસ્ત્રનું મૂલ્યાંકન મોહરાજપરાજયમાં, મુમુક્ષુઓ માટે ‘વજ્રકવચ’ કહીને, કર્યું છે.[૧૨] સોમપ્રભાચાર્યે હેમચંદ્રાચાર્યની ઉપદેશશક્તિની પ્રશંસા કરી છે; અને હેમાચાર્યે જે વ્રતાદિ વિષયની યોગશાસ્ત્રમાં ચર્ચા કરી છે–તેની જ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવાના ગ્રંથ પ્રયોજનનો તેમણે કુમારપાલપ્રતિબોધમાં નિર્દેશ કર્યો છે.[૧૩]

યોગશાસ્ત્રની પ્રશંસા મેરુતુંગે પ્રબંધ ચિંતામણિમાં ‘વામરાશિપ્રબંધ’માં કરી છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યે અસભ્ય વચન બોલવાના કારણે કુમારપાલે વામરાશિની વૃત્તિ બંધ કરી હતી. તે પછી તે વિપ્ર દાણાની ભીખ માગી પેટ ભરતો અને શ્રી-હેમચન્દ્રાચાર્યની પૌષધશાળા આગળ પડી રહેતો. અનેક રાજઓ અને તપસ્વીઓથી બોલતા યોગશાસ્ત્રને સાંભળી તે સરલતાથી બોલ્યો :

*“ કાંઈ પણ કારણવિના દારુણ એવા જે લોકોના મુખમાંથી ગાળો રૂપી ઝેર નીકળતું હતું, તેજ જટાધારી તપસ્વીઓ રૂપી ફણાધરોના મુખમાંથી (હવે) શ્રીયોગશાસ્ત્ર રૂપી અમૃત બહાર આવે છે. ”

जग्राह नियम राजा दर्शनी जिनदर्शने
यादशास्तादृशो वामे वेद्यो मुद्रेव भूपतेः ॥

૧૨. યશઃપાલ: મોહરાજપરાજય : અંક. ૫.

૧૩. સોમપ્રભ : કુમારપાલપ્રતિબોધ (G. O. S. XIV) પા. ૪૭૬:

स्तुमस्त्रिसन्ध्य प्रभुहेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ॥

અમૃતની ધારા વર્ષાવતાં તેનાં આ વચનથી જેમનો પ્રથમનો સંતાપ શાંત થઇ ગયો છે એવા તે હેમાચાર્યે વામરાશિને બેવડી જીવાઈ બંધાવી આપવાની કૃપા કરી."[14]

ઉપરનાં વચનો યોગશાસ્ત્રની લોકપ્રિયતા તથા વિદ્વત્પ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતાં છે.

યોગશાસ્ત્રની રચના ગૃહસ્થજીવનને અનુલક્ષીને કરવામાં આવી છે. ગૃહસ્થજીવનને ઉત્કર્ષકારક ક્રમમાંથી પસાર કરી તેને યોગમય જીવનમાં લઈ જવું તે યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે. ગૃહસ્થની મોક્ષેચ્છા સુલભ રીતે પાર પડે તેટલા માટે સરળ અને લોકપ્રિય ભાષામાં આખા ગ્રંથનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. તેના ઉપર હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે. અને તે વૃત્તિની વચ્ચે વચ્ચે બોધક અને રોચક ઉપદેશ વર્ણી દેવામાં આવ્યો છે. જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત અનેક વાર્તાઓનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણને લીધે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનકારને પણ એ ગ્રન્થ ગમી જાય તેવો છે. ઉપદેશની વ્યાપકતા અને સર્વસામાન્યતા ગ્રંથને અન્યધર્મીઓમાં પણ પ્રિય બનાવે તેવાં છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે યોગશાસ્ત્રે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

૧૪. મેરુતુંગ : પ્ર. ચિં. પ્રકાશ. ૪. પાન. ૯૧-૯૨. (વામરાશિપ્રબંધ)

आतस्कारणमकारणदारुणान्त
वक्रेण गालिगरल निरगालि येषाम् ।
तेषां जटाधरफटाधरमण्डलाना
श्रीयोगशास्त्रवचनामृतमुज्जिहीते ॥

યોગશાસ્ત્ર બે ભાગમાં વિભક્ત થાય છે. પ્રકાશ ૧ થી ૪ અને પ્રકાશ ૫–૧૨. પ્રથમ ભાગમાં ગૃહસ્થોને ઉપયોગી એવા ધર્મોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે; જ્યારે બીજા ભાગમાં પ્રાણાયામાદિ યોગના વિષયોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકાશ : ૧ : શ્લોક : ૫૬ : મંગલાચરણ પછી વિષયનું માહાત્મ્ય અને યોગના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી તેજ પ્રકાશમાં મહાવ્રત, મહાવ્રતની ભાવના, સમિતિ તથા ગુપ્તિનું સ્વરૂપ અને માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકાશ ૨ : શ્લોક : ૧૧૫ : આ પ્રકાશમાં બાર વ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ, દેવ અને કુદેવ, ગુરુ અને કુગુરુ, ધર્મ અને અધર્મનાં સ્વરૂપોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની ચેષ્ટાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો અને અતિચારનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી બાર વ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. અહિંસા; ૨. મૃષાવાદ–વિરમણ એટલે કે, સત્ય; ૩. અદત્તાદાનમાંથી અટકવું તે; ૪ મૈથુન-વિરમણ; ૫. પરિગ્રહમાંથી વિરમણ. આ પ્રકાશમાં આ ઉપરાંત અનેક સામાન્ય બોધના શ્લોકો પણ આવે છે.

પ્રકાશ : ૩ : શ્લોક : ૧૫૬ : આ પ્રકાશમાં ત્રણ ગુણવ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે: ૧. દિશાનો નિયમ (દિગ્વિરતિવ્રત); ૨. ભોગોપભોગવિરતિ; ૩. અનર્થદંડવિરતિ આ વ્રતોની ચર્ચા કરતાં મદિરા, માંસ, મધુ, ઉદુમ્બર વગેરે ખાવાથી થતા

દોષોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : ૧. સામાયિક વ્રત; ૨. દેશાવકાશિક-વ્રત; ૩. પૌષધવ્રત; ૪. અતિથિસંવિભાગવ્રત. આ પ્રમાણે બીજા પ્રકાશનાં પાંચ અણુવ્રતો સાથે, ૩ ગુણવ્રતો અને ૪ શિક્ષાવ્રતો મળી શ્રાવકના આચારનાં બારવ્રતોના સ્વરૂપની વિસ્તૃત ચર્ચા આચાર્યશ્રીએ કરી છે. ગૃહસ્થને અનુલક્ષી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવેલી છે એટલે અણુવ્રતોની ચર્ચા તો આવશ્યક જ હોય. આમ વ્રતોના સ્વરૂપની ચર્ચા કર્યા પછી, પાંચ અણુવ્રતોના અતિચાર, ત્રણ ગુણવ્રતોના અતિચાર તથા ચાર શિક્ષાવ્રતોના અતિચાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી મહાશ્રાવકપણું અને મહાશ્રાવકની દિનચર્યા કહેવામાં આવી છે. શ્રાવકના મનોરથો અને શ્રાવકની છેવટની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશ : ૪ : શ્લોક : ૧૩૬ : આત્મા અને જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રની એકતા સિદ્ધ કરી, સંસાર અને મોક્ષનું સ્વરૂપ આચાર્યશ્રી વર્ણવે છે. સંસારના કારણભૂત કષાયો છે અને કષાયોની કારણભૂત ઇન્દ્રિયો છે. કષાય તથા ઇન્દ્રિયો એ બંન્નેનાં સ્વરૂપોની ચર્ચા આચાર્યશ્રી કરે છે. મનશુદ્ધિની આવશ્યકતા, રાગદ્વેષોને જીતવાનો ઉપાય, સમભાવનું સ્વરૂપ, બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ, ધ્યાન અને તેનું સ્વરૂપ, મૈત્રી પ્રમોદાદિ ભાવનાઓ અને આસનોનું સ્વરૂપ વગેરે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકાશ : ૫ : શ્લોક : ૨૭૫ : આ પ્રકાશથી યોગશાસ્ત્રનો બીજો વિભાગ શરુ થાય છે. આમાં પ્રાણાયામના પ્રકારોઃ કુંભક, રેચક, પૂરક વગેરેનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામા આવ્યું

છે અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતા ફળ વગેરેનુ પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યુ છે ધ્યાન, ધારણા ભૌમાદિમંડલ વાયુજ્ઞાનનો ઉપયોગ વગેરેની ચર્ચા કરવામા આવી છે સ્વપ્ને કરીને, શુકનોએ કરીને, યન્ત્રાદિએ કરીને થતા કાલજ્ઞાનનો, એટલે કે મૃત્યુ ક્યારે થવાનુ છે એ જ્ઞાનનો, ઉલ્લેખ કર્યો છે નાડીશુદ્ધિ, બિંદુજ્ઞાન વગેરેની પણ ચર્ચા કરવામા આવી છે ત્યાર પછી પરકાયપ્રવેશનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે.

પ્રકાશ ૬ શ્લોક ૮ આરંભમા જ આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પરકાયપ્રવેશ આશ્ચર્યકારક વાત છે એટલે તે વર્ણવવામા આવી છે પાતંજલ યોગસૂત્રમા પણ પરકાયપ્રવેશસિદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે પરંતુ આ પ્રકારની સિદ્ધિઓ મોક્ષમાર્ગમાંથી સાધકને પાડી નાખે છે ત્યારપછી પ્રત્યાહાર, ધારણાસ્થાનો અને ધારણાફળનુ વિવેચન આચાર્યશ્રીએ કરેલુ છે

પ્રકાશ ૭ શ્લોક ૨૮. ધ્યાન ધરવા ઇચ્છતા મનુષ્યે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો ક્રમ જાણવો જોઈએ, કારણ કે સામગ્રી વિના કાર્યો કદી પણ સિદ્ધિ પામતા નથી આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યનો ક્રમ, ધ્યાન ધરનારનુ સ્વરૂપ, ધ્યેયનુ સ્વરૂપ અને પાંચ પ્રકારની ધારણા—પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ—નુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે ધ્યેય ચાર પ્રકારના વર્ણવવામા આવ્યા છે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપવર્જિત તેમા પિંડસ્થ ધ્યેય સર્વોત્તમ છે. અંતના શ્લોકોમા પિંડસ્થ ધ્યેયનુ માહાત્મ્ય જણાવવામા આવેલુ છે

પ્રકાશ ૮ શ્લોક ૮૨ પદસ્થ ધ્યેયનુ સ્વરૂપ પદસ્થ

ધ્યેયનું ફલ, પાદમયી દેવતાનુ સ્વરૂપ, પચમયી દેવતાનુ સ્વરૂપ, મત્રના અધિપતિનુ ફલ, પચ પરમેષ્ઠી મત્ર, પચ પરમેષ્ઠી વિદ્યા, પદર અક્ષરની વિદ્યા, હ્રીંકાર વિદ્યાનુ ધ્યાન, આઠ અક્ષરની વિદ્યા વિગેરેનુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે આ પરિભાષામા શુભચદ્રના જ્ઞાનાર્ણવની અસર સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પદસ્થ ધ્યેયમા કોઈ પણ મત્રાક્ષરોને ધ્યાનમા રાખી ધ્યેયનુ ચિંતન કરવુ તે સામાન્યતા પદસ્થ ધ્યેય કહેવાય છે

પ્રકાશ ૯ઃ શ્લોક ૧૬ આ પ્રકાશમા રૂપસ્થ ધ્યેયના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, દાખલા તરીકે અરિહતના અનેક અતિશયોથી વિભૂષિત સ્વરૂપનુ આલબન કરી ધ્યાન ધરવુ તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય છેવટમા આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે આ જગતમા કૌતુકથી પણ ખોટા ધ્યાનો સેવવા નહિ કેમકે તે સેવ્યા હોય તો સાધકનો નાશ જ આવે છે મોક્ષનુ અવલબન કરનારાઓને સર્વસિદ્ધિઓ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે, બીજાને તે સિદ્ધિઓ થાય અથવા ન થાય, પરતુ સ્વાર્થભ્રશ તો થાય જ

પ્રકાશ ૧૦ શ્લોક ૨૪ આ પ્રકાશમા રૂપાતીત ધ્યાનની ચર્ચા આરભમા કરવામા આવી છે અમૂર્ત, ચિદાનન્દસ્વરૂપ, નિરજન એવા સિદ્ધ પરમાત્માનુ ધ્યાન તે રૂપ રહિત – રૂપાતીત – ધ્યાન છે ત્યાર પછી રૂપાતીત ધ્યાનના ભેદ આપવામા આવેલા છે આજ્ઞાવિચય ધ્યાન, અપાયવિચય ધ્યાન, વિપાકવિચય ધ્યાન, સસ્થાનવિચય ધ્યાન વગેરેની ચર્ચા પછીથી કરવામા આવી છે ધર્મધ્યાન ધરવાથી સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને છેવટે મોક્ષ પદને સાધક પ્રાપ્ત કરે છે

પ્રકાશ : ૧૧ : શ્લોક : ૬૧ : મોક્ષના એક જ કારણરૂપ શુક્લ ધ્યાનના વિવેચનથી આ પ્રકાશનો આરંભ થાય છે. શુક્લ ધ્યાનના અધિકારીની વિવેચના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી શુક્લ ધ્યાનના ભેદો આપવામાં આવ્યા છે. શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. અમનસ્કતા (The State of Mindlessness)થી કેવલજ્ઞાનીને જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આ પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ઘાતિકર્મો, તીર્થંકરના અતિશયો, તથા સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનવાળો તે મુક્તયોનિ, અનુપમ, અવ્યાબાધ સ્વભાવથી થએલું સુખ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામે છે.

પ્રકાશ : ૧૨ : શ્લોક ૫૬ : આ પ્રકાશમાં આચાર્યશ્રી પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા યોગજ્ઞાનને જણાવે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે એકવાર આત્માએ પરમાત્મા સાથે ધ્યાન-સિદ્ધિ કરી એટલે પ્રાણાયામાદિ એ કાંઈ ઉપયોગનાં નથી. ઇન્દ્રિયજય કરી અમનસ્કતા (The State of Mindlessness) સિદ્ધ કરવી જોઇએ. એ સિદ્ધ થતાં પ્રાણાયામાદિ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં લીન થવાથી યોગસિદ્ધિ થાય છે. સદ્‌ગુરુની ઉપાસના ઉપર ગાઢ ઇચ્છા કરવી, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી, અને આત્માને પરબ્રહ્મમાં યોજી દેવો એ જ યોગની સિદ્ધિ છે.

सत्येतस्मिन्नरतिरतिदं गृह्यते वस्तु दूरा-
दप्यासन्नेऽप्यसति तु मनस्याप्यते नैव किंचित् ।

पुंसामित्यप्यवगतवतामुन्मनीभावहेता-
विच्छा बाढं न भवति कथं सद्गुरूपासनायाम् ॥

"ઉન્મનીભાવથી રતિ અને અરતિ આપનાર વસ્તુઓ દૂરથી પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે, અને તેના અભાવે તે વસ્તુઓ નજીક હોય તો પણ મેળવાતી નથી; એમ જાણવા છતાં, ઉન્મનીભાવના હેતુભૂત, સદ્ગુરુની ઉપાસના ઉપર એ પુરુષોને ગાઢ ઇચ્છા કેમ નથી થતી ?"૧૫

આચાર્યશ્રી પોતાના આત્માને ઉપદેશ આપે છે.

तांस्तानापरमेश्वरादपि परान् भावैः प्रसादं नय-
न्तैस्तैस्तत्तदुपायमूढ भगवन्नात्मन् किमायास्यसि ।
हन्तात्मानमपि प्रसादय मनाग्येनासतां संपदः
साम्राज्यं परमेऽपि तेजसि तव प्राज्यं समुज्जृम्भते ॥

"હે ઉપાયમૂઢ, હે ભગવાન્, હે આત્મન્, પરમેશ્વરથી જુદા જુદા ભાવો માટે શા માટે શ્રમ કર્યા કરે છે ? જો તું આત્માને થોડો પ્રસન્ન કરે તો આ સંપત્તિઓ શી વિસાતમાં છે ? તારા પરમ તેજની અંદરજ વિશાળ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહેલું છે."૧૬

આ પ્રમાણે પોતાના આત્માને આચાર્યશ્રી ઉપદેશ આપે છે અને છેવટના પુષ્પિકા શ્લોકમાં કુમારપાલની અભ્યર્થનાથી આ શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી—એમ જણાવી બારમો પ્રકાશ તથા સમગ્ર ગ્રંથ આચાર્યશ્રી સમાપ્ત કરે છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે તે

૧૫. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૫૪.
૧૬. યો. શા. પ્ર. ૧૨ શ્લો. ૫૫.

સમયે પ્રચલિત હઠયોગની પ્રણાલિકા વર્ણવી છે; પરંતુ આચાર્યશ્રી પોતે હઠયોગની પ્રણાલિકાની તરફેણમાં નથી. પ્રાણાયમ વગેરેની ચર્ચા તેમણે પાંચમા પ્રકાશથી આરંભી છે. પાંચમા પ્રકાશની વૃત્તિની ઉત્થાનિકામાં તેઓ જણાવે છે.

"अत्रान्तरे परैः प्राणायामः उपदिष्टो "यमनियमासनप्राणायम-प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्येति" वचनात्। न च प्राणायामो मुक्तिसाधने ध्याने उपयोगी, असौमनस्यकारित्वात्॥"[१७]

આ પ્રમાણે પ્રાણાયામાદિ પ્રક્રિયાઓની ઉપયોગિતા હેમચન્દ્રાચાર્ય સ્વીકારતા નથી. તેમના અભિપ્રાયે મુક્તિના સાધનરૂપ ધ્યાનમાં પ્રાણાયમ ઉપયોગી નથી કારણ જે તે મનને સૌમ્ય બનાવતા નથી. પોતાના અનુભવથી લખેલા બારમા પ્રકાશમાં પણ તેઓ જણાવે છે :

रेचकपूरककुंभककरणाभ्यासक्रमं विनापि खलु
स्वयमेव नश्यति मरुद् विमनस्के सत्ययत्नेन ॥[१८]

"રેચક, પૂરક તથા કુંભક કરવાના અભ્યાસક્રમ વિના પણ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં યત્ન વિના પ્રાણ પોતાની મેળેજ કાબુમાં આવી જાય છે."

બારમા પ્રકાશમાં તેમણે રાજયોગની જ હિમાયત કરી છે અને ભગવદ્ગીતાનો રણકો બે ત્રણ સ્થળે દષ્ટિગોચર થાય છે.[૧૯]

---

૧૭. યોગશાસ્ત્ર (આત્માનંદ જૈન સભા આવૃત્તિ) પત્ર. ૩૪૧. પાંચમા પ્રકાશથી આ ગ્રંથનો 'દ્વિતીય વિભાગ' આરંભાય છે.

૧૮. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૪૫.

૧૯. યો. શા. પ્ર. ૧૨. શ્લો. ૩૭, 'निर्वातस्थायिदीप इव';

હઠયોગનો માર્ગ તે કાળે બહુ પ્રચલિત હોવો જોઈ એ. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યને અંતે શ્રુતદેવી કુમારપાલને ઉપદેશ આપે છે તેમાં પણ હઠયોગની પ્રણાલિકાનો ઉપદેશ કુમારપાલને તેણે આપ્યો છે.[૨૦] યોગશાસ્ત્રમાં પણ આચાર્યશ્રી પોતે રાજ્યોગની તરફેણમાં હોવા છતાં પણ તેમણે હઠયોગની પ્રક્રિયાના વિસ્તાર પાછળ ગ્રંથનો મોટો ભાગ રોકયો છે. તે વિચાર માગી લે તેવી બાબત છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય એની ઉપયોગિતા માટે લખે છે :

तथापि कायारोग्यकालज्ञानादौ स उपयोगीत्यस्माभिरपीहोपदर्श्यते॥ [૨૧]

"તો પણ કાયાનું આરોગ્ય, કાલજ્ઞાન વગેરેમાં તે ઉપયોગી છે તેથી અમે પણ તેને અહીં નિરૂપીયે છીયે."

યોગશાસ્ત્રના કુલ ૧૨ પ્રકાશમાં ૧૦૧૩ શ્લોકો મૂકવામાં આવ્યા છે. યોગશાસ્ત્ર તથા શુભચંદ્રના જ્ઞાનાર્ણવના ઘણા ભાગ વિષે સામ્ય છે. કેટલાક શ્લોકો શબ્દશઃ મળતા આવે છે; જ્યારે કેટલાક શ્લોકો માત્ર શબ્દાન્તર જ છે. ધ્યાનના અને યોગના પારિભાષિક શબ્દો પણ જ્ઞાનાર્ણવના શબ્દો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જ્ઞાનાર્ણવ તો વિસ્તીર્ણ ગ્રન્થ છે; જ્યારે યોગશાસ્ત્ર, એ ગ્રંથની તુલનામાં ઘણો નાનો ગ્રન્થ કહી શકાય. શુભચંદ્ર પ્રાણાયામાદિ બાબતમાં ૨૯૦ શ્લોક રોકે છે; જ્યારે

શ્લો. ૨૪-૨૫ આ શ્લોકોમા ભગવદ્‌ગીતાના શ્લોકોનો પડઘો છે. यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता; पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् ५०. વગેરે.

૨૦ હેમસમીક્ષા : પાન. ૧૬૧ અને આગળ.

૨૧. યો. શા. પ્ર. ૫. ની શ્લો. ૧. ની ઉત્થાનિકા. પત્ર ૩૪૧ (આત્મા. જૈ. સ. આવૃત્તિ).

હેમચદ્રાચાર્ય લગભગ ૩૦૦ જેટલા શ્લોક પ્રાણાયામાદિ બાબતમાં રોકે છે બન્નેય લેખકો પ્રાણાયામાદિને મોક્ષસિદ્ધિ ખાતર નિરુપયોગી માને છે શુભચદ્ર લગભગ વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયા, એટલે હેમચદ્ર શુભચદ્ર પછી લગભગ ૭૦ થી તે ૮૦ વર્ષના ગાળામા થઈ ગયા શુભચદ્રના ગ્રથમાથી હેમચદ્રાચાર્ય આટલા બધા ઉતારા કરે એ પણ વિચારણીય બાબત છે [૨૨] નીચેના શ્લોકો બતાવે છે કે યોગશાસ્ત્ર અને જ્ઞાનાર્ણવના શ્લોકો વચ્ચે કેટલુ સામ્ય છે

: યોગશાસ્ત્ર :	• જ્ઞાનાર્ણવ
रम्यमापातमात्रे यत्	किंपाकफलसमीप
परिणामेऽतिदारुणम् ।	सनिभ तद्धि मैथुनम् ।
किंपाकफलसकाश	आपातमात्ररम्य स्याद्
तत्क सेवेत मैथुनम् ॥	विपाकेऽत्यन्तभीतिदम् ॥
(પ્રકાશ ૨ શ્લોક ૭૭)	(પૃ ૧૩૪ શ્લો • ૧૦)

યોગશાસ્ત્ર	જ્ઞાનાર્ણવ
विरत कामभोगेभ्य	विरज्य कामभोगेभ्य
स्वशरीरेऽपि नि स्पृह ।	स्वशरीरेऽपि नि स्पृह ।
संवेगह्रदनिर्मग्न	यस्य चित्त स्थिरीभूत
स्वशरीरेऽपि नि स्पृह ॥	स हि ध्याता प्रशस्यते
(પ્ર ૭ શ્લો ૫)	(પૃ ૮૪ શ્લો ૩)

૨૨ યોગશાસ્ત્ર (ગૂજરાતી) સ ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ આમુખ.

मनस्यन्यद् वचस्यन्यद् क्रियायामन्यदेव हि । यासां साधारणस्त्रीणा ता कथ सुखहेतवे ॥ (પ્ર ૨ શ્લો ૮૯)	मनस्यन्यद्वचस्यन्यद् वपुष्यन्यद्विचेष्टितम् । यासा प्रकृतिदोषेण प्रेम तासा कियद्दरम् ॥ (પૃ ૧૪૫ શ્લો ૮૦)
सुमेरुरिव निष्कम्प शशीवानन्ददायक । समीर इव नि सङ्ग सुधीर्ध्याता प्रशस्यते ॥ (પ્ર ૭ શ્લો ૭)	स्वर्णाचल इवाकम्पा ज्योतिष्पथ इवामला समीर इव नि सङ्गा निर्ममत्व समाश्रिता ॥ (પૃ ૮૬ શ્લો ૧૫)

યોગશાસ્ત્ર ઉપરની વૃત્તિમાંથી ઘણી બાબતો જાણવા મળે છે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમાંથી પણ તેમા ટાચણ મળે છે ઉદાહરણ તરીકે પ્રકાશ ૧ શ્લો ૧ ઉપરની વૃત્તિમા લબાણથી મહાવીરનો જન્મ અને ઈશાનેન્દ્રે કરેલી સ્તુતિ વિગેરે ત્રિ શ પુ ચ દશમા પર્વમા શબ્દશ મળે છે હેમાચાર્ય તે શ્લોકોને ‘सम्प्रदायगम्यश्चायमर्थस्तथाहि’[23] કહીને

---

૨૩ યો શા પ્રકાશ ૧ શ્લો ૨ ઉપરની વૃત્તિમા શ્લોકો ટાકતી વખતે જણાવે છે : सम्प्रदायगम्यश्चायमर्थस्तथाहि આ પ્રમાણે ટાકી શ્લો ૧–૭ ત્રિ શ પુ ચ મા દષ્ટિગોચર થતા નથી શ્લો ૮ થી પછી ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ સર્ગ. ૨ શ્લોક ૬૦ પછી શબ્દશ મળતા આવે છે આ ઉપરાત યોગશાસ્ત્રનો આદિ શ્લોક :

नमो दुर्वाररागादिवैरिवारनिवारिणे
अर्हते योगिनाथाय महावीराय तायिने ॥

ઉપરનો જ શ્લોક ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ નો આદિ શ્લોક છે

ટાંક્યા છે. યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમા ટાંકાયેલા અનેક કથાશ્લોકો ત્રિ શ. પુ ચ માંથી લેવાયલા હોવા જોઈએ. એમ માનવાને કારણ મળે છે કે ત્રિ શ પુ ચ લખાતુ હશે તે વેળા વૃત્તિ રચવાની પ્રવૃતિ ચાલતી હોય યોગશાસ્ત્ર તો ત્રિ શ પુ ચ પૂર્વે લખાઈ ગયુ હતુ તેવો ત્રિ શ પુ ચ માથી જ પુરાવો મળે છે [24] આ ઉપરાત વૃત્તિમા વીતરાગસ્તુતિમાથી પણ ટાંચણો લેવામા આવેલા છે તે ઉપરાત અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકામાથી ત્રણ અવતરણો વૃત્તિમા દષ્ટિગોચર થાય છે [25] પોતાના સિદ્ધહેમવ્યાકરણમાથી તેમજ ઉણાદિસૂત્ર[26] તથા અભિધાનચિંતામણિમાંથી પણ તેમા અવતરણો આપવામા આવ્યા છે.[27] આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે યોગશાસ્ત્ર મૂળ ત્રિ શ પુ ચ પૂર્વે લખવામા આવેલુ હોય,[28] પરતુ તેની વૃત્તિ ત્યાર પછી લખવામાં

૨૪ યો શા. (બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા આવૃત્તિ) પાન ૧૭૪, ૫૮૫, ૭૧૬, વગેરે : વીતરાગ સ્તુતિનો ઉલ્લેખ.

૨૫ યો શા, ૫૮૮ વગેરે પા ૧૬૮, ૧૮૯, અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકાનો ઉલ્લેખ

૨૬. યો શા (આત્માનંદ સભા આવૃત્તિ) પા ૨૧૬, ૨૨૭, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ઉપર ઈ સિ. હે માથી ટાચણ પાન ૨૨૬ ઉપર उणादिसूत्रમાથી ટાચણ

૨૭ યો. શા. (આત્માનદ સભા, આ) પાન ૧૭૫. अभिधानचिंतमणिમાથી અવતરણ.

૨૮. ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧૦ અત્ય પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૮, ૧૯

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया
साङ्गं व्याकरण सुवृत्तिसुगम चक्रुर्भवन्त पुरा ।

આવેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ કદાચ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની છેવટની કૃતિઓમાં ગણાવી શકાય.

આ ઉપરાંત યોગશાસ્ત્રની વૃતિમાંથી કેટલીય સમકાલીન સામાજિક હકીકત મળી રહે છે. દાખલા તરીકે આઠ પ્રકારના વિવાહ–બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, આર્ષ, દૈવ (ધર્મ્ય વિવાહ), ગાન્ધર્વ, આસુર, રાક્ષસ, પૈશાચ (અધર્મ્ય વિવાહ) ગણાવી નોંધ કરે છેઃ[૨૯]

"જો વર તથા વધૂને પરસ્પર રુચિ હોય તો અધર્મ્ય વિવાહો પણ ધર્મ્ય બને છે. વિવાહનું ફળ એ છે કે શુદ્ધ પત્નીનો લાભ મળવો જોઈએ. અશુદ્ધ ભાર્યા વગેરેના યોગથી નરક જ પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધ ભાર્યાનું ફળ એ છે કે વધૂનું રક્ષણ કરતા એવા મનુષ્યને સારી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રસંતતિ થાય; અંતરાય વિનાની ચિત્તશાંતિ મળે, સારી રીતે ઘરનું કામકાજ થાય; કુલીનતા અને આચારની વિશુદ્ધિ તથા દેવ, અતિથિ, બાન્ધવનો સારી રીતે સત્કાર થાય. વધૂના રક્ષણના ઉપાય ચાર છે: ૧. ઘરકામમાં રોકાણ; ૨. હાથમાં થોડોક જ પૈસો; ૩. અસ્વતન્ત્રતા; અને ૪ માતા સમાન વડિલ સ્ત્રીઓ

मय्येतौरय योगशास्त्रममलं लोकस्य च द्व्याश्रय-
च्छन्दोऽलङ्कृतिनामसमहसुरान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥
लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूय
सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः ।
मादृजनस्य परिबोधकृते शलाका-
पुंसां प्रकाशयति वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥

વચ્ચે નિવાસ."[૩૦]

મદ્યપાન સંબંધી વિવેચન કરતાં આચાર્યશ્રી એક સ્થળે નોંધ કરે છે: દેશ અને જાતિએ કરીને કેટલાંક કાર્યો નિંદવાયોગ્ય હોય છે: દા. ત. સૌવીર–સિંધ–દેશમાં ખેતીનું કાર્ય; લાટદેશમાં દારુ ગાળવાનું કાર્ય; જાતિએ કરીને નિંદ્ય કાર્ય–બ્રાહ્મણનું સુરાપાન, તલ, મીઠા વગેરેનો વેપાર; કુલની અપેક્ષાએ નિંદ્ય કર્મ: **ચૌલુક્યોનું મદ્યપાન વગેરે.**[૩૧]

આ ઉપરાંત વળી એક સ્થળે સ્ત્રીકથા અને દેશકથા ઉપર વિવેચન કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે:

स्त्रीकथा, स्त्रीणां नेपथ्याङ्गहास्यहावभावादिवर्णनरूपा । " कर्णाटी सुरतोपचारचतुरी लाटी विदग्धप्रिया । " इत्यादिरूपा वा; तथ देशकथा, यथा दक्षिणापथः प्रचुरान्नपानः स्त्रीसंभोगप्रधानः, पूर्वदेशो विचित्रवस्त्रगुडखण्डशालिमद्यादिप्रधानः, उत्तरापथे शूराः पुरुषाः, जविनो वाजिनः, गोधूमप्रधानानि धान्यानि, सुलभं कुङ्कुमं, मधुराणि द्राक्षादाडिमकपित्थादीनि; पश्चिमदेशे सुखस्पर्शानि च वस्त्राणि सुलभा इक्षवः शीतं वारीत्येवमादि ।[३२]

એક સ્થળે 'પરવિવાહકરણ'ની આચાર્યશ્રી ચર્ચા કરે છે. ત્યાં તેઓ જણાવે છે કે બીજાનો વિવાહ કરાવી આપવો તે પણ મૈથુનના કારણરૂપ હોઈ અતિચાર છે. તેમાં વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે કેટલાક પોતાની કન્યાના વિવાહકરણમાં પણ દોષ જુએ છે. પરંતુ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનો અભિપ્રાય એ

૩૦. યો. શા. (આત્માનંદ જૈન સભા. આવૃત્તિ) પત્ર. ૫૧.
૩૧. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આવૃત્તિ) પત્ર. ૫૨.
૩૨. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આ.) પત્ર. ૧૭૩.

છે કે જો પોતાનીજ કન્યાનો વિવાહ માણસ ન કરે, તો કન્યા સ્વચ્છંદી બને અને શાસનનો ઉપઘાત થાય; માટે પોતાની કન્યાના વિવાહની યોજના કરવી તેમાં અતિચાર થતો નથી. કેટલાક હજુ પણ પોતાનાં બાળકોના વિવાહની યોજનામાં પાપ જુએ છે. તે માન્યતા આચાર્યશ્રીના સમયમાં પણ હતી અને તે માન્યતાનો આચાર્યશ્રીએ રદિયો આપ્યો છે.[૩૩]

વળી એક સ્થળે પુસ્તક લખવાં, લખાવવાં વગેરે કાર્ય ધર્મવિહિત છે એમ જણાવેલું છે.[૩૪] આવી તો કેટલીક સામાજિક હકીકતો ઉપલક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરીને નોંધેલી છે. આ ઉપરાંત અનેક બાબતો આચાર્યશ્રીએ આ વૃત્તિમાં નોંધી છે. આ ટુંકા બ્યાનમાં તે બધાને સ્વાભાવિક રીતે જ જતી કરવી પડે.

વાત્સાયન કામસૂત્રનીદાંડક્ય ભોજની કંડિકાનો ઉલ્લેખ,[૩૫] તે ઉપરાંત બીજો એક ઉલ્લેખ, જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસા, મનુસ્મૃતિના ઉલ્લેખ, મહાભારતમાંથી ટાંચણ, બૃહદારણ્યકોપનિષદ્નો ઉલ્લેખ, મુદ્રારાક્ષસનો ઉલ્લેખ, શ્રીહરિભદ્રસૂરિની સમરાદિત્ય કથાનો ઉલ્લેખ અને તેમાંથી ટાંચણો ઇત્યાદિ[૩૬]

૩૩. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આવૃત્તિ) પ્રકાશ ૩. પત્ર. ૧૯૩.

૩૪. યો. શા. (આ. જૈ. આવૃત્તિ) પ્રકાશ. ૩. પત્ર. ૨૦૭.

૩૫. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આવૃત્તિ) પ્રકાશ ૧. પત્ર ૫૬; પ્રકાશ ૨. પત્ર ૧૨૧. (પ્રકાશ ૨).

૩૬. યો. શા. (આ. જૈ. સ. આવૃત્તિ) જૈમિનિ. પત્ર. ૯૬; ૫ મનુ.-૫. ૯૮; એ ઉપરાંત મનુસ્મૃતિના માંસાહન ઉપર પ્રહાર

અનેક ગ્રંથોનાં અવતરણો વૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યાં છે. એક સ્થળે अस्मद्गुरवः३७ કહી પોતાના ગુરુના ગ્રંથમાંથી ટાંચણ આપ્યું છે. આ ટાંચણ કયા ગ્રંથમાંથી છે અને તે દેવચંદ્રસૂરિના ગ્રંથમાંથી છે કે કેમ, તે અનિશ્ચિત બાબત છે.

પં. સુખલાલજીએ એક સ્થળે હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રની ટૂંકમાં ઠીક સમીક્ષા આપે છે: "એમના ગ્રંથ પછી (હરિભદ્રસૂરિની યોગવિંશિકા પછી) શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન આવે છે. એમાં પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલાં આઠ યોગનાં અંગોના ક્રમે સાધુ તથા ગૃહસ્થના જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. તે ઉપરાંત આસન પ્રાણાયમ સાથે સંબંધ રાખનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત વિવેચન આપવામાં આવેલું છે. તેની સમીક્ષા કરતાં એ માલમ પડે છે કે તે સમયના લોકોમાં હઠયોગની પ્રક્રિયાનો કેટલો બધો પ્રચાર હતો. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં હરિભદ્રસૂરિની યોગવિષયક ગ્રંથોની નવીન પરિભાષા કે રોચક શૈલીનો કોઇ પણ સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પણ શુભચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાનાર્ણવમાં આવેલા પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે. અંતમાં પોતાના અનુભવને અનુસરી, વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એ ચાર મનના ભેદનું વર્ણન કરીને

પ્રકાશ ૭. શ્લો. ૩૧.); મહાભારત. પત્ર ૫૬; મુદ્રારાક્ષસ પત્ર. ૧૨; સમરાદિત્ય કથા. પત્ર ૯૧.; બૃહદારણ્યકોપનિષદ પા. ર૭૯. પ્રકાશ ૪) વગેરે.

૩૭. યો. શા. (આ. જ. સ. આ.) પત્ર. ૨૦૬.

નવીનતા લાવવામાં તેમણે ખાસ કુશલતા બતાવી છે. નિઃસંદે
હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો
અભ્યાસ કરવા માટે યોગ્ય પુસ્તક છે. "[૩૮]

૩૮ પાતંજલયોગ સૂત્ર-ઉ. યશોવિજયની સંસ્કૃત ટીકા સાથે. (સં. પં. સુખલાલજી: પ્રસ્તાવના.)

૧૩

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત

यदिहास्ति तदन्यत्र
यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥

" જે અહીં છે તે અન્ય સ્થળે છે; જે અહીં નથી તે ક્યાંય નથી."

ઉપરનાં વચન મહાભારત માટે લખાયેલાં છે. તે જ વચન ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતને સારી રીતે લાગુ પડે છે.[1]

---

૧. સરખાવો स्थविरावलीचरित (Jacobi): Introduction XXIV: 'Hemacandra on the other hand writing in Sanskrit, in Kavya style and fluent verses, has produced an epical poem of great length (some 37000 verses) intended, as it were, as a Jaina substitute for the great epics of the Brahmanas."

ત્રિ. શ. પુ. ચ. એટલે જૈન સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો, કથાનકો, ઇતિહાસ, પૌરાણિક કથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વસંગ્રહ. આખા ગ્રંથનું કદ ૩૬૦૦૦ શ્લોક ઉપરાંત પ્રમાણનું થવા જાય છે.[૨] આ મહાસાગર સમાન વિશાલ ગ્રંથની રચના શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં કરી હતી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની સુધાવર્ષિણી વાણીનાં ગૌરવ અને મીઠાશ એ મહાકાવ્યમાં આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. સમકાલીન સામાજિક, ધાર્મિક અને વિચારગત પ્રણાલિકાનાં પ્રતિબિંબો, એ વિશાલ ગ્રંથમાં, ઘણે સ્થળે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ રીતે તો ગૂજરાતનો તે કાલનો સમાજ અને તેનું માનસ તેમાં નિગૂઢ રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. આ દૃષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. નું મહત્ત્વ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. દ્વયાશ્રયમાં જેટલું વૈવિધ્ય તેમનાથી સાધી

Buhler: Life of Hemacandracarya P. 48 "The work is written almost in heroic metre and is called by the author a Mahakavya or great epic. Its extent is very great, so great that it justifies in a certain degree its proud claim of comparison with the Mahabharata, as hinted by the division into Parvans."

૨. સરખાવો જિનમંડનના 'કુમારપાલચરિતનો' ઉલ્લેખ. Buhler: Life of Hemacandracarya P. 48 ઉપર જણાવે છે કે જિનમંડનના અભિપ્રાયે ૩૬૦૦૦ શ્લોકપૂર એ ગ્રંથ છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ૩૨૦૦૦ શ્લોકપૂર જણાવે છે : જુઓ તેમનો નિબંધ 'સ્યાદ્વાદમૂર્તિ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય' ઉપરની નોંધમાં પ્રો. યાકોબી ૩૭૦૦૦ શ્લોક સંખ્યા જણાવે છે.

શકાયું છે તેના કરતાં અનેક પ્રકારે ચઢિયાતું વૈવિધ્ય આ ગ્રંથમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની પછી કરી એમ તો ત્રિ. શ. પુ. ચ ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.[૩] યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં કેટલાક શ્લોકો ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંથી ઉતારેલા માલૂમ પડે છે.[૪] આ ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ અને ત્રિ શ. પુ. ચ. ની રચના એક સાથે થતી હોવી જોઈએ. વળી પરિશિષ્ટ-પર્વની યોજના પણ તે વખતે જ થતી હોવી જોઈએ એમ માનવાને પણ કેટલાક પુરાવા છે.[૫]

---

૩. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. અંત્યપ્રશસ્તિ. શ્લો. ૧૮.

मद्देतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छन्दोऽलङ्कृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

૪. જુઓ હેમસમીક્ષા. પાદ નોંધ. ૨૨. ડૉ. બુલ્હર લખે છે: Life P. 48 "Its (i. e., त्रि. श. पु. च.) composition falls later than that of Yoga-s'astra, for it is not quoted in the commentary on the latter (i. e., Yogas'astra). " આ બરાબર નથી.

૫. જુઓ હેમસમીક્ષા પાદનોંધ. ૨૩. તે ઉપરાંત. Buhler: Life P. 48. "On the other hand, in the commentary on III 131 the story of Sthulabhadra is related in almost identical terms as in the Paris'ishta-Parvan VIII 2. 197 and IX. 55-111a."

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતની પ્રશસ્તિમાં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિને નીચે પ્રમાણે કહેતો કુમારપાલને આલેખવામાં આવ્યો છે :

"હે સ્વામી, નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે તમો તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નરકગતિ સંબંધી આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ મૃગયા, દ્યૂત, અને મદિરા વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમા મે નિષિદ્ધ કર્યા છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનુ ધન લેવુ પણ મેં છોડી દીધેલુ છે, અને બધી પૃથ્વી અરિહંતના ચૈત્યવડે સુશોભિત કરી દીધી છે, તો હવે હું સાપ્રતકાળમા સપ્રતિ રાજા જેવો થયો છુ. પૂર્વે મારા પૂર્વજ સિદ્ધરાજની ભક્તિયુક્ત યાચનાથી આપે વૃત્તિથી યુક્ત એવું સાગ વ્યાકરણ રચેલું છે, તેમજ મારે માટે નિર્મળ યોગશાસ્ત્ર રચેલું છે અને લોકોને માટે દ્વયાશ્રયકાવ્ય, છન્દોઽનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને નામસંગ્રહ પ્રમુખ બીજાં શાસ્ત્રો પણ રચેલા છે. હે સ્વામી, જો કે તમે સ્વયમેવ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે સજ્જ થયા છો, તથાપિ મારી પ્રાર્થના છે કે મારા જેવા મનુષ્યોને પ્રતિબોધ થવાને માટે આપ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષોના ચરિતને પ્રકાશ કરો."[૬]

૬ ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ અન્ત્ય. પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૬-૧૯.

जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्त कुरून्
सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान् दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्य. परमार्हतो विनयवान् श्रीमूलराजान्वयी
त नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥ १६ ॥
पापर्द्धिद्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्त
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधिया प्राप्य युष्मान्समाज्ञा
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्ध धनमसुतमृतस्याथ मुक्त तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवदिति समः सम्प्रते सम्प्रतीह ॥ १७ ॥

આ પ્રકારના શ્રીકુમારપાળ રાજાના આગ્રહથી શ્રીહેમાચાર્યે ધર્મોપદેશ જેનું પ્રધાન ફળ છે એવું આ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત વાણીના વિસ્તારમાં સ્થાપિત કર્યું. ૭

ઉપરના પ્રશસ્તિમાંથી કરેલા અવતરણમાંથી, ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચના વિષે કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો સિદ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથ કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી લખ્યો, એટલે કે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી આ ગ્રન્થની રચના શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી. એ બતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યનાં છેવટનાં વર્ષોમાં તેની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. ડૉ. બુલ્હર ત્રિ. શ. પુ ચ. ની રચના માટે વિ. સં. ૧૨૧૬–૧૨૨૯ નો કાળ જણાવે છે અને તે યથાર્થ પણ છે.[૮] વિ.સં. ૧૨૨૯માં

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याचया
सांगं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा।
मद्धितोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्वयाश्रय-
च्छन्दोऽलङ्कृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥
लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं
सज्जाः स्थ यद्यपि तदाप्यहमर्थयेऽदः ।
मादृग्जनस्य परिबोधकृते शलाका-
पुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥ १९ ॥

૭. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ અંત્ય. પ્રશસ્તિ. શ્લો. ૨૦.
तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम्
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशद्वाङ्मयगिरां प्रपञ्चे ॥ २० ॥

૮. Buhler: Life of Hc. P. 48.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનું અવસાન થયેલું; અને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની એ છેલ્લી વીશીમાં ત્રિ. શ. પુ. ચ., પરિશિષ્ટપર્વ તથા પ્રમાણમીમાંસાની રચના થયેલી.

'ધર્મોપદેશ જ જેનું પ્રધાન ફળ છે' એવી વિશિષ્ટતા-વાળું ત્રિ. શ. પુ. ચ.ને વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ધર્મગ્રંથ હોવાને લીધે જૈનસિદ્ધાંતની યથાર્થતા અને બીજા સિદ્ધાંતોની ઊણપની ચર્ચાઓ ઘણે સ્થળે ગ્રંથમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે ઉપરાંત ભક્તિરસથી ભરપૂર અને સ્તુત્યાત્મક વિભાગો પણ ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને નજરે પડે છે. જે આશયથી વૈદિક સંપ્રદાયમાં પુરાણોની રચના થઈ છે, તે જ ધર્મપોષક આશયથી ત્રિ. શ. પુ. ચ. જેવા પુરાણગ્રંથોનું સર્જન જૈનધર્મના પ્રભાવક આચાર્યોએ કરેલું છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પૂર્વે દિગંબર અને શ્વેતાંબર બન્નેય ફીરકાના કવિઓએ આ વિષયને સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં છેડ્યો છે. તીર્થંકરોનાં છૂટક છૂટક આખ્યાનો પણ અનેક લખાયાં છે. વિક્રમ દશમા સૈકામાં શીલાંકાચાર્યે ચતુઃપંચાશ-મહાપુરુષ-ચરિત લખ્યું હતું. છૂટક ચરિતોમાં હેમાચાર્યના ગુરુ આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રે પ્રાકૃતમાં શાંતિનાથનું ચરિત લખ્યું છે. અપભ્રંશમાં દિગંબર કવિઓ જેવા કે, સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત, ધવલ વગેરેએ પદ્મચરિત્ર, અને મહાપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં આ વસ્તુને જ આલેખી છે. રવિષેણ અને જિનસેનની સંસ્કૃત કૃતિઓ તથા વિમલનું પઉમચરિય વગેરે ગ્રંથો પણ એ પ્રકારના ચરિતગ્રંથો છે. આવશ્યક તથા બીજાં સૂત્રો ઉપરની ચૂર્ણીઓ, આવશ્યકસૂત્ર ઉપરની હરિભદ્રસૂરિની ટીકા વગેરેમાં આવેલાં કથાનકો પણ હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ હતાં. પુરોગામીઓનાં અનેક લખાણોનો

હેમાચાર્યે પોતાના ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચનામાં ઓછેવત્તે અંશે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી.

ત્રિ. શ. પુ. માં ૬૩ "શલાકાપુરુષો"નાં ચરિતોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. 'શલાકાપુરુષો' એટલે તે પ્રભાવક પુરુષો જેમના મોક્ષ વિષે સંદેહ નથી. આ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોમાં ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બળદેવ તથા ૯ પ્રતિવાસુદેવનો સમાવેશ થાય છે.

આ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોનાં ચરિતોને હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના દશ સર્ગોમાં સમાવેલાં છે. નીચે પ્રમાણે તે ચરિતોનો સમાવેશ છે :

પહેલું પર્વ : આમાં શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુ અને ભરતચક્રી એ બન્ને મહાપુરુષનાં ચરિત છે.

બીજું પર્વ : આમાં શ્રીઅજિતનાથ તથા સગરચક્રી એ બે મહાપુરુષનાં આખ્યાનો છે.

ત્રીજું પર્વ : શ્રીસંભવનાથથી આરંભી શ્રીશીતળનાથ સુધી આઠ તીર્થંકરોનાં ચરિતો છે.

ચોથું પર્વ : શ્રીશ્રેયાંસનાથથી ધર્મનાથજી સુધી પાંચ તીર્થંકરોનાં, પાંચ વાસુદેવ, પાંચ પ્રતિવાસુદેવ અને પાંચ બળદેવ તથા બે ચક્રી મઘવા અને સનત્કુમાર એમ બધાં મળી ૨૨ મહાપુરુષોનાં ચરિતનો આ પર્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમું પર્વ : શ્રીશાંતિનાથજીનું ચરિત આ પર્વમાં આલેખવામાં આવ્યું છે. તેઓ એકજ ભવમાં તીર્થંકર અને ચક્રી બે હતા તેથી તેમનાં બે ચરિતો ગણવામાં આવેલાં છે.

છઠ્ઠું પર્વ : શ્રી કુંથુનાથજીથી મુનિસુવ્રતસ્વામી પર્યંત ચાર તીર્થંકરોનાં, ચાર ચક્રીનાં અને બે વાસુદેવ, બે બળદેવ તથા બે પ્રતિવાસુદેવ એમ ૧૪ મહાપુરુષોનાં ચરિતો છે. તેમાં પણ ચાર ચક્રીમાં કુંથુનાથજી અને અરનાથજી તેજ ભવમાં ચક્રી થયેલા હોવાથી તેમની બે ચક્રી તરીકે પણ ગણના કરવામાં આવી છે.

સાતમું પર્વ : આ પર્વમાં શ્રી નમિનાથજી, દશમા અગીઆરમા ચક્રી હરિષેણ અને જય અને આઠમા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ – રામ લક્ષ્મણ, તથા રાવણનાં ચરિત મળી ૬ મહાપુરુષોનાં ચરિત છે. આ પર્વનો મોટો ભાગ રામચંદ્રાદિનાં ચરિતમાં રોકાયેલો હોઈ તેને જૈન રામાયણ અથવા પદ્મચરિત પણ કહેવાય છે. આ પર્વનું વસ્તુ વિમલના પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા 'પઉમચરિય'ના વસ્તુ સરખું જ છે.

આઠમું પર્વ : આઠમા પર્વમાં, શ્રી નેમિનાથજી તથા નવમા વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ,—કૃષ્ણ, બળભદ્ર તથા જરાસંધનાં મળી ૪ મહાપુરુષોનાં ચરિતો છે. પાંડવો નેમિનાથજીના સમકાલીન હોવાથી તેમનાં ચરિતોનો સમાવેશ પણ આ પર્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ પર્વની વસ્તુ જૈન હરિવંશપુરાણ તરીકે પણ ઓળખાય છે. દિગંબર કવિ જિનસેનનું સંસ્કૃતમાં રચેલું હરિવંશપુરાણ ખુબજ પ્રખ્યાત છે. તે ઉપરાંત અપભ્રંશ કવિઓ—જેમકે, સ્વયંભૂ, ધવલ વગેરેએ પણ પોતાનો હાથ આ વિષય ઉપર અજમાવ્યો છે.

નવમું પર્વ આમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું તથા બ્રહ્મદત્ત નામના બારમા ચક્રીનું ચરિત મળી બે મહાપુરુષોના જીવનચરિતો છે.

દશમું પર્વ આ પર્વમાં ભગવાન મહાવીરનું જીવનચરિત છે બધા પર્વો કરતા આ પર્વ વિસ્તારમાં મોટું છે આખા પર્વમાં કુલ તેર સર્ગ અને ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ છે આ પર્વમાં "શ્રેણિક, કોણિક સુલસા, અભયકુમાર, ચેટકરાજા, હલવિહલ, મેઘકુમાર, નંદીષેણ, ચેલણા, દુર્ગંધા, આર્દ્રકુમાર, ઋષભદત્ત, દેવાનંદા, જમાલિ, શતાનિક, ચંડપ્રદ્યોત, મૃગાવતી, યાસાસાસા, આનંદાદિ દશ શ્રાવકો, ગોશાલક, હાળીક, પ્રસન્નચંદ્ર, દુર્દુરાંકદેવ, ગૌતમસ્વામી, પુંડરીક–કંડરીક, અંબડ, દશાર્ણભદ્ર, ધના–શાલિભદ્ર, રૌહિણેય, ઉદાયન–શતાનિક પુત્ર, છેલ્લા રાજર્ષિ ઉદાયન, પ્રભાવતી, કપિલકેવળી, કુમારનંદી સોની, ઉદાયિ, કુળવાલુક, અને કુમારપાળ રાજા વગેરેના ચરિત્રો અને પ્રબંધો ઘણા અસરકારક વર્ણવેલા છે. તેમાં પણ શ્રેણિક, કોણિક, અભયકુમાર, આર્દ્રકુમાર, દર્દુરાંકદેવ, છેલ્લા રાજર્ષિ ઉદાયન અને ગોશાળા વગેરેના વૃત્તાન્તો તો ઘણાજ વિસ્તારવાળા છે, જેમાંથી કેટલોક વિભાગ અન્ય ગ્રંથોમાં અલભ્ય છે પાંચમા અને છઠ્ઠા આરાનું તથા ઉત્સર્પિણી કાળનું ભાવી વૃત્તાંત પણ ઘણુ વિસ્તારથી આપેલું છે આ અને બીજી અનેક હકીકતોથી પરિપૂર્ણ આ ચરિત છે "૯

આવો મહાન ગ્રન્થ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે ઉત્તરાવસ્થામાં કેવી રીતે લખ્યો હશે? ૩૬૦૦૦ શ્લોકપૂર ગ્રન્થ લખવો એ

૯ ત્રિ શ પુ ચ (ગુજરાતી ભાષાંતર) પર્વ ૧૦ પ્રસ્તાવના.

સામાન્ય બાબત નથી. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યના સભાસ્થાનનું વર્ણન પ્રભાવકચરિતમાં આપેલું છે. તે અહિં નોંધવું પ્રસ્તુત છે: "ત્યાં કોઈ નવા જ ગ્રન્થની રચનામાં કોઈ મહાકવિ મશગુલ હતો; વળી લાકડાની પાટી અને કપડાં ઉપર શબ્દોના સમૂહ લખાઈ રહ્યા હતા; શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે એક બીજા સાથે ઊહાપોહ ચાલી રહ્યો હોવાથી તે સુંદર હતું; જ્યાં શબ્દો માટે પ્રાચીન કવિઓમાં દૃષ્ટાન્તો ટાંકવામાં આવતાં હતાં; અહીં બ્રહ્માના ઉલ્લાસનું નિવાસસ્થાન હતું; સરસ્વતીના પિતાનું તે મન્દિર હતું; જ્યાં વિદ્વાનો સારી સ્થિતિમાં હતા; હેમચન્દ્રાચાર્યનું એ સભાગૃહ હતું."[૧૦] "ગ્રંથ-રચના કરતી વખતે ગ્રંથકારો તેમના ગ્રંથના કાચા ખરડાઓ પથ્થરપાટી – સ્લેટ અથવા લાકડાની પાટી વગેરેમાં લખતા હતા અને તેના ઉપર નક્કી થઈ ગયા પછી નકલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી વ્યવસ્થિત નકલ કરતા. + + + ગ્રંથરચનાના સમયે ગ્રંથકારોને પ્રતિઓમાંના પાઠભેદો તારવવા, તેમાં ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, ગ્રંથરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી ઈત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો

---

૧૦. પ્ર. ચ. હેમચંદ્રસૂરિચરિત: શ્લો. ૨૯૨–૨૯૫

अन्यदाभिनवग्रन्थगुम्फाकुलमहाकवौ
पट्टिकापट्टसघातलिख्यमानपदव्रजे ॥ २९३ ॥
शब्दव्युत्पत्तयेऽन्योऽन्य कृतोहापोहबन्धुरे
पुराणकविसदृब्धदृष्टान्तीकृतशब्दके ॥ २९४ ॥
ब्रह्मोल्लासनिवासेऽत्र भारतीपितृमन्दिरे
श्रीहेमचन्द्रसूरीणामास्थाने सुस्थकोविदे ॥ २९५

અને શ્રમણોજ મદદગાર રહેતા. કેટલીકવાર વિદ્વાન ઉપાસકો પણ એ જાતની સહાય કરતા."[૧૧] આ પ્રકારે અનેક ઉપકરણો અને વિદ્વાન શિષ્યોની મધ્યમાં રહીને હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથો લખતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર વગેરે પ્રકાંડ પંડિતો, પ્રતિભાસંપન્ન વિચારકો અને ક્રાન્તદર્શી કવિઓ હેમાચાર્યના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો હતા. આવા શિષ્ય-મંડળ વચ્ચે રહીને પોતાની પ્રોજ્જ્વલ પ્રતિભા અને અમેય વ્યુત્પત્તિને યોજી આ મહાસાગર સમા ગ્રન્થને રચી કાઢવો તે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને એક આનંદપ્રદ અને ઘણે અંશે સરળ વસ્તુ બની હશે. આ ઉપરાંત અનેક પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓ પણ તેમની સમક્ષ હતી જ. હેમચંદ્રાચાર્યની આ કૃતિને વાંચનાર મનુષ્યને શબ્દશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, જૈનતત્ત્વજ્ઞાન, જૈનપૌરાણિક કથાઓ, ઇતિહાસ, તીર્થંકરોનાં પાવન ચરિતો વગેરે અનેક વસ્તુઓ એક સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે. ધાર્મિક ઉપરાંત અનેક વ્યાવહારિક સત્યો પણ તેમાંથી સમુપલબ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં મૂકેલાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સામાન્ય વિધાનોને ભેગાં કરીને એક વિદ્વાને પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.[૧૨] હેમચંદ્રાચાર્ય મહાકવિ, તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગી હોવા છતાં પણ વ્યવહાર-પ્રણાલીના ઉંડા પારખનાર હતા એ સિદ્ધ કરે છે.

૧૧. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી: "ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા" પા. ૧૦૭. પુસ્તકો કેવી રીતે તે કાળે સંશોધિત કરાતાં, તેની નકલો કરાતી વગેરેની પરના ગ્રંથમાંથી સવિસ્તર માહિતી મળે છે.

૧૨. મુનિશ્રી જયંતવિજય: હેમચંદ્ર-વચનામૃત (વિજયધર્મસૂરિ ગ્રન્થમાળા) આ ગ્રંથમાં ત્રિ. શ. પુ. ચ. માનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંબધમાં ત્રિ. શ. પુ. ચ. માંથી એક દૃષ્ટાંત અહીં બસ થશે. તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે.

"જગતમાં સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણો દ્વેષરહિત હોતા નથી. વણિક અવંચક હોતા નથી. દેહધારી નીરોગી હોતા નથી, મિત્રો ઈર્ષારહિત હોતા નથી, વિદ્વાન ધનવાળો હોતો નથી; ગુણવાન ગર્વ વિનાનો હોતો નથી; સ્ત્રી ચાપલ્યરહિત હોતી નથી, રાજપુત્ર સારા ચારિત્ર્યવાળા હોતા નથી."[13]

આમાં બધાય પ્રકારના જનોમાં કયાં ખાસ દૂષણો હોય છે તે આચાર્યશ્રીએ વ્યાવહારિક સચોટતાથી બતાવ્યાં છે.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં તત્કાલીન અનેક સામાજિક બાબતો પણ વાચકને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણે એક જ દૃષ્ટાંત લઈએ. ત્રિ. શ. પુ. ચ. માં ઋષભદેવના વિવાહના સમયનું વર્ણન કરતાં હેમચંદ્રાચાર્ય સમકાલીન સામાજિક ચિત્ર ખડું કરી દેતા હોય તેમ દેખાય છે.

"પછી કેટલીએક અપ્સરાઓએ સુનન્દા અને સુમંગલાને મંગળ-સ્નાન કરાવવાને માટે આસન ઉપર બેસાડયાં. મધુર મંગળધવળ ગાતાં ગાતાં પ્રથમ તેમને સર્વ અંગે તૈલથી અભ્યંગ કર્યું. પછી જેની રજના પુંજથી પૃથ્વી પવિત્ર થયેલી છે એવી તે બંને

---

૧૩. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧. સર્ગ ૧ શ્લોક ૭૪૩–૭૪૪.

ब्राह्मणजातिरद्विष्टो वणिग्जातिरवञ्चकः
प्रियजातिरनीर्ष्यालुः शरीरी च निरामयः ।।
विद्वान् धनी गुणयगर्वः स्त्रीजनश्चापलाचलः
राजपुत्रः सुचरित्रः प्रायेण न हि दृश्यते ।

કન્યાઓનું સૂક્ષ્મ પીઠીથી તેઓએ ઉદ્વર્તન કર્યું. જાણે તેમના અંગમાં લીન થયેલા નવ અમૃતકુંડ હોય તેમ તેમનાં બંને ચરણ બને હાથ, બંને ખભા અને એક કેશમાં એમ નવ શ્યામ તિલક કર્યા + + + + પછી જાણે કુલદેવતા હોય તેમ તેઓએ બીજા આસન ઉપર બેસાડીને સુવર્ણકુંભના જળથી સ્નાન કરાવ્યું; ગંધકષાયી વસ્ત્રથી તેમનું અંગ લૂછયું. અને કોમળ વસ્ત્રથી તેમના કેશ વેષ્ટિત કર્યા."૧૪

વિવાહના મંડપ આગળ ઋષભદેવ આવી પહોંચ્યા ત્યારે શરાવસંપુટ મૂકવાનો વિધિ થાય છે. અત્યારે પણ એ વિધિ પ્રચલિત છે. થોડા ફેરફાર સાથે તે સામાજિક રિવાજનું વર્ણન તદ્દન તાદશ છે.

"પ્રભુ વાહનમાથી ઊતરીને વિવાહમંડપના દ્વાર પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. તરતજ મંડપની સ્ત્રીઓમાથી કોઈએ અગ્નિ અને લવણ અંદર હોવાથી તડતડાટ શબ્દ કરતું શરાવસપુટ દ્વારના મધ્યભાગમા મૂકયુ. કોઇ સ્ત્રીએ પૂર્ણિમા જેમ ચંદ્રને ધારણ કરે તેમ દુર્વા વગેરે મંગળ પદાર્થો વડે લાછિત કરેલો રૂપાનો થાળ પ્રભુની આગળ ધર્યો અને એક સ્ત્રી કસુબી વસ્ત્ર પહેરીને, જાણે પ્રત્યક્ષ મંગળ હોય એવા પંચશીખા યુક્ત રવૈયાને ઉંચો કરી અર્ઘ્ય આપવા માટે ઊભી રહી."૧૫

આપણે ત્યાં અત્યારે પણ ફટાણાં અને ઠઠ્ઠાનાં જોડકણાં લગ્નસમયે ગાવાનો રિવાજ છે. તેનો પણ ઉલ્લેખ ઋષભદેવના વિવાહના વર્ણનમાં માલમ પડે છે.

૧૪ ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧ સર્ગ ૨. શ્લો. ૭૯૬–૮૦૪.
૧૫. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧. સર્ગ ૨. શ્લો. ૮૩૦–૮૩૪.

"કન્યા તરફથી જે સ્ત્રીઓ મશ્કરી કરવામા ચતુર હતી તેમણે અણુવર ઉપર કૌતુકધવલ ગાવાનો આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો — જ્વરવાળો માણસ જેમ સમુદ્રનુ શોષણ કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય તેમ લાડવા ખાવાને કયા મનથી આ અણુવર શ્રદ્ધાળુ થયો છે? કુતરો કાદા ઉપર મન માડે તેમ આ અણુવર શા માટે માડા ઉપર મન માડી રહ્યો છે? જાણે પહેલા જન્મથી જ વડા ન જોયા હોય તેમ આ અણુવર રાકના બાળકની માફક શા સારુ વડા ખાવા લલચાય છે? મેઘમા જેમ ચાતક અને પૈસામા જેમ યાચક તેમ સોપારીમાં આ અણુવર કયા મનથી ઇચ્છા કરે છે? જેમ વાછડો ઘાસમા શ્રધ્ધાળુ થાય તેમ આ અણુવર આજે કયા મનથી તામ્બૂલ પત્રમાં શ્રદ્ધાળુ થયો છે? માખણના પિંડ ઉપર જેમ બિનાડો ઉપર થાય તેમ આ અણુવર કયા મનથી ચુરમા ઉપર લલચાયો છે? કયારડાના કાદવ ઉપર જેમ પાડો ટાપી રહે તેમ આ અણુવર અત્તર વગેરે ઉપર શુ કામ ટાપી રહ્યો છે? ઉન્મત્ત માણસ જેમ નિર્માલ્ય ઉપર પ્રીતિ રાખે તેમ આ અણુવર પુષ્પમાળની ઉપર ચપળ લોચન કરી શા સારુ મન બાધી રહ્યો છે?"—આવા કૌતુકધવળથી કાન અને મુખ ઉચા કરીને કૌતુકથી સાભળનારા દેવતાઓ જાણે ચિત્રમા આલેખ્યા હોય તેવા થઇ ગયા. લોકને વિષે આ વ્યવહાર બતાવવો યોગ્ય છે એમ ધારીને વિવાદમા નીમાયેલા મધ્યસ્થ માણસની જેમ પ્રભુ તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા."[૧૬]

---

૧૬ ત્રિ શ પુ ચ પર્વ ૧ સર્ગ ૨ શ્લો. ૮૫૪–૮૬૪ કેટલાક શ્લોકો નીચે દાખલા તરીકે ઉતાર્યા છે:

ज्वरीवाऽब्धि शोषयितु मोदकान् परिखादितुम् ।
श्रद्धालुरनुवरको मनसा केन नन्वसौ ॥ ८५५ ॥
मण्डकेभ्योऽखण्डदृष्टि कान्दुकस्येव घुर्घुरः
स्पृहयालुरनुवरो मनसा केन नन्वसौ ॥ ८५६ ॥

× × ×

સામાજિક રીતરિવાજોની દષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. કેટલું ઉપયોગી છે તે બતાવવા માટે માત્ર એકાદ વિભાગમાંથી ઉપર અવતરણ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના વિસ્તૃત અભ્યાસમાં આ દષ્ટિકોણ ખાસ આવશ્યક છે.

ધાર્મિક દષ્ટિએ ત્રિ. શ. પુ. ચ. કેટલુ ઉપયોગી છે તે નીચેના અવતરણ ઉપરથી જણાઈ આવશે. "આ ગ્રંથના મૂળ દશ વિભાગ કરેલા છે અને તેને પર્વ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. તે દશપર્વમાં સૂરિએ એવી ખુબી કરી દીધી છે કે તેથી સર્વસિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાઈ જાય. જુદી જુદી પ્રભુની દેશનાઓમાં નયોનુ સ્વરૂપ, ક્ષેત્રસમાસ, જીવવિચાર, કર્મસ્વરૂપ, આત્માનું અસ્તિત્વ, બાર ભાવના, સંસાર પર વૈરાગ્ય, જીવનની અસ્થિરતા અને ટુંકામાં બોધ તથા જ્ઞાનના સર્વ વિષયો સરળતાથી અને ચિત્તાકર્ષક ભાષામાં આચાર્યશ્રીએ સમાવ્યાં છે."[17] જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રણાલીનો સર્વ પરિચય ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના વાચકને સીધી અને સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પણ ત્રિ. શ. પુ. ચ. ના દશમા

लोकेषु व्यवहारोऽयं दर्शनीय इति प्रभु

विवाद इव मध्यस्थस्तदुपेक्षितवांस्तदा ॥ ८६४ ॥

ફટાણાની ટેકની પંક્તિની મોફક જ હેમચંદ્રાચાર્યે છેલ્લા પાદને અધાય શ્લોકોમાં સરખું મૂક્યુ છે.

૧૭ ત્રિ. શ. પુ. ચ. (ગૂ. ભાષાંતર) પર્વ ૧-૨ ની પ્રસ્તાવના

પર્વના બે વિભાગો અત્યંત ઉપયોગી છે. એક તો કુમારપાલનું ભવિષ્યકથનરૂપે આલેખેલું ચરિત અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિ. શ. પુ. ચ. ની રચેલી અંતપ્રશસ્તિ. અંતપ્રશસ્તિનો કેટલોક ભાગ તો આ પ્રકરણના આરંભમાં મૂકવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આખીય પ્રશસ્તિ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ સર્ગ ૧૨ માં કુમારપાલના ચરિતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પાટણનું, કુમારપાલનું, તેના રાજ્યવિસ્તારનું, કુમારપાળે પાટણમાં જિનપ્રતિમાની સ્ફટિકમય પ્રાસાદમાં સ્થાપના કરી તેનું, તથા બીજી અનેક બાબતોનું તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રાજ્યવિસ્તારનું વર્ણન કરતાં તે વિભાગમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

"તે રાજા ઉત્તર દિશામા તુરુષ્ક સુધી, પૂર્વમાં ગંગા નદી સુધી, દક્ષિણમા વિંધ્યગિરિ સુધી, અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીને સાધશે."૧૮

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય સાથેના મેળાપ માટે નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:

"એક વખતે વજ્રશાખા અને ચાંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્ર તે રાજાના જોવામાં આવશે. + + + આચાર્ય જિન-

---

૧૮. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. સર્ગ ૧૨. શ્લો. ૩૭-૯૬. કુમારપાલનું કથાનક કહેવામાં આવ્યું છે. શ્લો. ૫૨ માં ઉપરની સીમા કહેવામાં આવી છે.

स कौबेरीमातुरुष्कमैन्द्रीमात्रिदशापगाम् ।
याम्यामाविन्ध्यमाम्भोधिं पश्चिमां साधयिष्यति ॥

ચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા ત્યા તેમને વંદના કરવા માટે પોતાના શ્રાવક મંત્રીઓ સાથે તે રાજા આવશે. તત્ત્વને નહિ જાણવા છતાં પણ શુદ્ધભાવથી આચાર્યને વાંદશે. પછી તેમના મુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને તે રાજા સમકિતપૂર્વક અણુવ્રત સ્વીકારશે. અને પછી સારી રીતે બોધ પ્રાપ્ત કરીને તે રાજા શ્રાવકના આચારનો પારગામી થશે. "૧૯

સોમપ્રભના કુમારપાલપ્રતિબોધના આરંભના કથાનક સાથે આ વર્ણનને કાંઈક સરખાપણું છે; એટલે ઐતિહાસિક સત્યની દૃષ્ટિએ પણ આચાર્યશ્રી સાથેનો કુમારપાલનો સંબંધ વાગ્ભટ સમાન જૈનમંત્રીઓની પ્રેરણાથી વધારે દૃઢ બન્યો અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે તેનો આધ્યાત્મિક ભાવ તેમના સહૃદય ઉપદેશથી સારી રીતે ફળ્યો.

• કાવ્યની અને શબ્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો આ કાવ્યની વાતજ શી કરવી? તેમાં પ્રસાદ છે, કલ્પના છે, શબ્દનું માધુર્ય છે, સરળતા છતાંય ગૌરવ છે. આ નાના પ્રકરણમાં આ બધુંય બતાવવા માટે શી રીતે અવતરણો આપવાં? જિજ્ઞાસુને તો મૂળ ગ્રંથ જોવા માટે જ ભલામણ કરવી રહી. "એક પરિશીલન કરનાર કહે છે કે એ ગ્રંથ આખોય સાદ્યંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષાના આખા કોશનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી તેની ગોઠવણ છે."૨૦

---

૧૯. ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦. સર્ગ ૧૨. શ્લો. ૫૩-૫૮.

૨૦. મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા "હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ" પ્રસ્થાન. વૈશાખ ૧૯૯૫ પાન ૫૪.

ત્રિ. શ. પુ. ચ.નું આખુંય અવલોકન અને પરિશીલન એ નાના પ્રકરણનો વિષય નજ થઈ શકે. ૩૬૦૦૦ શ્લોકના અગાધ કાવ્યશક્તિ અને વ્યુત્પત્તિથી ભરેલા ગ્રંથનું પ્રસ્તુત પરિશીલન અત્યંત અલ્પ છે. આખાય ગ્રંથનું સમગ્ર પરીક્ષણ તો એક વિસ્તૃત મહાનિબંધનો વિષય બની શકે. હેમચંદ્રાચાર્યનું કલિકાલસર્વજ્ઞનું બિરુદ આ એકલો ગ્રંથ પણ સિદ્ધ કરી શકે એવો એ વિશાળ, ગંભીર, સર્વદર્શી છે. એક દિશાસૂચક પ્રકાશ-શલાકાથી વધારે તો ક્યાંથી આ નાનું લખાણ આપી શકે? કાલિદાસના શબ્દોમાં, 'દુસ્તર સમુદ્રને તરાપા'થી ઓળંગવા માટે આશા સેવતા હેમસારસ્વતના ઉપાસકના પ્રયત્ન કરતાં આ પ્રકરણમાં વધારે હોઈ પણ શું શકે?

૧૪

પરિશિષ્ટપર્વ

जम्बूमुनिप्रभृतिवज्रगणाधिनाथ-
पर्यन्तसाधुजनचित्रचरित्रपुष्पैः ।
स्रग्दामगुम्फितमिद परिशिष्टपर्व
शिष्टात्मनां लुठतु कण्ठतटावनीषु ॥

"જમ્બૂમુનિથી આરંભી વજ્રસ્વામી સુધીના સાધુજનોનાં વિસ્મયકારક ચરિત્ર પુષ્પોવડે આ પરિશિષ્ટ પર્વરૂપી ગુંથેલો હાર ઉન્નત આત્માઓના કંઠપ્રદેશ ઉપર વિરાજો."*

પ્રો. યાકોબી આ ગ્રંથને 'સ્થવિરાવલીચરિત'[1] નામથી ઓળખાવે છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે આ 'પરિશિષ્ટપર્વ' એ નામથી ઓળખાય છે. આ નામ મળવાનું કારણ એજ કે તે ત્રિ-

---

* પરિશિષ્ટ પર્વ : સર્ગ ૧૩. અંત્યપુષ્પિકા પછીનો શ્લોક (પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિ)

૧. પ્રો. યાકોબી : સ્થવિરાવલીચરિત–અથવા પરિશિષ્ટપર્વ. (બિબ્લિથેકા ઇન્ડિકા નં. ૯૬)

ત્રિ. પુ. ચ. નાં દશપર્વોના પરિશિષ્ટ-વધારા-તરીકે હેમચંદ્રાચાર્યે આ પર્વ લખ્યું હતું.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના શબ્દો તે સંબંધે નીચે પ્રમાણે છે.

"ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષોનાં (આખ્યાનોનાં) દશપર્વોનો ગ્રંથ રચ્યો છે અને આ પ્રમાણે તેનું પરિશિષ્ટપર્વ અમારાથી વિસ્તારાય છે."[૨]

'પરિશિષ્ટપર્વ' એ નામ પ્રચલિત થવાનું કારણ એ ઉપરના શ્લોકમાં મૂકેલો તથા, આ પ્રકરણના આરંભમાં ટાંકેલા અને પરિશિષ્ટપર્વના અંતમાં આવેલા શ્લોકનો ઉલ્લેખ, પણ છે.

પ્રો. યાકોબીએ આપેલું નામ અર્થયુક્ત છે. પરંતુ તજ્જ્ઞોમાં પરંપરાથી એ નામ એટલું પ્રચલિત નથી. એ નામ આ ગ્રંથને માટે પ્રચલિત થવામાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનો નીચે મૂકેલો શ્લોક કારણભૂત હોય.

"અને અહીં-આ પર્વમાં-જંબૂસ્વામી વગેરે સ્થવિરોની કથા કહેવાય છે, (જે) વિશ્વના કંઠમાં અલંકાર બને તે માટે જાણે હારાવલી છે."[૩]

---

૨. પરિ. પર્વ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૫.

त्रिषष्टिशलाकापुंसां दशपर्वी विनिर्मिता ।
इदानीं तु **परिशिष्टपर्वा**स्माभिर्वितन्यते ॥

૩. પરિ. પર્વ. સર્ગ ૧. શ્લો. ૬:

अत्र च जम्बूस्वाम्यादिस्थविराणां कथोच्यते ।
विश्वस्य कण्ठालंकारकृते **हारावली** शुभा ॥

પ્રત્યેક પર્વના અંતે પુષ્પિકામાં સ્થવિરાવલીચરિત મહાકાવ્ય એવો નામોલ્લેખ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.[૪]

આચાર્યો ઉપદેશ આપતી વખતે, પ્રાચીન દૃષ્ટાન્તો, ટૂચકાઓ, અને પુરોગામી યુગપ્રધાન પુરુષોનાં કથાનકો ટાંકી ધર્મોપદેશને રોચક અને રમ્ય બનાવતા. એકઠા થયેલા પરંપરાગત કથાનક-સાહિત્યમાં આ પ્રકારની વૈવિધ્યવાળી પૌરાણિક વાતો, ટુચકાઓ, પ્રાચીન સ્થવિરોનાં જીવનવૃત્તાન્તો વગેરે આવી જતાં. ધર્મના પરંપરાગત વિસ્તારમાં પ્રાચીન પૂર્વધરોએ જે ભાગ ભજવ્યો તેનાં કથાનકો પણ શ્રમણવર્ગમાં ગુરુશિષ્યપરંપરાએ જીવતાં રહેતાં. પ્રથમ દશ આગમગ્રંથો ઉપર ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિઓ લખી છે. તેમાં પણ આવાં કથાનકોના સાદા ઉલ્લેખો છે. આવાં કથાનકોનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ તો તેમાં નથી; કારણ કે તે તો માત્ર ગાથામાં જ સૂત્રોનો ભાવનો બતાવી દે છે. ત્યાર પછી સૂત્રો અને નિર્યુક્તિઓને વિસ્તારથી સમજાવતી પ્રાકૃત ચૂર્ણીઓ લખાઈ. આ ચૂર્ણીઓમાં આ કથાનકોને વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે. આ ચૂર્ણીઓને પણ વિસ્તારથી સમજાવતી ટીકાઓ પાછળથી લખવામાં આવી. આવશ્યકસૂત્ર, નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણી—એ બધાયને વિસ્તારથી સમજાવતી ટીકા હરિભદ્ર-

---

૪. દા. ત. પરિ. પર્વ, સર્ગ ૧૩ અન્ત્યપુષ્પિકા इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते **परिशिष्टपर्वणि स्थविरावलीचरित्ते** महाकाव्ये आर्यरक्षितव्रतग्रहणपूर्वाधिगमवज्रस्वामिस्वर्गगमनतद्वंशविस्तारवर्णनो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

સૂરિએ લખી છે. આ વિપુલ કથાનકસંભારનો ઉપયોગ હેમચંદ્રાચાર્યે પરિશિષ્ટપર્વ લખવામાં કર્યો છે.

પ્રો. યાકોબીએ, પ્રો. લૉયમનને અનુસરી પરિશિષ્ટપર્વનાં કથાનકોનાં મૂળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી વિસ્તારપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીને બતાવ્યાં છે.[૫]

કેટલીક વાર તો આચાર્યશ્રીએ કરેલા વસ્તુવિસ્તારની કડીએ કડી જૂના મૂળ સાથે યોજી શકાય છે. પ્રો. યાકોબી પરિશિષ્ટપર્વનું સંપૂર્ણ પૃથક્કરણ કર્યા પછી લખે છે: "The preceding table shows at a glance that the substance of Hemacandra's Sthaviravali–carita is almost entirely derived from old sources."[૬] થોડાંક કથાનકોનાં મૂળ હજુ માલમ પડયાં નથી. કેટલીક બાબતોને કાવ્યની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તારી છે તથા કલ્પી પણ છે. પરંતુ એક બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મૂળના કથાનકની વસ્તુની સરણીની કડીએ કડી લેવા છતાંય હેમચંદ્રાચાર્યે તેને કાવ્યમય સ્વરૂપ અને કાવ્યનું માધુર્ય જરૂર આપ્યું છે. શ્લોક રચનાને માટે મૂળની વસ્તુને અમુક રીતે સુધારવા વધારવાની જરૂર પડે છે. તે પ્રકારના સુધારા વધારા ઉચિત દૃષ્ટિથી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યા છે. નીચે બતાવેલું પૃથક્કરણ તે બતાવી આપશે :

---

૫. પરિ, પર્વ. (પ્રો. યાકોબી): Introduction P. viii ff.

૬. પરિ. પર્વ (પ્રો. યાકોબી): Introduction P. x.

वसुदेवहिंडि ॥पृ० १६८॥ प. ८ : एक्को किर हत्थी **जरापरिणओ** उम्हकाले किंचि **गिरिनइं समुत्तरंतो** विसमे तीरे (प ९.) **पडिओ** । सो सरीरगुरुयाए दुब्बलत्तेण य **असत्तो उट्ठेउं** तत्थेव कालगओ **वगसियालेहि** (प. १०) य **अवाणदेसे** य परिखइओ ।	परिशिष्टपर्वः सर्ग २: श्लो. ३८५–३८७ कुञ्जरः सोऽन्यदा शुष्क-**गिरिनद्यां समुत्तरन्** । पयस्तपादो **न्यपतत्** कूटमेक गिरेरिव ॥३८५॥ **स जरत्कुञ्जरस्तत्र** **नाभूदुत्थातुमीश्वरः** । तथैवावस्थात्पादपोप- गमन पाल्यन्निव ॥३८६॥ स विपेदे तथास्थोऽपि विपेदानस्य तस्य तु । **अपानपललं जक्षुः** **श्वफेरुनकुलादयः** ॥३८७॥

ઉપર પ્રમાણે જ, આવશ્યકચૂર્ણીના કથાનકની સાથે પરિશિષ્ટ પર્વ. સર્ગ : ૧૩ શ્લો. ૧૯૨–૨૦૨ ની તુલના પ્રો. લેયમન[૭] નીચે પ્રમાણે કરે છે. તે તુલના પણ ઉપર પ્રમાણે જ દ્યોતક છે :

---

૭. પરિ. પર્વ. (પ્રો. યાકોબી) : Introduction P.૪. foot-note.

आवश्यकचूर्णी	परिशिष्टपर्व : १३ : श्लो. १९२-१९५
ताहे सा हट्ठतुट्ठा त साहु परमन्नेण पडिलाभेई, तं च सव्वं परमट्ठं साहइ।	दृष्टा च तस्मै विस्मेरचक्षुर्भिक्षामदत्त सा। लक्षमूल्यस्य पाकस्य वृत्तान्तं च न्यवेदयत् ॥१९२॥
ताहे सो साहू भणइ " मा भत्तं पच्चक्खाह। अहं वइरसामिणा भणिओ 'जदा तुमं सयसहस्स निप्फन्नं भिक्खं लभिहिसि तओ पाए चेव सुभिक्खं भविस्सइ' त्ति	अथाख्यद्वज्रसेनोऽपि "मा स्मैव प्रतिपद्यथाः। भद्रे सुभिक्षं यत्प्रात-र्भविष्यति न संशयः" ॥१९३॥
	साऽपृच्छ"द्भवताज्ञायि स्वयमेतदुतान्यत "। अथोचे सोऽप्यदो ऽम्भोदगर्जितया गिरा ॥ १९४॥
	श्रीवज्रस्वामिनाप्युक्तो यदा भिक्षां त्वमाप्नुयाः। लक्षपाकोदनात्प्रातः सुभिक्षं भविता तदा॥१९५॥

પ્રો. લૉયમનની આખી તુલના અહીં ઉતારી નથી; પરંતુ ઉપરનો ઉતારો તથા મેં મૂકેલી વસુદેવહિંડ અને પરિશિષ્ટ પર્વના કથાનકની તુલના બતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાચીન સાધનોનો પદે પદે ઉપયોગ કરેલો છે. કાવ્યની શૈલીને યોગ્ય ભાષાપરિવર્તન અને મૂળનો ભાષાસુલભ વિસ્તાર હેમચંદ્રાચાર્યે

કરેલો છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પ્રો યાકોબીએ એક સ્થળે જણાવ્યુ છે "On the whole his narrative *is a faithful representation of the originals* and may be compared with them verse to verse "[૮] હેમચંદ્રાચાર્ય મૂલગ્રંથોના કથાનકોને તથા પરંપરાને સંપૂર્ણ વફાદારીથી રજુ કરે છે એ સબંધે આ કથન સાક્ષી પૂરે છે

કથાનકસાહિત્યના ઉદ્ભવ સબંધે પ્રો યાકોબી અને પ્રો. લોયમને દ્યોતક માહિતી આપી છે પ્રો વેબરે એક સ્થળે જણાવ્યુ છે–" The dates within which the Kathanaka literature had been developed, can be fixed almost with certitude For the beginning of that period is marked by the Niryuktis and the end by Haribhadra's Tika. "[૯] આ જ કથનને અન્ય પ્રમાણોથી ટેકો મળે છે. ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ (જેનો સમય પ્રો યાકોબી [illegible] ના પ્રથમ સૈકામા મૂકે છે) થી, ઈ સ ૭૫૦ ના [illegible] પ્રવર્તમાન હરિભદ્રસૂરિની આવશ્યક સૂત્ર ઉપરની ટીકા અને વચ-ગાળામા રચાયેલ જિનદાસ મહત્તરની ચૂર્ણિ [illegible]

---

૮ પરિ પર્વ (પ્રો યાકોબી) Introduction P. xx.

૯ પરિ પર્વ. (પ્રો યાકોબી) Introduction P xii
Prof Weber quoted.

વિસ્તારમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવે છે. તદુપરાંત સંઘદાસ ગણીનો વસુદેવહિંડિ નામે પ્રાકૃત ગદ્યનો વિશાળ ગ્રન્થ હેમચંદ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વના સાધન તરીકે ઘણું જ ઉપયોગી સાધન બન્યું હોવું જોઈએ. વસુદેવહિંડિમાંના એક ભાગ સાથે પરિશિષ્ટપર્વનો એક ભાગ આ પ્રકરણના આગલા ભાગમાં આપણે સરખાવ્યો છે. આવશ્યકસૂત્ર ૮.૧૬૬.૩.માં પ્રસન્નચંદ્ર અને વલ્કલચારીના વૃત્તાંતમાં વસુદેવહિંડિને વૃત્તાંતના મૂળ તરીકે ટાંકવામાં આવેલી છે. આ ઉપરથી વસુદેવહિંડિ છઠ્ઠા શતક પૂર્વેનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ તેમાં શક નથી. છેવટના મૂળ તરીકે હરિભદ્રની ટીકાનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પરિશિષ્ટપર્વના કથાવસ્તુની નોંધ આપણે ટૂંકામાં અહીં લઈએ :

: : સર્ગ : ૧ : : પહેલા ૭ શ્લોક મંગલ તથા પ્રાસ્તાવિકના છે. ત્યાર પછી મગધ અને રાજગૃહનું વર્ણન આવે છે. મહાવીર નગર બહાર આવે છે અને શ્રેણિક રાજા તેમને મળવા જાય છે. શ્રેણિકના બે સૈનિકો પ્રસન્નચંદ્રને જુએ છે. ત્યાર પછી આ તપસ્વી વિષે મહાવીરને પ્રશ્ન કરાતાં તે તપસ્વીનું આખ્યાન કહે છે. જૈન આખ્યાયિકાઓમાં પ્રખ્યાત પ્રસન્નચંદ્ર અને વલ્કલચારીનું વૃત્તાન્ત મહાવીર જણાવે છે. વલ્કલચારીનું વૃત્તાન્ત રામાયણના ઋષ્યશૃંગના આખ્યાનને આબાદ મળતું આવે છે. ભગવાન મહાવીરે પ્રસન્નચંદ્રનું આખ્યાન પૂરું કર્યું કે તરત જ પ્રસન્નચંદ્ર કેવલી બન્યો. મહાવીરે તે વાત કહી ત્યારે શ્રેણિકે પ્રશ્ન કર્યો "છેલ્લો કેવલી કોણ થશે?" શ્રી

મહાવીરે ઉત્તર આપ્યો "અહીં વિદ્યુન્માલી દેવ તેની ચાર પત્નીઓ સહિત પ્રસન્નચંદ્રનું કૈવલ્ય ઊજવવા આવ્યો છે. તે સાત દિવસ પછી ચ્યવી રાજગૃહમાં ઋષભદત્તના પુત્ર જમ્બૂ તરીકે અવતરશે. તે છેલ્લો કેવલી થશે." આ પ્રમાણે મહાવીર બોલ્યા કે હાજર રહેલા દેવોમાંના અનાદૃત નામે જમ્બૂદ્વીપના અધિષ્ઠાતા દેવે પોતાના કુળની પ્રશંસા કરવા માંડી. શ્રેણિકે એ દેવની વિચિત્ર રીત જોઈ ભગવાન મહાવીરને તેના સંબંધી પૂછ્યું. ભગવાન્ મહાવીરે જવાબ આપ્યો, "ઋષભદત્તનો જિનદાસ નામે ભાઈ હતો. તે પ્રથમજીવનમાં પાપી હતો. પરંતુ ઋષભદત્તની અસરથી તે પવિત્ર જૈન બન્યો અને છેવટે દેવ બન્યો. પોતાના ભાઈ ઋષભદત્તના પુત્ર તરીકે છેલ્લા કેવલી જમ્બૂનો જન્મ થવાનો છે તેથી તેનો હર્ષ માતો નથી." ત્યાર પછી મહાવીર શ્રેણિકના પૂછવાથી વિદ્યુન્માલી દેવની પૂર્વકથા કહે છે પ્રથમ ભવદત્ત–ભવદેવ–એ બે ભાઈઓની તે કથા કહે છે. તેમાંનો ભવદેવ બીજા જન્મે, વિદેહદેશમાં વીતશોકા નગરીના રાજા પદ્મરથના પુત્ર શિવ તરીકે અવતરશે. અને એ શિવનો જીવ જમ્બૂ તરીકે અવતરશે એમ મહાવીર જણાવે છે. આ સાંભળી વિદ્યુન્માલી દેવ પ્રસન્નચંદ્ર પાસે જઈ તેને નમસ્કાર કરે છે. પ્રસન્નચંદ્ર જણાવે છે કે તેની ચાર સ્ત્રીઓ પણ આવતા ભવે તેને પરણશે. આ પ્રમાણે પરિશિષ્ટ પર્વના પ્રથમ સર્ગનું વસ્તુ છે.

: : સર્ગ : ૨ : : જમ્બૂનો જન્મ, તેનો પ્રભવ સાથે મેળાપ, અને તેને પરણવા તૈયાર થયેલી કન્યાઓ વગેરેની જાણીતી

કથા વર્ણવવામા આવી છે આ સર્ગમા ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવી તો નીતિકથાઓ (Fables) છે દા ત ૧ મધુબિંદુ-દૃષ્ટાન્ત, ૨ પોતાના પુત્રને પરણનાર કુબેરદત્તાની વાત, ૩ મહેશ્વરદત્તાની કથા, ૪ કાચો પાક કાપી નાખનાર ખેડુતની કથા, ૫ મરેલા હાથી અને કાગડાની કથા, ૬ વાદરા-વાદરીની કથા, ૭ કોલસાવાળાની વાત, ૮ ઝાઝરવાળી સ્ત્રી અને ઘરડા શિઆળની વાત, ૯ સમાતુર વિદ્યાધર વિદ્યુન્માલીની કથા, ૧૦. શખ ફુકનારની કથા, અને ૧૧ શિલાજીત અને વાદરાની કથા

સર્ગ ૩ ૧૨ બુદ્ધિ અને સિદ્ધિ એમ બે સ્ત્રીઓની કથા ૧૩ ઉત્તમ ઘોડાની કથા ૧૪ મૂર્ખ છોકરાની વાત ૧૫ મોદકકથા ૧૬ માસાહસ-કથા ૧૭ ત્રણ મિત્રોની વાત ૧૮ બ્રાહ્મણપુત્રી નાગશ્રીની કથા ૧૯ લલિતાગ કથા આ કથાઓ નીતિકથાઓ (Fables)ની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે એક બાબત સમજવાની આવશ્યકતા છે કે આ જમાનામા બૃહત્કથાની અદ્ભુતરસ સતોષતી અનેકમનેકની વાતો સામાન્ય જનતામા પ્રચલિત હતી અને તેનો ઉપયોગ જૈન વિદ્વાનોએ નીતિ અને ધર્મના ઉપદેશમા કર્યો જમ્બૂને પ્રત્યેક કન્યા તેને દીક્ષા ન લેવા સમજાવવા વાર્તા કહે છે અને જમ્બૂ સસારત્યાગ કરવાની તરફેણમા વાર્તા કહે છે, એવી રીતે આ વાર્તાઓનુ આયોજન કરવામા આવ્યુ છે છેવટે જમ્બૂ પાચમા ગણધર સુધર્મા પાસે પ્રવ્રજ્યા લે છે પ્રભવ પણ પોતાના માતાપિતાની અનુમતિ લઈ પ્રવ્રજ્યા લે છે અને જમ્બૂના શિષ્ય બને છે

સર્ગ ૪ સુધર્મા કાલધર્મને પામે છે સુધર્મા ૫૦ વર્ષે મહાવીરના શિષ્ય બન્યા ૩૦ વર્ષ સુધી મહાવીરના શિષ્ય રહ્યા ૧૨ વર્ષ પછી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ અને ત્યાર પછી આ' વર્ષે – એટલે સો વર્ષની ઉંમરે કાલધર્મને પામ્યા સુધર્માની પાટે જમ્બૂ આવ્યા અને વીર સવત્ ૬૪મા નિર્વાણ પામ્યા તેમના પછી કાત્યાયનગોત્રના પ્રભવ આવ્યા

સર્ગ ૫ પ્રભવ પછી શય્યભવ આવ્યા શય્ય-ભવ યજ્ઞકાંડી બ્રાહ્મણ હતા તેમણે પ્રભવના ઉપદેશથી જૈન દીક્ષા સ્વીકારી. પટ્ટધર બન્યા તેમણે પોતાના પુત્ર મણકને માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કરી એ આખી આખ્યાયિકા વિસ્તારપૂર્વક આ સર્ગમા વર્ણવેલી છે. કુણિકરાજા રાજ ગૃહમા રાજ્ય કરતો હતો

સર્ગ ૬ શય્યભવ પછી યશોભદ્ર પટ્ટધર બન્યા તેમને બે શિષ્યો હતા – ભદ્રબાહુ અને સભૂતિવિજય ભદ્રબા હુના ચાર શિષ્યોની આખ્યાયિકા આપવામા આવી છે ત્યાર પછી કુણિકના મરણ પછી ઉદાયી રાજગૃહ છોડી પાટલી પુત્રની સ્થાપના કરે છે અને તેના અન્વયે અન્નિકાપુત્રની કથા કહે છે અન્નિકાપુત્રના મૃતદેહની ખોપરીમા પાટલીવૃક્ષનુ બીજ પડ્યુ હતું તે સ્થાન પવિત્ર હતુ અને જ્યોતિષીઓએ શુકન જોઈ ત્યા પાટલીપુત્ર સ્થાપવા અનુમતિ આપી ત્યાર પછી ઉદાયીનો ઘાત તેના શત્રુના પુત્રે ભિક્ષુકના છૂપા વેષે કર્યો તેના પછી એક હજામ અને ગણિકાનો પુત્ર નન્દ પાટલી

પુત્રનો અધિપતિ બન્યો. આ સમય વીરનિર્વાણ પછી વર્ષ ૬૦. નન્દને દેવીએ મદદ કરી તેની આજ્ઞા નહિ માનનાર સામંતો અને ઉમરાવોને મારી નાખ્યા. નંદ સ્વતંત્ર બન્યો.

: : સર્ગ : ૭ : : આ સર્ગમાં કલ્પક કેવી રીતે નંદનો અમાત્ય બને છે અને તેનો રાજ્યવિસ્તાર થાય છે, તેનું વર્ણન આપવામાં આવે છે. કલ્પકનું પતન તેના શત્રુઓ કેવી રીતે લાવે છે અને નંદના રાજ્યની અવનતિ કેવી રીતે થાય છે તે વિસ્તારવામાં આવ્યું છે. નંદ કલ્પકને પાછો લાવે છે અને મગધનું રાજ્ય સ્થિર બને છે; અને સામંતો તાબે થાય છે.

: : સર્ગ : ૮ : : સાત નંદો અને અમાત્ય કલ્પકના કુળના અમાત્યો એક પછી એક આવે છે. નવમા નંદના પ્રધાન અને કલ્પકના વંશજ શકટાલને બે પુત્રો હતા: મોટો પુત્ર સ્થૂલભદ્ર અને નાનો પુત્ર શ્રીયક. સ્થૂલભદ્ર કોષા નામે ગણિકાના પ્રેમમાં આસક્ત બની જીવન વ્યતીત કરતો હતો અને શ્રીયક રાજ્યાધિકારી હતો તથા રાજાનો માનીતો હતો. પિતા શકટાલ અમાત્ય હતો. વરરુચિ અને શકટાલની હરીફાઈની કથા, સ્થૂલભદ્ર અને કોષાના પ્રેમની કથા અને છેવટે સ્થૂલભદ્ર સંભૂતિવિજયના શિષ્ય બને છે તેની સંપૂર્ણ કથા આ સર્ગમાં કહેવામાં આવી છે. સ્થૂલભદ્રની શ્રમણદીક્ષા પછી, રાજાના પ્રિય સારથિ સાથે કોષાના લગ્ન કરી નાખવામાં આવ્યાં તેની કથા પણ આ સર્ગમાં આવે છે. ચાણક્યનું કથાનક, નવમા નંદનો વિનાશ, તેના સહાયક પર્વતકનો વિનાશ, ચન્દ્રગુપ્તનું મગધરાજ બનવું અને

ચાણક્યનું અમાત્યપદ વગેરે બાબતો વર્ણવેલી છે. અમાત્ય ચાણક્ય પોતાના મદદનીશ તરીકે સુબન્ધુને લે છે. ચંદ્રગુપ્ત જિનધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. ચાણક્ય તેને મારી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે છતાં તે મરતો નથી. છેવટે ચંદ્રગુપ્ત બહુ જ ઘરડી ઉંમરે સમાધિથી મૃત્યુ પામે છે. છેવટે ચંદ્રગુપ્તની રાણી દુર્ધરા ઝેરની અસરમાં મરણ પામે છે. કુણાલ એક ગાયક તરીકે પાટલિપુત્ર જાય છે; અને પોતાના ગાનથી સર્વેનાં હૃદય જીતી લે છે. અશોકને તે મળે છે અને પોતાના પુત્ર સંપ્રતિ માટે રાજ્યની માગણી કરે છે. અશોક પછી સંપ્રતિ રાજા થાય છે. રાજા સંપ્રતિ ચુસ્ત જૈન છે.

એના સમયમાં સખત દુકાળ પડે છે. આ દુષ્કાળના સમયમાં આગમોનો નિયમિત અભ્યાસ થઈ શકતો નથી એટલે શ્રમણોની એક પરિષદ પાટલીપુત્રમાં આગમને વ્યવસ્થિત કરવા માટે મળે છે. આ પરિષદમાં અગીઆર અંગોને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. બારમું અંગ 'દષ્ટિવાદ' કોઈ નેય સ્મરણમાં નથી. ભદ્રબાહુ નેપાલમાં વિહાર કરી રહ્યા છે. તેમને બોલાવવા માટે કહેણ મોકલવામાં આવે છે. પરંતુ 'મહાપ્રાણ' નામે વ્રતમાં રોકાયેલા હોવાથી તે પરિષદમાં આવી શકતા નથી. સ્થૂલભદ્રને તેમની પાસે 'દષ્ટિવાદ'નો અભ્યાસ કરવા માટે અને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરવા માટે મોકલવામાં આવે છે. સ્થૂલભદ્ર ૧૪ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે. ભદ્રબાહુએ તેને છેલ્લાં ચાર પૂર્વો શીખવવા માટે મના કરેલી હતી. ભદ્રબાહુ વીરનિર્વાણના ૧૭૦મે વર્ષે કાલ કરી ગયા. પછીથી સ્થૂલભદ્ર તેમની પાટે - ઠે છે

: : સર્ગ : ૧૦ : : સ્થૂલભદ્ર શ્રાવસ્તીમાં વિહાર કરે છે. ધનદેવ તેમના પ્રસાદથી સમૃદ્ધ બને છે અને છેવટે દીક્ષા લે છે. સ્થૂલભદ્રને બે શિષ્યો છે: મહાગિરિ અને સુહસ્તી. સ્થૂલભદ્ર બંનેયને ૧૦ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરાવે છે. ભદ્રબાહુએ છેલ્લાં ચાર પૂર્વોનું અધ્યયન કરાવવા માટે નિરોધ કર્યો હતો. આ રીતે પછીના આચાર્યો, વજ્ર સુધી, દશપૂર્વધરો થાય છે.

: : સર્ગ : ૧૧ : : સ્થૂલભદ્ર કાલ કરી ગયા પછી, મહાગિરિ પોતાના શિષ્યો સુહસ્તીને સોંપી દઈ 'જિનકલ્પિક' તરીકે રહે છે. સુહસ્તી આચાર્ય બને છે. સંપ્રતિ સાથે તેમનો સમાગમ થાય છે. જૈનસંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ શ્રમણોનું જીવન પહેલાં જેટલું ચુસ્ત રહેતું નથી. મહાગિરિ સુહસ્તીને છોડી દઈ ચાલ્યા જાય છે. અવન્તીસુકુમાલનું પ્રસિદ્ધ વૃત્તાન્ત આ સર્ગમાં આપવામાં આવ્યું છે. જૈનપરંપરા પ્રમાણે અવન્તીસુકુમાલનાં અસ્થિ ઉપર મહાકાલનું પ્રસિદ્ધ મંદિર રચાય છે.

: : સર્ગ : ૧૨ : : સુહસ્તીના અન્વયમાં વજ્રસ્વામી છેલ્લા દશપૂર્વધર આચાર્ય થયા. તે ધનગિરિના પુત્ર હતા અને સિંહગિરિ પાસે બાલ્યાવસ્થામાં તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. વજ્રસ્વામીનું કથાનક સંપ્રદાયમાં ઘણું જ જાણીતું છે. ધનની પુત્રી રુક્મિણીનું કથાનક આ સર્ગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વજ્રસ્વામી પદાનુસારી વિદ્યા અને આકાશગામિની વિદ્યા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. આર્યાવર્તના ઉત્તર ભાગમાં મોટો દુકાળ પડે છે. વજ્રસ્વામી જાદુઈપટ ઉપર આખા સંઘને બેસાડી તેનો બચાવ

કરે છે; અને પુરી નામે નગરમાં બધાને ઉતારે છે. ત્યારપછી વજ્રસ્વામી પર્યુષણપર્વ પુરીમાં ઊજવે છે.

સર્ગ : ૧૩ : : આ સર્ગમાં આર્યરક્ષિતનુ વૃત્તાન્ત આવે છે. આર્યરક્ષિત દશપુરમાં 'દૃષ્ટિવાદ' નામે બારમા અંગનું અધ્યયન કરે છે; પછીથી ઉજ્જયિનીમાં વજ્રસ્વામીના ગુરુ ભદ્રગુપ્ત પાસે પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે. વધારે જ્ઞાન માટે ભદ્રગુપ્તના મરણ પછી, આર્યરક્ષિત વજ્રસ્વામી પાસે જાય છે. તેમની પાસે નવ પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે. દશમા પૂર્વનો અભ્યાસ થોડોક થાય છે એટલામાં આર્યરક્ષિતને જવાનું થાય છે. વજ્ર દક્ષિણ–પ્રદેશમાં જાય છે. વજ્રસેન પટ્ટધર થાય છે અને વજ્રસ્વામી તેમના શિષ્યો સહિત વિદ્યાપિંડ નામની ટેકરી ઉપર અનશન કરીને દેહોત્સર્ગ કરે છે. વજ્રસ્વામીમાંથી બધાય જૈન સંપ્રદાયના વંશો ઉત્પન્ન થયા છે :

> ये केचिन्नयनातिथित्वमगमन्ये वा श्रुतेर्गोचरं
>
> वंशास्तेपु तनुत्वमग्रमभजन्मूत्र पुनः स्थूलताम् ।
>
> नव्योऽसौ दशपूर्विणो मुनिपतेः श्रीवज्रसूरेर्गुरोः
>
> वंशो यः प्रथमं दधाति तनुतां स्फातिं पुरस्तात्पुनः ॥[10]

પરિશિષ્ટપર્વમાં આ પ્રમાણે જમ્બૂસ્વામીથી આરંભી વજ્રસેન સુધીના પટ્ટધરોની કથા તથા તેને અનુષંગી પ્રવર્તમાન થયેલાં ઐતિહાસિક કથાનકોનો સંભાર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથની રચના પોતાના જીવનનાં ઉત્તરકાલમાં

૧૦. પરિ. પર્વ. સર્ગ ૧૩ શ્લો. ૨૦૩

કરી હતી. પદ્યરચના કરવાનું તેમનું કૌશલ અદ્‌ભુત હોવું જોઈએ. કેટલેક સ્થળે પ્રો. યાકોબી[11] બતાવે છે તેમ ત્વરિતરચનાની અપૂર્ણતાઓ તેમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. પણ આ વિશાળ પુરાણની રચનામાં તે તો માત્ર બિંદુસમાન છે. તે જોવા બેસવું એ ચંદ્રના અપૂર્વ અને આહ્‌લાદક જ્યોતિને માણવી મૂકી દઈ તેની કલંક-રેખાઓનું દર્શન કરવા માટે બેસવા સમાન છે. અનુષ્ટુભની રચનામાં પણ આચાર્યશ્રીએ એક પ્રકારની પ્રવાહિતા સિદ્ધ કરી છે.

પરિશિષ્ટપર્વની રચના પૂર્વે ભદ્રેશ્વરે 'કહાવલી'માં ત્રેસઠ શલાકાપુરુષો ઉપરાંત, પટ્ટધરો તથા કાલકથી હરિભદ્રસૂરિ સુધીના યુગપ્રધાન આચાર્યોની કથાઓ આપવા યત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા ત્રિ. શ. પુ. ચ. અને પરિશિષ્ટપર્વના સરખાં સુશ્લિષ્ટતા, એકસૂત્રતા, પ્રવાહિતા અને પ્રસાદ નથી. ભદ્રેશ્વરસૂરિના ગ્રંથમાં કથાનકોનો માત્ર સંગ્રહ છે; એકસૂત્રતા નથી તેમજ સાહિત્યિક સૌષ્ઠવ નથી.

પરિશિષ્ટપર્વમાં કેટલીક લોકકથાઓ અને દષ્ટાન્તો ખરેખર આકર્ષક છે; અને લોકવાર્તા – Folk Talesની દૃષ્ટિએ તે કથાઓ ખરેખર ઉપયોગી છે.[12] ખાસ કરીને જમ્બૂ-

---

૧૧. પરિ. પર્વ. (પ્રો. યાકોબી) Introduction P. xxiv.

૧૨. પરિ. પર્વ. (પ્રો. યાકોબી) Introduction P. xxxvii ff. માં પાદ-નોંધમાં કથાઓને કથાસરિત્સાગર, મહાભારત, Gesta Romanorum, એરેબીયન નાઈટ્સ વગેરેની કથા[illegible]

સ્વામી પ્રભવ આગળ કથાનકો કહે છે તેમા એ કથાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાત પરિશિષ્ટપર્વ જૈન પટ્ટધરોના ઇતિહાસ માટે અગત્યનો ગ્રથ છે. સ્થવિરાવલીઓ, પ્રાચીન પુરાવાઓ અને આ પ્રકારના અન્ય ગ્રથો સપ્રદાયની ઐતિહાસિક સ્થિતિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખી શકે છે.

પરિશિષ્ટપર્વની બે સારી આવૃત્તિઓ મુદ્રિત સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન છે એક પ્રો. યાકોબી સપાદિત બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા સીરીઝ ન. ૯૬. (આવૃત્તિ બીજી) અને બીજી ભાવનગરની પ. હરગોવિદદાસની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સહિત સપાદિત થયેલી આવૃત્તિ પ. હરગોવિદદાસે, પ્રો યાકોબીના કેટલાક આક્ષેપોનો રદિયો આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. નિષ્પક્ષ અભ્યાસ માટે અભ્યાસકે બન્નેય આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવનાનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે એ તો દેખીતુ જ છે કે અનેક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નો માટે આ નાનકડા પ્રકરણમાં સ્થાન ન હોય

શ્રી હેમચદ્રાચાર્યની યોગશક્તિ, ઉપદેશશક્તિ, બુદ્ધિની પ્રખરતા, કાવ્યના જ્યોતિર્મય ઉન્મેષો જીવનના સધ્યાકાલ સુધી એટલાજ પ્રબલ અને લોકોત્તર હતા. હેમચદ્રાચાર્ય જેના યુગપ્રધાન આચાર્યનુ આખુ વ્યક્તિત્વ અનેરુ હતુ તેમનુ સાહિત્ય-સર્જન અનોખુ હતુ : તેમના કીર્તિદેહને મૃત્યુ ક્યાથી હોય ? પોતાના યુગને ઊષ્મા અને જ્યોતિ આપનાનું કાર્ય એજ આ મહાપુરુષોનું જીવન છે. વિશ્વમા વ્યાપેલા અધકારપડોને પોતાના વ્યક્તિત્વથી, પ્રતિભાથી, કર્તવ્યશીલતાથી તેઓ ભેદી નાખે છે, પરિસ્થિતિમા સર્વવ્યાપી પરિવર્તન આણી દે છે અને પોતાના સચારપ્રદેશોને યુગો સુધી ઉજમાળી દે છે તેઓ યુગપ્રધાન છે.

પોતાના કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થતાં, એટલી જ સ્થિતપ્રજ્ઞતાથી શાંતિથી અને સહજ સ્મિતથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, મહાયોગિરાજ હેમચંદ્રાચાર્યે સહજ સમાધિથી ચોરાશી વર્ષની વયે પોતાની ઐહિક જીવનકલાને સંકેલી લીધી. મહાપુરુષોનું સમગ્ર ચરિત અલૌકિક હોય છે.

> अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
> रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।
> लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरेव हृद्या
> विद्यावता सकलमेव गिरां दवीयः ॥[१३]

"જગતને હિતકારક એવી તેમના મનની પ્રવૃત્તિ અનેરી જ હોય છે: તેમની વચનાવલીઓની રચના પણ અનેરી હોય છે· તેમની કૃતિ લોકોત્તર હોય છે: તેમની આકૃતિ રમ્ય હોય છે: વિદ્યાવાનનું બધુંય વાણીને દૂર-અત્યંત અગમ્ય હોય છે!"

૧૩. પંડિતરાજ જગન્નાથ: રસગંગાધર.

૧૫

શેષપ્રશ્નો

शब्दप्रमाणसाहित्यच्छन्दोलक्ष्मविधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥

—રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર.

'શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, અને છંદઃશાસ્ત્રનાં લક્ષણોને રચનાર પૂજનીય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના પ્રસાદને વારવાર નમસ્કાર હજો.'

પ્રાચીન સાહિત્યમાં નામે ચઢેલા ગ્રંથો ગ્રંથકર્તાની કૃતિઓના નિર્ણય કરવાના જટિલ કોયડાને વધારે જટિલ બનાવે છે. કેટલીકવાર શિષ્યો ગુરુના નામે ગ્રંથરચના કરી આચાર્ય-ઋણ ભક્તિપૂર્વક અદા કરે છે. કેટલાક સામાન્ય ગ્રંથકારો પોતાની રચનાઓનાં મૂલ્ય અને પ્રચાર ભવિષ્યમાં બહલાવવા માટે, તેમને મોટા લેખકોને નામે ચઢાવી દે છે. કેટલાક અનુપલબ્ધ ગ્રંથોનાં બે નામોનો ઉલ્લેખ, તે લેખકના એ બે ગ્રંથો હશે એવી ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીકવાર અન્ય-લેખકો પ્રમાદને લીધે પોતાના ગ્રંથમાં અવતરણ આપતી

વેળા તેના ગ્રંથકર્તાનો ખોટો નામોલ્લેખ કરે છે. આ પ્રકારની અનેક મોહજાળો ઇતિહાસના ગવેષકને, પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસકને, કોઈ પ્રખ્યાત લેખકની કૃતિઓના ચિકિત્સકને ફસાવી દે છે. કાલિદાસના નામે અનેક કૃતિઓ ચઢી ગયેલી છે. વિદ્વાનોએ તેની ચાર પાંચ કૃતિઓને નગદ ગણી બીજી કૃતિઓને બાતલ કરી દીધી છે. હેમચંદ્રાચાર્યને નામે પણ અનેક કૃતિઓ ચઢી ગયેલી છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યના અભ્યાસક માટે તેમની સાચી કૃતિઓ તારવી કાઢી રજુ કરવી જોઈએ; અને માત્ર નામે ચઢી ગયેલી હોય, તેમના વ્યાપક પ્રતિભાને ન શોભે તેવી હોય તેમને જૂદી તારવી કાઢવી જોઈએ.

હેમચદ્રાચાર્યની કૃતિઓનો નિર્ણય કરવા માટે, હેમચંદ્રાચાર્યના પોતાના ઉલ્લેખો આપણે માટે પ્રથમ સહાયક છે. તે ઉપરાંત તેમની ગ્રંથાવલિની નોંધ સોમપ્રભાચાર્યે[1] અને પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ[2] પણ આપી છે. એ તો ઉચિતજ કે હેમચન્દ્રાચાર્યના

---

૧. જુઓ હેમસમીક્ષા પા. ૨૩ પાદનોધ : સોમપ્રભના શ્લોક માટે.

૨. પ્રભાચંદ્રઃ પ્ર. ચ. (સિંધી ગ્રંથમાલા) હેમસૂરિપ્રબંધ શ્લો. ૮૩૪,

> व्याकरण पचाग प्रमाणशास्त्र प्रमाणमीमांसा
> छदोऽलकृतिचूडामणी च शास्त्रे विभुर्व्यधित ॥
> एकार्थानेकार्था देश्या निर्घण्ट इति च चत्वारः ।
> विहिताश्च नामकोशाः शुचिकवितानद्युपाध्यायाः ॥
> त्र्युत्तरषष्टिशलाकानरेतिवृत्त गृहिव्रतविचारे ।
> अध्यात्मयोगशास्त्र विदधे जगदुपकृतिविधित्सुः ॥

ઉલ્લેખોના પોષક હોય તેમ સોમપ્રભાચાર્યના તથા પ્રભાચન્દ્રસૂરિના ઉલ્લેખોને ગણવા જોઈએ.

ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦ અંત્યપ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૮માં કહેવામાં આવ્યું છે :

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याचया।
साङ्गं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छदोऽलङ्कृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

ઉપરના શ્લોક ઉપરથી એ ફલિત થાય છે. કે સિદ્ધરાજની વિનંતિથી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અંગો—પાંચ અંગો—અને વૃત્તિસહિત વ્યાકરણની રચના કરી. કુમારપાલને માટે નિર્મલ યોગશાસ્ત્રની તથા લોકોને માટે દ્વયાશ્રય, છંદોનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, તથા નામસંગ્રહ વગેરે અન્યશાસ્ત્રોની પણ રચના કરી હતી. કુમારપાલની માગણીથી તેમણે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતની રચના કરી. તેમની પ્રથમ રચના તરીકે સિદ્ધરાજના સમયમાં સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી.

लक्षणसाहित्यगुणं विदधे च द्वयाश्रयं महाकाव्यम्।
चक्रे विंशतिमुच्चैः स वीतरागस्तवानां च ॥
इति तद्विहितमन्यसत्त्यैव नहि विद्यते।
नामापि न विदन्त्येषां मादृशा मन्दमेधसः ॥

(૧) સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન.

સૂત્રો :

(અ) સંસ્કૃત વ્યાકરણ (અધ્યાય ૧–૭)

(આ) પ્રાકૃત વ્યાકરણ (અધ્યાય ૮)

વૃત્તિઓ :

(૨) વ્યાકરણ લઘુવૃત્તિ.

(૩) વ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિ; પ્રાકૃત વ્યાકરણના અધ્યાયની બીજી વૃત્તિ ઉપલબ્ધ નથી.[૩]

(૪) બૃહન્ન્યાસ : પાતંજલ મહાભાષ્યની સરસાઈ કરતો આ ગ્રંથ પણ આખો ઉપલબ્ધ નથી.[૪]

અંગો :

(૫) ઉણાદિગણ સૂત્ર (અ) વિવરણ

(૬) ધાતુપરાયણ

(અ) વિવરણ (આ) ધાતુપાઠ.

(૭) ગણપાઠ :

ગણપાઠનો સમાવેશ બૃહદ્વૃત્તિમાં કરી દેવામાં આવ્યો છે.

(૮) લિંગાનુશાસન (અ) વૃત્તિસહિત.

---

૩. જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ આ બાબત ઉપર આપેલી નોંધ માટે.

૪. જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની આ ઉપરની નોંધ. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના લિંગાનુશાસન ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં તેના ઉપર સમીક્ષા લખી શકાઈ નથી, કારણ કે આ ગ્રંથ તૈયાર થતો હતો તે સમયે તે ટીકા છપાયેલી મળી શકી નહતી.

પરંપરા પ્રમાણે સવાલાખ શ્લોકનું સાંગોપાંગ વ્યાકરણ હેમચંદ્રાચાર્યે રચ્યું હતું[5] સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન પછી લોકહિત ખાતર, ગૂજરાતના ગૌરવ ખાતર અને સરસ્વતીની સેવા ખાતર તેમણે બીજાં ત્રણ અનુશાસનો રચ્યાં.

(૯) કાવ્યાનુશાસન (સૂત્રપાઠ) (અ) અલંકારચૂડામણિ-લઘુવૃત્તિ (આ) વિવેક-બૃહદ્‌વૃત્તિ.

(૧૦) છંદોનુશાસન (સૂત્રપાઠ) (અ) છંદશ્ચૂડામણિવૃત્તિ.

(૧૧) પ્રમાણમીમાંસા (સૂત્રપાઠ) (અ) સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ.

આ ગ્રન્થ અધૂરો મળે છે. પ્રભાચન્દ્રાચાર્યે વાદાનુશાસનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ ગ્રન્થ હશે કે કેમ? શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ચાર અનુશાસનોની રચના કરી. તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ પણ આચાર્યશ્રીએ પ્રમાણમીમાંસાની ટીકાની ઉત્થાનિકામાં કર્યો છે. આ એક પ્રશ્ન અત્યારે અનુત્તર રહે છે, પણ ઉપર મૂકેલું અનુમાન સાચું હોવા સંભવ છે.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના આગળ ટાંકેલા શ્લોકમાં 'નામસંગ્રહ'નો ઉલ્લેખ આપી, શબ્દકોશોના રચયિતા તરીકે તેમનો ખ્યાલ આપણને આપવામાં આવ્યો છે: આ કોશો નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ છે.

(૧૨) અભિધાનચિંતામણિ (સૂત્રપાઠ) (અ) સ્વોપજ્ઞ ટીકા. (આ) એ ઉપરાંત 'શેષનામમાલા' નામે પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરેલો કોશ.

૫. મેરુતુંગઃ પ્ર. ચિં પા. ૬૦. પં. ૧૨-૧૫ (સિંધી ગ્રંથમાલા) श्रीहेमचन्द्राचार्यैः श्रीसिद्धहेमाभिधानमभिनवं पचाङ्गमपि व्याकरणं सपादलक्षग्रन्थप्रमाणं संवत्सरेण रचयांचक्रे ।

(૧૩) અનેકાર્થકોશ (સૂત્રપાઠ)

આ કોશ ઉપરની ટીકા હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય મહેંદ્રે લખી હતી અને પોતાના ગુરુના નામ ઉપર ચઢાવી હતી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના નામ ઉપર હોવા છતાં પણ આ ટીકા તેમની ન ગણી શકાય એ દેખીતું છે.

(૧૪) નિઘંટુકોશ (શ્લોકપાઠ)

આ ગ્રન્થ વનસ્પતિકોશ છે.

(૧૫) દેશીનામમાલા : સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે આ ગ્રંથની રચના દેશ્યશબ્દોનો કોશ આપવાની પ્રવૃત્તિને અંગે કરવામાં આવી હતી.

કોશરચનાની પ્રવૃત્તિ માટે અનુક્રમ, અભિધાનચિંતામણિ, અનેકાર્થકોશ, દેશીનામમાલા અને નિઘંટુશેષ એ પ્રમાણે છે. એ તો નિશ્ચિત જ છે કે આ કોશોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું તથા સુધારાવધારા પણ થતા.

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના સૂત્રપાઠ, લઘુવૃત્તિ વગેરેની રચના સિદ્ધરાજના અમલ દરમિયાન થઈ હોય એ સંભવ છે. ડૉ. બુલ્હરના કહેવા પ્રમાણે સંસ્કૃતદ્વયાશ્રયની રચના પણ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલ દરમ્યાન સર્ગ ૧-૧૬ સુધી થયેલી.

(૧૬) સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય :

આ ગ્રંથ ઉપર આચાર્યશ્રીની વૃત્તિ નથી.

(૧૭) પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય :

આ ઉપર પણ આચાર્યશ્રીની વૃત્તિ નથી; આ ગ્રંથનું

અપરનામ કુમારપાલચરિત છે. કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન આ ગ્રંથની રચના થઈ હતી.

(૧૮) સ્તવનો :

(અ) અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા.

(આ) અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા

(ઇ) વીતરાગસ્તોત્ર

(ઈ) મહાદેવસ્તોત્ર

'વીતરાગસ્તોત્ર'ની રચના કુમારપાલ માટે અને કુમારપાલના અમલ દરમિયાન થયેલી એ તો આંતરિક પૂરાવા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) યોગશાસ્ત્ર :

આ ગ્રંથ પણ કુમારપાલ માટે રચવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર બૃહદ્વૃત્તિ રચવામાં આવી હતી, આ વૃત્તિની રચના ત્રિ. શ. પુ. ચ. અને પરિશિષ્ટપર્વની રચના પછી અથવા તો એ ગ્રંથો પૂરા થતા હશે તે અરસામાં થઈ હોવી જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞટીકા સાથે ૧૨૫૭૦ શ્લોક જેટલા વિસ્તારવાળું છે.

(૨૦) ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત :

આ વિશાળ ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર પછી રચવામાં આવ્યો હતો. તેનું શ્લોક પ્રમાણ ૩૨૦૦૦ શ્લોક છે.

(૨૧) પરિશિષ્ટપર્વ :

આ ગ્રંથ ૩૫૦૦ શ્લોકપૂર છે અને પૂરાવાઓ પ્રમાણે આ છેવટનો ગ્રંથ હોય તો એમાં અસંભવ નથી.

વૃત્તિઓની રચના, ગ્રંથોનું પુનરાવર્તન, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તો જીવનની છેલ્લી પળ સુધી હેમચંદ્રાચાર્યે ચાલુ રાખેલી. આ કારણને લીધે તેમના ગ્રંથોના આંતરિક પૂરાવાઓ ઉપરથી આનુપૂર્વીનો સૂક્ષ્મ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. છતાંય તેનો સામાન્ય નિર્ણય તો કરી શકાય છે અને તેનો વિચાર પ્રત્યેક ગ્રંથનું વિવેચન કરતી વેળા કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વોપજ્ઞ ગ્રંથો છે. આંતરિક પૂરાવાઓથી અને વિદ્વજ્જનોના પ્રમાણથી તે માન્ય છે. તે ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ નોંધી છે. હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત સાગરસમી શ્લોકસંખ્યાનો વાચકને સાચી રીતે ખ્યાલ આવી શકે તે માટે તે નોંધવી ઉચિત છે :[૬]

૧. સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ શ્લો. ૬૦૦૦
૨. સિદ્ધહેમબૃહદ્‌વૃત્તિ શ્લો. ૧૮૦૦૦
૩. સિદ્ધહેમબૃહન્નયાસ શ્લો. ૮૪૦૦૦
૪. સિદ્ધહેમપ્રાકૃતવૃત્તિ શ્લો. ૨૨૦૦
૫. લિંગાનુશાસન સટીક શ્લો. ૩૬૮૪
૬. ઉણાદિગણપાઠ, વિવરણ સહિત શ્લોક ૩૨૫૦
૭. ધાતુપારાયણ વિવરણ સહિત શ્લો. ૫૬૦૦
૮. અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત શ્લો. ૧૦૦૦૦

૬. શ્રીહેમસારસ્વતસત્ર: ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સમેલન પાટણ: અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ: મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ: મહાન આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પા. ૭૬-૮૫.

૯. અભિધાનચિંતામણિપરિશિષ્ટ શ્લો. ૨૦૪

૧૦. અનેકાર્થકોષ શ્લો. ૧૮૨૮

૧૧. નિઘંટુશેષ શ્લો. ૩૯૬

૧૨. દેશીનામમાલા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૩૫૦૦

૧૩. કાવ્યાનુશાસન સ્વોપજ્ઞ અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક સાથે શ્લો. ૬૦૦૮

૧૪. છંદોઽનુશાસન સ્વોપજ્ઞછંદશ્ચૂડામણિટીકા સાથે શ્લો. ૩૦૦૦

૧૫. સંસ્કૃતદ્વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૨૮૨૮

૧૬. પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયમહાકાવ્ય શ્લો. ૧૫૦૦

૧૭. પ્રમાણમીમાંસા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે શ્લો. ૨૫૦૦ (અપૂર્ણ.)

૧૮. વેદાંકુશ [દ્વિજવદનચપેટા][૭] શ્લો. ૧૦૦૦

૧૯. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત મહાકાવ્ય–દશપર્વ શ્લો. ૩૨૦૦૦

૨૦. પરિશિષ્ટપર્વ શ્લો. ૩૫૦૦

૨૧. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞટીકા સાથે શ્લો. ૧૨૫૭૦

૨૨. વીતરાગસ્તોત્ર શ્લો. ૧૮૮

૨૩. અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૩૨

૭ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ઉપરના લેખમાં તેને હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિ માને છે. શ્રી. હીરાલાલ કાપડિયા: 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ એટલે ?' એ નામના ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક વર્ષ, ૬. અં. ૪ પા. ૫૬૧–૬૦૪ નામે લેખમાં તેને સંદિગ્ધ કૃતિ માને છે. શ્રી. મોતીચંદ. ગિ. કાપડિયા "શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ" હેમસારસ્વતસત્ર: અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ પાન. ૧૯૧ ઉપર આ ગ્રંથ વિષે નોંધે છે: "લાલબાગના ભંડારમાં એની પ્રતિ છે. મારા જોવામાં એ ગ્રંથ આવ્યો નથી." મેં પણ એ ગ્રંથ જોયો નથી.

૨૪. અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૩૩.

૨૫. મહાદેવસ્તોત્ર શ્લો. ૪૪.

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો ઉપરાંત તેમને નામે ચઢેલા, બીજા ઉલ્લેખોથી માલૂમ પડતા અને સંદિગ્ધ ગ્રંથો અનેક છે. આ સમીક્ષામાં તેમનું સ્થાન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. નીચે જણાવેલા ગ્રંથો સંદિગ્ધ છે.

૧. અર્હન્નામસમુચ્ચય

૨. અર્હન્નીતિ[૮]

૩. ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ[૯]

૪. દ્વિજવદનચપેટા (વેદાંકુશ)

૫. નાભેયનેમિદ્વિસંધાનકાવ્ય

---

૮. 'અર્હન્નીતિ' હેમચંદ્રાચાર્યનો ગ્રંથ નથી એ પ્રમાણે શ્રીજિનવિજયજી વગેરે વિદ્વાનોનું માનવું છે. તેના સાર માટે; Prof. Winternitz: History of Indian Literature: The Jains P. 164 હીરાલાલ કાપડિયાનો લેખ: કલિકાલસર્વજ્ઞ એટલે ?' પા. ૫૩૭ ઉપર પ્રો. વીન્ટરનીટ્ઝને અનુસરી આ ગ્રંથનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં રાજા અમાત્ય વગેરેની ફરજો, રાજનીતિની ચર્ચા છે.

૯. 'ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' એ કૃતિ શ્રી. કાપડિયાએ સંદિગ્ધ તરીકે જણાવી છે. એટલે જ અહીં નોંધી છે. ખરી રીતે તો તે નામનું નાટક હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય દેવચંદ્રે રચ્યું હતું. જુઓ : જેસલમેર ભંડારની સૂચિ. (G. O. S.) પૃ. ૬૪; ભોગીલાલ સાંડેસરાનો લેખ 'હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ' હેમ-સારસ્વત સત્ર : અહેવાલ પાન. ૧૩૬.

૬. ન્યાયબલાબલસૂત્ર

૭. બલાબલસૂત્રબૃહદ્‌વૃત્તિ

૮. બાલભાષાવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિ

ઉપરના ગ્રંથોની યાદી શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાની[10] નોંધ ઉપરથી આપેલી છે. તેનું વિવેચન તેમણે તેમના લેખમાં કરેલું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુ તે લેખમાં તે સંબંધી ચર્ચા જોઈ શકે છે.

અનુપલબ્ધ કૃતિઓમાં શ્રી. કાપડિયાએ નીચેની કૃતિઓ ગણાવી છે :

૧. અનેકાર્થશેષ
૨. દ્વાત્રિંશદ્‌-દ્વાત્રિંશિકા
૩. નિઘંટુ
૪. પ્રમાણમીમાંસાનો અવશિષ્ટ ભાગ
૫. પ્રમાણમીમાંસાની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિનો અવશિષ્ટ ભાગ
૬. પ્રમાણશાસ્ત્ર
૭. આઠમા અધ્યાયની લઘુવૃત્તિ
૮. બૃહન્‍ન્યાસનો અવશિષ્ટ ભાગ
૯. વાદાનુશાસન
૧૦. શેષસંગ્રહનામમાલા
૧૧. શેષસંગ્રહનામમાલાસારોદ્ધાર

૧૦. હીરાલાલ કાપડિયા 'કલિકાલસર્વજ્ઞ એટલે ?' ફા. ગુ. સભા. ત્રૈમાસિક વર્ષ ૩. અ. ૪ પૃ. ૫૯૭. મુનિ શ્રી. કલ્યાણવિજયજીએ સંદિગ્ધ તથા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી 'પ્રભાવકચરિત'ના ભાષાંતર (ભાવનગર જૈન સભા)ની આદિ-પ્રસ્તાવનામાં આપી છે.

૧૨. સપ્તસંધાનમહાકાવ્ય[૧૧]

પ્રમાણમીમાંસા, પ્રમાણશાસ્ત્ર અને વાદાનુશાસન એ એકજ ગ્રંથના પર્યાયો હોય એ સંભવિત છે. જુદે જુદે સ્થળે એ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ જુદે જુદે નામે થયાને લીધે તેને માટે આ પ્રકારની સંદિગ્ધતા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય. અનેકાર્થશેષ અને શેષસંગ્રહનામમાલા પણ એક હોય એ સંભવિત છે. જ્યાં સુધી અમુક કૃતિ ચોક્કસ અને અબાધિત દૃષ્ટિએ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની પૂરવાર ન થાય ત્યાં સુધી તેના વિવેચનમાં ઊતરવું એ અનુચિત છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી ઉપરના ગ્રંથોનો માત્ર નિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માન્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા સર્વશાસ્ત્રોમાં વ્યાપક અને ઊંડી હતી. પોતાની પ્રતિભાથી તેઓ પ્રાચીન તથા સમકાલીન ગ્રંથોનુ દોહન કરી શાસ્ત્રમાં નવો જ ઓપ આણતા, નવાં જ દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરતા અને વિશિષ્ટ પ્રકારની યોજકતાથી તે દોહનને જનતા સમક્ષ તેજસ્વી ગ્રંથો મારફતે રજુ કરતા. હેમચંદ્રાચાર્યની વ્યુત્પત્તિ અને પ્રતિભા–બન્નેય અમેય અને અનન્ય હતાં. કલિકાલસર્વજ્ઞનું તેમનું બિરુદ યથાર્થ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના સારસ્વતના અભ્યાસકને તો કેટલા સવાલો જરૂર ચમકાવે. તે જમાનામાં તેમણે ક્યાં ક્યાંથી અને કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં ગ્રંથો કેવી રીતે મેળવ્યા હશે? તે મેળવીને

૧૧. મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા: 'શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ' હૈ. સા. સત્ર. અહેવાલ. પા. ૧૯૦ "આ નામનું કાવ્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યુ છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો નથી."

તેમનુ પરિશીલન કરવાનો સમય શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હશે ? ક્યારે પોતાના ગ્રથોની તેમણે રચના કરી હશે ? પાટણના, જેસલમેરના, ખભાતના—એમ અનેક ભડારોમા તેમનો વિશાળ ગ્રથરાશિ, કહે છે કે, વહેચાઈ ગયો તેનો મોટો ભાગ તો વિનાશ પામ્યો હોવો જોઈએ તેમના કાળની હાથપ્રતો હજુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ગ્રથપ્રાપ્તિની સુગમતા તેમને ગજ્યાશ્રયને લીધે મળતી સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે દેશપરદેશથી ઇષ્ટગ્રથોની હસ્તલિખિત તાડપત્રની પ્રતો તેમને ચરણે ધરી હતી તે અનેક ગ્રથોના પરિશીલનમા, ગ્રથોની યોજનાના કાર્યમા અને રચનાના કાર્યમા પણ રામચદ્ર, ગુણચદ્ર, મહેદ્ર વગેરે વિદ્વાન શિષ્યોનો સમુદાય તેમને સહાયક થયો હશે હૈમસારસ્વતનુ આ પ્રકારના વાતાવરણમા સર્જન થયુ હશે

અનુકૂળ સજોગો અને માનવનુ વ્યક્તિત્વ—એ બન્નેનો મેળ અસાધારણ તેજને જન્માવે છે હેમચદ્રાચાર્યનુ વ્યક્તિત્વ અદ્દ્ભુત હતું તેમના સજોગો પણ વ્યક્તિત્વને બહલાવે અને જ્યોતિર્મય બનાવે તેવા હતા હેમચદ્રાચાર્યનુ સમસ્ત જીવન તેજસ્વી હતુ તેમનુ સાક્ષરજીવન જ આ કૃતિનો વિષય છે, પણ એ તો તેમના જીવનનો એક ભાગ માત્ર છે આચાર્યશ્રીમા આધ્યાત્મિક ઉજ્જવલતા સાથે અપૂર્વ માનવતા પણ હતી અનેકાન્તવાદ તો તેમના જીવનના ગહનતમ ઉડાણોમા ઊતર્યો હતો માનવસ્વભાવના ઉદ્દામ વિરોધોને તે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી ઘટાવી શકયા હતા આચાર્યશ્રીના સૌમ્ય ઉપદેશ આગળ, તેમના નિર્મળ વ્યક્તિત્વ આગળ, સિદ્ધરાજની ઉદ્દામ મહત્વાકાક્ષા અને તેનો તેજસ્વી સ્વભાવ ઓસરી જતા.

સિદ્ધરાજે ગૂર્જરાતને ઊજમાળે તેવા જ્યોતિર્ધરને પરખ્યા અને તેમણે તે રાજાને પરખ્યો. તેના પરિણામે સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનનું સર્જન થયું. સિદ્ધરાજ જયસિંહના આ પ્રકારે મિત્ર અને આચાર્ય હોવા છતાંય, કુમારપાલને તે પોતા તરફ આકર્ષી શક્યા. કુમારપાલને તેમણે સામાજિક સુધારણાનો વિધાયક બનાવ્યો. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પોતે જ તેને વર્ણવ્યો છે:

> कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः
> मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारकः ॥[१२]

હેમચંદ્રાચાર્યની અપૂર્વ ઉપદેશશક્તિથી કુમારપાલના મનનું સમાધાન થયું; તેમની વીતરાગસ્તુતિઓથી તેનું ચિત્ત સત્ત્વપ્રધાન બન્યું; અને યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસે તેની પાછલી અવસ્થાને પ્રસાદ આપ્યો. વીતરાગસ્તુતિમાં એક સ્થળે તેમણે સંતોષના અનુભવસિદ્ધ ઉદ્ગાર કાઢી જણાવ્યું છે:

> श्राद्धः श्रोता सुधीर्वक्ता युज्येयातां यदीश तत् ।
> त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकच्छत्रं कलावपि ॥[१३]

"હે પ્રભુ, જો પરમ શ્રદ્ધાવાન શ્રોતા અને સુબુદ્ધિવાન વક્તાનો યોગ મળે તો કળિકાળમાં પણ આપના શાસનનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે."

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો યોગ થતાં ગૂર્જરાત સામાજિક દૃષ્ટિએ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અત્યંત નિર્મળ તેજસ્વી

---

૧૨. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય : અભિધાનચિંતામણિ : કાંડ. ૩. શ્લો. ૩૭૬–૩૭૭.

૧૩. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય : વીતરાગસ્તવ : પ્રકાશ૦ ૯, શ્લો. ૩.

અને પ્રશાન્ત બન્યુ. સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ નિર્મળ બન્યો. તેમાંથી તામસ ભાવ ઘટી ગયો. હેમચન્દ્રાચાર્યની સર્વધર્મ પ્રત્યે સમાનભાવની લાગણીને લીધે પ્રજાના જૈન તેમજ જૈનેતર સમાજમાં તેમના તરફ એક સરખો આદર હતો. ધાર્મિકતત્ત્વ જનતામાં ઊતર્યું છે કે કેમ તે જોવાનુ તેમનું પ્રથમ ધ્યેય હતુ. આથી જ બીનવારસનુ ધન જપ્ત ન કરવા માટે, અમારિ માટે અને બીજાં અનેક લોકહિતાર્થી સામાજિક કાર્યો માટે કુમારપાલને હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રેરી શકયા. એક સ્થળે આચાર્યશ્રીએ વર્ણન કર્યું છે :

"ચૌલુક્ય કુલમા ચંદ્રસમાન, વિશાળબાહુવાળો, પ્રચંડ અને અખંડ શાસનવાળો કુમારપાળ નામે રાજા થશે. ધર્મ, દાન અને યુદ્ધમા વીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની માફક પાળી પરમ સમૃદ્ધિએ લઈ જશે સરળ હોવા છતા પણ અત્યંત ચતુર, શાંત હોવા છતા પણ આજ્ઞામા ઇન્દ્ર સમો, ક્ષમાશીલ હોવા છતા પણ અધૃષ્ય તે રાજા લાંબો સમય પૃથ્વીનું રક્ષણ કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પોતાની પ્રજાને પોતાના જેવા ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણેચ્છુઓને શરણ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણથી અને ધનથી પણ ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આજ્ઞા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે અદ્વિતીય થશે."[૧૪]

૧૪. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય : ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત : પર્વ. ૧૦.

कुमारपालो भूपालश्चौलुक्यकुलचन्द्रमा. ।
भविष्यति महाबाहुः प्रचण्डाखण्डशासन ॥
स महात्मा धर्मदानयुद्धवीर. प्रजा निजाम् ।
ऋद्धिं नेष्यति परमा पितेव परिपालयन् ॥

કલિકાલમાં ધર્મરાજસમા કુમારપાલના વ્યક્તિત્વના વિધાયક કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય હતા. સર્વધર્મસમાનભાવથી પ્રશાન્ત વારિ સમું તેમનું હૃદય સમસ્ત જનતાને આકર્ષી શકતું; સર્વના ચિત્તને શાંતિ આપતું; સર્વના ચિત્તકષાયોને નિર્મળ કરી દેતું.

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળનો મેળ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ માટે એક અવિસ્મરણીય પ્રસંગ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજના મિત્ર બન્યા. તેનાથી જે કાર્યનો આરંભ થયો, જે સુવર્ણયુગનું પ્રભાત ગૂજરાતને ઉજ્જ્વલ કરવા લાગ્યું, તે કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન તેજસ્વી મધ્યાહ્ન સમું બન્યું. કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્ય–રાજા અને યોગી–કર્તા અને પ્રેરક–એ બંનેયના પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગ સમા સુભગ મેળે ગૂજરાતનું નવસર્જન થયું અને ગૂર્જરસંસ્કારો તેની પરમ કોટિએ પહોંચ્યા.

ऋजुरप्यतिचतुरः शान्तोऽप्याज्ञादिवस्पतिः ।
क्षमावानप्यधृष्यश्च स चिरं क्ष्मामविष्यति ॥
स आत्मसदृशं लोकं धर्मनिष्ठं करिष्यति ।
विद्यापूर्णमुपाध्याय इवान्तेवासिनं हितः ॥
शरण्यः शरणेच्छूनां परनारीसहोदरः ।
प्राणेभ्योऽपि धनेभ्योऽपि स धर्मं बहु मंस्यते ॥
पराक्रमेण धर्मेण दानेन दययाज्ञया ।
अन्यैश्च पुरुषगुणैः सोऽद्वितीयो भविष्यति ॥

ભરતવાક્ય

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥[1]

"તેના પ્રકાશતાં તેની પાછળ સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી જ આ સર્વ ઉજ્જવલ છે."

સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠાનું માપ તેના સંસ્કારસ્વામીઓ છે. તેમની ઊર્ધ્વગામી કલ્પનાઓ, બુદ્ધિની ચમકતી કોટીઓ અને ઉત્તમ કૃતિઓ તેમના જીવનકાલની પ્રજાનું,—ભવિષ્યની પ્રજાનું પણ,— અમૂલ્ય ધન છે. કાલસંયોગો મહાપુરુષોને આગળ લાવે છે. પરંતુ તે મહાપુરુષો જ કાલના મુકુટમણિ બની તેને દીપાવે છે. તેમના ગૌરવે પ્રજા ગૌરવશીલ બને છે; તેમના પરાક્રમે પરાક્રમી બને છે; તેમના તેજે તેજસ્વી બને છે. તેમના પ્રકાશથી તે યુગની સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ અનુપમ બને છે. શાસકો, વિચારકો, સમાજસેવકો, ધર્મગુરુઓ—બધાય તેમના પ્રકાશમાંથી તેજનાં કિરણો ઝીલે છે. મહાપુરુષો અને તેમના યુગનો આ સંબંધ છે. યુગ તેમને જન્માવે છે એ વાત ખરી; પણ એમનું વ્યક્તિત્વ તે યુગની જ્યોત બને છે.

કાલની ગતિ અનંત છે. તેની અનંત ગતિ વિશ્વની સમસ્ત વસ્તુઓના સનાતન સર્જન અને પ્રલયને વશવર્તી છે. સર્જન પ્રલયનાં બીજ લઈને અવતરે છે અને પ્રલયમાં સર્જનનાં બીજ રહેલાં છે. સુવર્ણયુગનું મહાસર્જન જેટલા

---

૧. કઠોપનિષદ્. અધ્યાય. ૨. વલ્લી. ૨. શ્લો. ૧૫.

પ્રમાણમાં તેજસ્વી છે, તેટલા જ ભયંકર પ્રમાણમાં તેમાં ઘોર પ્રલયનાં બીજ પણ સભર ભર્યાં છે. શાંતિના રીરસ્તા ઇસુ ખ્રિસ્તના ગરણને એક શતક ન વીત્યું, એટલામાં તો એના જ નામે ભયંકર કતલો અને સંહારો ચાલ્યાં. બુદ્ધના મરણ પછી ધર્મને નામે તેમના શિષ્યોના કલહો જ અવશિષ્ટ રહ્યા. આમ કેમ ? શિષ્યોમાં ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિભાવ રહે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ગુરુની વિશાળતા નથી રહેતી. ભક્તિ, સિદ્ધાંતપ્રચાર, તે સિદ્ધાંતોનું તાર્કિક સમર્થન, ગુરુના કાર્યને સંકુચિત બનાવીને તેને ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ વગેરે અનેક બાબતો શિષ્યોમાં આંતરિક તથા બાહ્ય કલહનાં બીજ જન્માવે છે. મહાપુરુષનો ઉર્જ્વલ સજીવન ઉપદેશ નિર્જીવ સંપ્રદાય બને છે. શિષ્યોમાં સત્તાનો લોભ જાગે છે. આચાર્યપદ માટે તકરારો ઊભી થાય છે. અતાત્ત્વિક વિભેદો સંપ્રદાયનાં મૂળભૂત આદિતત્ત્વોનો ભેદછેદ કરી નાખે છે. માનવ સમાજની બધીય ઉત્તમ સંસ્થાઓનાં સર્જન અને પ્રલય આ રીતે સનાતન ચાલી રહેલાં હોય છે.

વિ. સં ૧૨૨૯ મું વર્ષ હતું. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનું તે કટોકટીનું વર્ષ હતું. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની વય ચોરાશી વર્ષની હતી; મહારાજા કુમારપાળની વય એંશી વર્ષની હતી. ગૂજરાતમાં સંસ્કારોની સ્થિરતા વ્યાપી હતી. કુમારપાલના રાજ્યનો વિસ્તાર અર્વાચીન ગૂજરાતની બહાર ચારેય દિશામાં વિસ્તૃત બન્યો હતો. તે કોંકણ, કર્ણાટક, ખાર, ગૂર્જર સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિંધુ, ઉચ્ચા, ભંભેરી, મારવાડ, માલવા, મેવાડ, કીર, જાંગલ, સપાદલક્ષ, દીલ્હી, જાલંધર અને રાષ્ટ્ર એટલે મહારાષ્ટ્ર એમ અઢાર દેશોનો કુમારપાલના રાજ્યમાં

સમાવેશ થતો.[2] પાટણની વિદ્યારસિકતા ભોજની ધારાને આંજી નાખે તેવી બની હતી. ધનસમૃદ્ધિએ તો ક્યારનોય ભોજના સેનાપતિ કુલચંદ્રને છક્ક કર્યો હતો. તેનાં ધર્મમંદિરો, રોનકદાર ધવલગૃહો શત્રુઓના દિલમાં ઈર્ષ્યા જન્માવે એવાં હતાં. કુમારપાલનાં છેલ્લાં વર્ષો ધર્મચિંતનનાં વર્ષો હતાં. તે ભોજ જેટલો વિદ્વાન ન હતો, પરંતુ સાધક તો જરૂર જ હતો. તેના અંતરની ગૂંચે તેને હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશ તરફ દોર્યો હતો;[3] અને એ આચાર્યે જ તેના હૃદયની ગ્રંથી ભેદી હતી. કુમારપાલને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક ચિંતા હતીઃ વિશાળ સામ્રાજ્યનો, ગૂજરાતના અભિનવ અને ઉન્નત સંસ્કારોનો,

---

૨. પ્ર. ચિ. (સિંઘી ગ્રંથમાલા) પાન. ૯૫.

कर्णाटे गूर्जरे लाटे सौराष्ट्रे कच्छसैन्धवे
उच्चायां चैव भंभेर्यां मारवे मालवे तथा ॥
कौंकणे तु तथा राष्ट्रे कीरे जागलके पुनः ।
सपादलक्षे मेवाडे दील्यां जालन्धरेऽपि च ॥
जन्तूनामभय सप्तव्यसनानां निषेधनम् ।
यादन न्यायघण्टाया रुदतीधनवर्जनम् ॥

૩. સોમપ્રભ : કુમારપાલપ્રતિબોધ. (G. O S. XIV) પા. ૨૨.

तो जइ तुम पि वछसि धम्मसरूव जहाट्ठिय नाउं
तो मुणिपुगवमेय पुच्छसु होऊण भत्तिपरो ॥
इय सम्म धम्मसम्मत्तसाहगो साहिओ अमच्चेण
तो हेमचंदसूरिं कुमरनरिंदो नमइ निच्चं ॥
सम्म धम्मसरूव तस्स समीवम्मि पुच्छए राया
मुणियसयलागमत्थो मुणिनाहो जपए एव ॥

તેનાં બુદ્ધિનો અને લક્ષ્મીનો, કોણ વારસ થશે ? આ ચિંતાનો તોડ પણ તેને તો આચાર્યશ્રી પાસેથી મેળવવો હતો. આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે કુમારપાલનો દૌહિત્ર પ્રતાપમલ્લ ગાદી ઉપર આવે. તેના થકી જ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ સચવાશે એમ આચાર્યશ્રીની ધારણા હતી. પરંતુ આમ્રભટ્ટની ઇચ્છા તો પિતૃપક્ષમાં જ ગાદી રહે અને તેના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ ગાદીએ આવે તેમ હતી.

હેમચંદ્રચાર્યના શિષ્યોમાં તેમનો પટ્ટશિષ્ય રામચંદ્ર હતો. તે આચાર્યશ્રીના અભિપ્રાયોને ચિન્વટથી જાળવનાર અને ટકાવનાર, નીડર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હતો. તેનામાં તેજસ્વી પ્રતિભા અને વિશાળ વિદ્વત્તા હતાં. પરંતુ તેના સ્વભાવમાં રાજસ પ્રકૃતિની ઝલક હતી. એ કેટલાક ઉલ્લેખો ઉપરથી પુરવાર થાય છે.[૪] હેમચંદ્રાચાર્યની વિશાળતા, સત્ત્વશીલતા અને સહિષ્ણુતા તેનામાં ન હતાં. હેમચંદ્રાચાર્યે રામચંદ્રને પોતાનો અનુગામી નીમ્યો. શિષ્યોમાંથી કેટલાકને એ ન પણ ગમ્યું. આ અસંતુષ્ટ અનુયાયીઓનો નેતા બાલચંદ્ર હતો. રામચંદ્રે તો આચાર્યશ્રીની ઇચ્છાને અનુવર્તી પ્રતાપમલ્લનો પક્ષ બહુ બળપૂર્વક લીધો હતો અને મંત્રી કપર્દીને પોતાના પક્ષમાં લઈ પ્રતાપમલ્લને ગાદી મળે તે માટે સક્રિય પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. આમ્રભટ્ટ પણ પાછળથી આમાં ભળ્યા લાગે છે. બાલચંદ્ર, અજયપાલના પક્ષમાં ભળ્યો, તેનો મિત્ર બન્યો,

૪. શ્રીહૈમસારસ્વતસત્ર : નિબંધસંગ્રહ : શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા : હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ : પાન ૧૩૯. રામચંદ્રના સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ અને માની સ્વભાવ માટે.

અને રાજગાદી માટે પાછળ થઈ રહેલા કાવાદાવાઓનો તે જાસુસ પણ થયો.

હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહવિલય સં. ૧૨૨૯ માં થયો અને કુમારપાલ પ્ર. ચિં. ના કહેવા પ્રમાણે ૭ માસ પછી કાલ પામ્યો. રાજ્યના વારસ માટે એક બાજુએ કુમારપાલની આસપાસ કાવતરાં થઈ રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગે તેને અસહાય બનાવ્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનો દેહવિલય થતાં તેમનું સમર્થ વ્યક્તિત્વ અદશ્ય થયું. દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને કદાપાનાં બીજ કુમારવિહારમાં ક્યારનાંય વવાઈ રહ્યાં હતાં. ધર્મ, સાહિત્ય અને સંસ્કાર ગૌણ બની ગયાં. રાજખટપટ અને સત્તાનાં ઝેર ધાર્મિક સ્થાનોને ઘેરવા લાગ્યાં. પ્રબંધકારના કહેવા પ્રમાણે, પરિણામ તો એ આવ્યું કે અજયપાલે કુમારપાલને ઝેર આપ્યું.[૫] શોક વ્યાધિ અને જરાનો ભોગ બનેલા કુમારપાલે આચાર્યવર્યના દેહવિલય બાદ ૭ માસે દેહ છોડ્યો.

અજયપાલ ગાદીએ આવ્યો. પ્રતાપમલ્લના હિમાયતી રામચંદ્રસૂરિને તપાવેલા ત્રાંબાના પાટલા ઉપર બેસારી મારી નાખ્યા; આમ્રભટને લશ્કરથી ઘેરી દેહાન્ત આપ્યો; અને મંત્રી કપર્દીને તેલની કઢાઈમાં નંખાવ્યો. પોતાના ...લના આમ ખેદજનક ભેદછેદથી શરમાયલો બાલચંદ્ર ગૂજરાત છોડી ચાલી નીકળ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યરૂપી તેજદીપિકા

૫. રાજશેખર: પ્રબંધકોશ (સિંધી ગ્રંથમાલા) પાન ૯૮: આભડ-પ્રબંધ : श्रीहेमसूरेः स्वर्गगमन जातम् । ततः दिनद्वात्रिंशता राजा कुमारपालोऽजयपालदत्तविशेण परलोकमगमत् । આ પ્રબંધમાં ગાદી વારસની ચર્ચા શ્રીરાજશેખરસૂરિએ કરેલી છે.

વિલય પામતાં ગૂજરાતના સંસ્કાર ઉપર ભયંકર અંધકાર આવ્યો. જે સંસ્કૃતિ સ્થાપવા, સ્થિર કરવા, અને સાચવવા સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અને તેમના પ્રેરક આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સતત પ્રયત્નો અને સાવધાનતા સેવ્યાં હતાં, તેજ સંસ્કારમાંથી વિનાશના વિષપ્રરોહો ફાટી નીકળ્યા.

આ આંધીમાં પણ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની તેજસ્વી પ્રતિમા સર્વજનોને વંદનીય હતી. તેમની સામે દ્વેષનાં વિષ કોઈએ ઠાલવ્યાં નથી. અજયપાલના મંત્રી યશઃપાલે હેમચંદ્રાચાર્યની તેના 'મોહરાજપરાજય'માં ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. એ નાટક તે સમયે ભજવાયું હતું એ પણ બતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ લોકોના હૃદયમાં દિવ્ય મૂર્તિ તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા હતા. એમની પ્રશંસામાં અજયપાલને પણ કાંઈ વાંધો લેવા જેવું લાગ્યું નહિ એ વસ્તુ પણ સૂચક છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની મૂર્તિ અત્યારે પણ સોલંકી યુગનાં દિવ્ય સ્મરણોને જાગ્રત કરે છે. તેમની પ્રતાપી મૂર્તિ અગોચર થતાં ગૂજરાતમાં ધીમે ધીમે સંસ્કારપતન આવવા લાગ્યું. વસ્તુપાલ–તેજપાલના સમયમાં છેવટની સંસ્કારજ્યોત જેવું દેખાઈ આવે છે. પણ પછીથી ગૂજરાતનું સ્વમાન સંસ્કારિતા અને સ્વાયત્ત રાજ્યતંત્ર પણ અદૃશ્ય થાય છે. પરદેશીઓનો અમલ ગૂજરાત ઉપર આવે છે. ગૂજરાતના પૂર્વ સંસ્કારોનાં માત્ર સ્મરણો રહે છે. વિદ્વત્તાનો પણ હ્રાસ થાય છે. સોમેશ્વર કહે છે તેમ શ્રી હેમસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થતાં વિદ્વત્તા આશ્રયવિહોણી બની જાય છે.[૬]

૬. સોમેશ્વર : કીર્તિકૌમુદી : वैदुष्य विगताश्रय श्रितवति श्री-

જેમ કોઈ અંધારી સાંકડી ગલીમાં દૃષ્ટિ નાખતો મુસાફર દૂર–અત્યંત દૂર કોઈ દીપકનું તેજ જોઇ હરખાય અને સર્વ-વ્યાપી અંધકારને ભૂલી જાય તેમ આપણા અંધારા, પરાયત્ત, ભગ્નાદર્શ સંજોગોમાં રહીને દૃષ્ટિનિક્ષેપ કરતાં દૂર દૂર અનેક શતક દૂર હેમચંદ્રાચાર્યની દિવ્ય મૂર્તિ દેખાય છે. એ મૂર્તિને નિરખવા, તેની કૃતિઓને વિમર્શવા, તેના જીવનનો ખ્યાલ બાંધવા માટે અટવાતા મુસાફરો અનેકાનેક યત્નો કરી રહ્યા છે. પણ એ દિવ્યમૂર્તિનું સૌમ્યસ્મિત એ તો દૂરને દૂર રહ્યું છે. દેખાય છે, અનુભવાય છે, પણ પકડાતું નથી. સંસ્કારપ્રેરણાને તે બહલાવી રહ્યું છે. સારસ્વતસર્જનના આદર્શ રજુ કરી રહ્યું છે. જીવનને પ્રેરણા પાતું અને સંપ્રદાયોને ગૌણ લેખતું એ સ્મિત ગૂર્જર સંસ્કૃતિના ઊંડા ઘેરા આકાશે શુક્રતારા સમું પ્રકાશી રહ્યું છે.

हेमचन्द्रे दिवम् । એ ઉપરાંત સોમેશ્વર હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા કરતાં જણાવે છે.

सदा हृदि वहेम श्रीहेमसूरेः सरस्वतीम्
सुवत्या शब्दरत्नानि ताम्रपर्णी जिता यया ॥

સૂચિ

ટીપ્પણ

ટીપ્પણ

અંગ્રેજી પુસ્તકો ઈ૦: ટિપ્પણ